ئیسماعیل بیشكچی

تیزی تورك بۆ میژوو
تیۆری زمانی خۆر
و
كیشەی كورد

وەرگیرانی: ئاسۆس هەردی

سلیمانی (٢٠٠٠)

- ناوی کتێب: تێزی مێژووی تورک تیۆری زمانی خۆر و کێشەی کورد
- بابەت:
- نووسینی: ئیسماعیل بێشکچی
- وەرگێڕانی بۆ کوردی: ئاسۆس هەردی
- مۆنتاژی کۆمپیوتەر: تەلار محمد توفیق
- مۆنتاژی بەرگ:
- هەڵەچنی چاپ: مهاباد رحیم
- چاپی یەکەم: ٢٠٠٠
- تیراژ: ( ) دانە
- ژمارەی سپاردن : ( )ی ٢٠٠٠
- چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم

زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ( )

ناوەرۆك

*سەرەتایەکی کورت
*پیشەکی چاپی یەکەم

***بەشی یەکەم**
لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجی و میژووییەکان

(تیزی تورك بۆ میژوو)

*** ١.فاکتی دووەم**

پیکهاتنی " تیزی تورك بۆ میژوو"
١-"هیلە گشتیەکانی میژووی تورك"
٢-بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك
٣-میژوو ١، ٢، ٣،٤
II.سەرچاوە میژووییەکانی ئەو زانیاریانەی پەیوەندیان
بە تیزی میژووی تورك-ە وە هەیە
III.یەکەمین کۆنگرەی میژووی تورك
١-لە زانستدا فاکتەکان پیوەری راستین
کەسەکان هەرگیز نابنە پیوەری راستی
٢-بیلایەنی‌ی زانستیانە ستایش کردنی
رەگەزو نەتەوەیەك نیە
٣-دوا لیکۆلینەوەو لیکۆلینەوەی یەکلاکەرەوە
لە زانستدا نیە
٤-زانست هەمیشە گومان لەو زانیاریانە دەکات کە
بەدەستی هیناون؛ زانست رەخنەگرە
٥-حەقیقەتی ئەزەلی و ئەبەدی
لە زانستدا نیە

IV.ئەو لیکۆلینەوانەی لە بواری
ئەنترۆپۆلۆجیادا ئەنجامدراون
١.زانست گەرانەوەیە بۆ : فاکتەکان ، واقیعی
راستەقینە ، راستیی بابەتی
٢-زانست دۆخی کۆنکریتی و راستی بابەتی ، واتە
واقیعی راستەقینە بە نەبوو حساب ناکات و
رەتی ناکاتەوە ، هەولی تیگەیشتنی دەدات
٣-لەزانستدا گریمانەو پیشنیارەکان لە رووی لۆجیکیەوە
یەکتری تەواو دەکەن.ئەو دوو گریمانەیەی دژی یەك
دەکەونەوە،یەکیکیان راست نیە
٤-چەمکەکانی تیۆری زانین "نظرية المعرفة" لەگەل
چەمکەکانی تیۆری ئەخلاقدا لەیەك جیان
٥-زانست "شایانی ریزە"و"شایانی
ریز نیە"ی تیدا نیە
V.ئەو زانیاریە "زانستی"یانەی سەبارەت بەتیزی
میژووی تورك هاتنە ئاراوە، لە ئەدەبی تورکیدا
چۆن رەنگیان دایەوە
VI.رەخنە لە تیزی میژووی تورك
VII.کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك
VIII.سەرکەوتنی یەکجارەکیی "تیزی میژووی تورك"
IX.پشکنینی ئەنترۆ پۆمەتری تورکی
X.کۆنگرەی سییەم وچوارەمی میژووی تورك
***بەشی دووەم**
لیکۆلینەوە زمانەوانیەکان
(تیۆری زمانی خۆر)
I."تورك بوونی ئارییەکان"
II.ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکیو

ئەندامە پەرلەمانتارەکانی
III .فاکتی سی‌یەم: تیۆری زمانی خۆر
١-کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی
٢-کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکی
٣-کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکی
(راگەیاندنی تیۆری زمانی خۆر)
IV .چەند نموونەیەك لەو نووسینانەی بە پێی
تیۆری زمانی خۆر نووسراون
V .پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال
تاکە پیوەری "راستی" و حەقیقەت
VI . ئەو زمانەی خیلە ناشارستانیەکان قسەی
پیدەکەن، پیویست نیە
VII .سوودە کردەکیەکانی تیۆری زمانی خۆر
IIIV . بەپێی فەرهەنگی زمانی تورکی،
کورد چی‌یە؟

***بەشی سێیەم**

پیشهاتەکانی سیاسەتی ناو خۆی تورکیاو
پەیوەندیەکانی تورکیا لەگەل وولاتانی دەرەوە
لەکاتی دارشتن وپەرەپیدانی تیزی میژووی تورك‌و
تیۆری زمانی خۆردا

***بەشی چوارەم**
ئە نجام

I .تیزی میژووی تورك وتیۆری زمانی خۆر
II .تیروانینی تیزی میژووی تورك و تیۆری
زمانی خۆر بۆ کورد

III .رەگەز پەرستی لە کتیبەکانی بەرەیی نەتەوەییدا
کۆششی دریژە پیدانی کەمالیزمە

سەرەتایەکی کورت

ئادەمیزاد هەر لەسەرەتای دروست بوونیەوە هەتا ئەمرۆ، لە ململانی‌یەکی بەردەوامدا ژیاوەو دەژی. لەسەرەتادا ئەم ململانی‌یە لە نیوان(خود)ی ئادەمیزاد و(ئەو)ی سروشتدا بووە .(خود)یکی بچووك و لاوازو کەم دەسەلات، لەبەرامبەر(ئەو)یکی زەبەلاح وخاوەن هیز و جەبەرووتیکی بێ سنووردا .تاکە چەك و تاکە ئیمتیازی ئادەمیزاد لەم رووبەروو بوونەوە نابەرامبەرەدا ،توانای بیرکردنەوەو تیگەیشتن وخویندنەوەی دەوروبەرەکەی خۆی بووە.بەدریژایی هەزاران سال وسەردەم بەسەردەم ،کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر سروشت ،وورده وورده ئادەمیزادی گەیاندۆتە ئاستیك کە لە ریی ریکخستنی ئەو زانیاریانەوە هەولبدات سروشت کۆنترۆل بکات و یاساکانی بە قازانجی خۆی بەکاربینیت ،یاخود لانی کەم خۆی لەگەلیاندا بگونجینیت: لە بەدوای یەکدا هاتنی وەرزەکان تیبگات و پیشەکی خۆیان بۆ ئامادە بکات، ئەو ناوچانە بەجی بیلی کە بۆ ژیانی مرۆڤ ناگونجین، بۆ خۆپاراستن لە سەرماو گەرما جلوبەرگ لە بەر بکات و خانوو دروست بکات، لە بەرامبەر گیانەوەرە درندەکاندا بەکۆمەل شەربکات و چەك و تەلە و شیوازی جۆراوجۆری راوکردنیان بدۆزیتەوە،هەندیك لە گیانەوەران دەستەمۆ بکا و کاریان پی بکات،یاساو ریساکانی نەشونما کردنی رووەکە بەسوودەکان بدۆزیتەوە و

شیواز و ئامیری تایبەت بە کشتوکاڵ دابهێنێت ... هتد. بەکورتی، تێگەیشتن لە سروشت و کۆکردنەوەی زانیاری لە سەر دیاردەو گۆڕانەکانی، تاکە ڕێگەی سەرکەوتنی ئادەمیزاد بووە ، لەو ململانێی توندوتیژو درێژخایەنەدا.چونکە دەبوو پیشەکی سروشت بناسێت ، بۆ ئەوەی بەپێی بەرژەوەندی خۆی مامەڵەی لەگەڵدا بکات.

لەگەڵ سەرکەوتنی وورده وورده بە سەر پلەکانی کۆنترۆڵکردنی سروشتدا، رووبەری ژیانی مرۆڤ فراوان دەبوو،سەرزەمینە سەخت و دوورە دەستەکانی داگیر دەکرد، بواری زۆربوون و هاتنە ئارای کۆمەل و کۆمەڵگای جۆراو جۆری بۆ دەکرایەوە .بەمەش مرۆڤەکان خۆیان دەبوونە (ئەو)ی دی و (بەرامبەر)ی دی بۆیەکتری.چونکە لیرە بەدواوە ململانێیەکی نوی،لەنیوان کۆمەلە مرۆییەکان خۆیاندا هاتە گۆڕی. بۆیە دەبوو ئەمجارەیان زانیاری لەسەر (ئەو)ە کانی مرۆڤ کۆبکاتەوە،لە نیازو مەبەستەکانیان تی بگات،ئەگەر شەرخوازن رادەی هیزو توانای مادی و مەعنەویان بزانیت،ئەگەر نا، ریگەکانی پەیوەندی کردن و دۆستایەتی کردنیان بدۆزیتەوە،یاخود بەدیویکی تردا،ریگەکانی مل پی کەچکردن و دەس بە سەردا گرتنیان بدۆزیتەوە ... هتد. واتە دەبوو بەووردی ئاگای لەدەوروبەری خۆیبیت، بەخویندنەوەو دەست نیشانکردنی سەرچاوەکانی هەرەشەو مەترسی و دۆزینەوەی بناغەکانی هیزو بەردەوامی، پیش وەخت خۆی بۆ ئەگەرە چاوەروان نەکراوەکان ئامادە بکاو، بە رەفتاری دروست و گونجاو هەلومەرجەکان بە قازانجی خۆی بقۆزیتەوە

لە هەمان کاتدا ناسینی ئەوی دی بەشیکی گرنگ بوو لە پرۆسەی خۆناسینیش. چونکە مرۆڤ لەریگەی بەراوردکردن و دۆزینەوەی جیاوازیەکانەوە، شوناسی بوونەوەرەکان دەست نیشان دەکات .

ناسینی ئەوی دی، پرۆسەیەکە بە دریژایی میژوو بەردەوام بووە. هەر لەکۆکردنەوەی زانیاری لەسەر هیزی دوژمنەوە بیگرە ،تا دەگاتە نووسینەوەی میژووی کۆمەلگەکانی دیو، ئەو گەشتیارو خۆرهەلاتناسانەی لە رۆژگارە دوورو نزیکەکاندا ،سەرەرای سەختی هاتوچۆ، هەزاران کیلۆمەتر ریگایان بریوەو سەبارەت بە کۆمەلگەو سەر زەمینە نە ناسراوەکان زانیاریان تۆمار

دەکرد ،هەر هەموویان نموونەی هەولدانی مرۆڤن بۆ ناسینی ئەوانی دی و دۆزینەوەی ریگاکانی مامەلە کردن لە گەلیاندا ،لەپیناوی کۆنترۆلکردن ،یاخود لانی کەم دۆزینەوەی چوارچیوەیەکی پیکەوە گونجان لەگەلیاندا.

بیگومان هەستکردن بە پیویستی ناسینی ئەوی دی، بەلگەی پیگەیشتنی کۆمەلگایە .بەپیچەوانەشەوە، ئەو کۆمەلگایەی هەستی بە گرنگی و پیویست بوونیناسینی ئەوی دی و دەوروبەرو جیهان نەکردبێ، مانای وایە چارەنووسی خۆی داوەتە دەست ریکەوت و بیجگە لە کاردانەوەی ئانیو ئینفیعالی، هیچ رۆلیکی کاریگەر و هوشیارانەی لە ئاراستە کردنی رووداوەکان و گۆرینیاندا نیە.

دەبێ دان بەو راستیەدا بنیین کە کۆمەلگەی کوردی یەکیکە لەو کۆمەلگایانەی هەتا ئیستا لە سەر دەوروبەری خۆی، هیچ جۆرە هەلسەنگاندنو تیروانینیکی تایبەت بەخۆی نیە. زۆر دوور نەرۆین، ئیمە کەپتر لە سێ چارەکە سەدەیە لەگەل گەلیکی عەرەبیدا دەژین، لەسەر ئەم نەتەوەیە بیجگە لە کۆمەلیك رستەی دروشم ئاسا، کە زیاتر رەنگدانەوەی گوتاری سیاسی بالادەستی عەرەب خۆیەتی ،هیچی تر نازانین.نەك هەر ئەوەندە ،بەلکو گەلیك جار بەشیکی زۆری تیروانینمان بۆ خودی خۆشمان ،لەو ویناکردنەوە سەرچاوە دەگریت کە گوتاری بالادەستی عەرەبی لەسەر ئیمە بنیاتی ناوە. بە هەمان شیوە، روانین و تیگەیشتنمان لە دراوسیکانی تریشمان (فارس و تورك)، جیاوازیەکی زۆری لەگەل ئەوەی عەرەبدا نیە وبگرە سادەتر و ساویلکانە تریشە. هەتا ئیستاش نازانین دراوسیکانمان کین، چین، چۆن بیر دەکەنەوە، تیروانینیان بۆ جیهان و بە تایبەت بۆ ئیمە چۆنە؟ لە کاتیکدا کە وینەی ئیمە لە ئەدەبیاتی سیاسی هەریەکە لەو نەتەوانەدا، بەدەسەلاتدارو ئۆپۆزیسیۆنیانەوە، سیخناخە بە وینەی دوژمن، کیوی،درندە، دواکەوتوو،یا لە باشترین حالەتدا میوانیکی نە خواستراو و ئامرازیکی ئامادە بۆ بەکارهینان لەلایەن دوژمنە دەرەکیەکانەوە دژی نەتەوەکانیان ،کەچی رۆشنبیری کورد بە دریژایی سەدەی رابوردوو، سوور بووە لەسەر فەرامۆشکردنی ئەو هەموو راستیە تالانەو داکۆکی کردن لەوەی

ئازادیخوازانی ئەو نەتەوانە بەشیوەیەکی ئۆتۆماتیکی پشتیوانی لە کیشە رەواکەمان دەکەن .لەراستیدا ئایدیۆلۆجیا، بەتایبەت مارکسیزم ،رۆلی خۆی هەبووە لەم چاو داخستنەی رۆشنبیری کورد لەئاست هەلویستی نیگەتیڤی رووناکبیرو سیاسەتمەدارانی نەتەوە سەردەستەکاندا .چونکە مارکسیزم جیهانی سادە دەکردەوە بۆ دووبەرەیسەرەکی. بەرەی چەوساوەکان و بەرەی چەوسینەران .دلنیاشی دەکردینەوە لەوەی چەوساوەکانی جیهان کە لەهەر کوییەك بن یەك کیشەیان هەیەو چارەنووسیان پیکەوە گریَ دراوە. لیرەشەوە خۆبەخۆپشتی یەکدەگرن و هاوکاری یەکتری دەکەن. رۆشنبیری کوردیش لە بری ئەوەی ئەم خەونە جوانە لە سەنگی مەحەکی واقیع بدات، هەر لە سەرەتاوە لی ی بوو بە راست و هەر لەو روانگەیەشەوە تەماشای جیهانی کرد. بیَ ئاگا لەوەی وەکو بیشکچی لە کتیبی (سیوسیَ گوللە)دا دەلیت: "لەو دەولەتانەدا کە پتر لە نەتەوەیەکیان تیدا دەژی بوون بە کەسیکی دیموکرات بیَ ئەندازە سەختە.لەم جۆرە ولاتانەدا رۆشنبیرو دیموکراتەکانی نەتەوەی سەردەست جووت پیوانەیی بیر دەکەنەوە. ئەو ئارەزووی بەختەوەری و ئاسودەیی و رابوونی مادی و مەعنەویەی بۆ نەتەوەکانی خۆیان باسی دەکەن، بە هیچ جۆریك بۆ نەتەوەی چەوساوە نایانەویت. دەیانەویَ بە کۆیلەیی و لە ژیر باری ستەمی نەتەوەکەی خۆیاندا بمیننەوە". لیرەدا مەبەستمان ئەوە نیە بلیین لە هیچ کونجیکی ولاتانی دراوسیماندا کەسیك نیە توانیبیتی وەکو مرۆڤ و ئازادیخوازیکی راستەقینە هەلویست لە کورد و کیشەکەی وەرگریت. چونکە هەر خودی بیشکچی کە ئەمرۆ ئەم کتیبەی دەخەینە بەر دەستی خوینەری کورد ،گەورەترین بەلگەی هەبوونی ئەو جۆرە کەسانەیە. بەلام بیگومان ژمارەی ئەو جۆرە نووسەر ،رۆشنبیر یاخود سیاسەتمەدارانە لە هەر یەکیك لەو نەتەوانەدا لە پەنجەکانی دەست تیَ ناپەریَ و لە چاو پیچەوانەکانیاندا ،قەترە بە دەریان.

لەگەل هەموو ئەمانەشدا ، ناکریَ تەنها مارکسیزم بکەینە بەر پرسیاری ئەم بە شەوارە کەوتنەی رۆشنبیری کورد.چونکە ئەوە هەر تەنها کۆمەلگەی کوردی نەبووە کە فکری مارکسی لە سەردەمیکدا برەوی تیدا هەبوو بیت.بەلام

رەنگە بە هەلەدا نەچوو بین ئەگەر بلیین تەنها لە کوردستاندا ئەو ئەنجامەی لی کەوتۆتەوە . ئەمەش مانای ئەوەیە ، کیشەکە گەورەترە لەوەی تەنها کیشەی بالا دەست بوونی ئایدیۆلۆجیایەك بیتو، پەیوەندی بە بونیادی خودی کۆمەلگای کوردیەوە هەیە . کۆمەلگایەك کە هیشتا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی هوشیاری ،کە خۆی وەکو بوونیکی جیاواز لە کۆمەلگەکانی تر تەماشا بکات و هەست بەپیویست بوونی ناسینی دەرەوەی خۆی بکات .

ئەمرۆ لەکاتیکدا کە پیمان ناوەتە سەدەی بیست و یەکەمەوە و ئەم سەدەیەش بەسەردەمی پەیوەندی خیراو ئاسانی کۆکردنەوەی زانیاری دەزانریت ،دەبیَ ناوەندی رۆشنبیری کوردی بیریکی جدی لەم کەموکوریە بکاتەوە و هەرچی زووە ،ئەو بۆشاییە گەورەیە پر بکاتەوە. بەلام گومانی تیدا نیە دەبیَ زۆر وریای ئەوە بین کە هەلویستی نیگەتیڤی نەتەوە سەر دەستەکان ،تووشی کاردانەوەیەکی (وەکو ئەوان) دەمار گیرانەمان نەکات و بەچاویکی مرۆڤانەو بابەتیانەوە تەماشایان بکەین .چونکە شارستانیتی و کولتوور و میژووی هیچ نەتەوەیەك کورت ناکریتەوە بۆ کۆمەلیك هەلویستی دزیو،تەنانەت ئەگەر ئەو هەلویستانە راستەوخۆ دژی خۆیشمان بن .

ئاشکرایە بۆ ئەوەی میللەتیك بناسین،ریگایەکی دوورو دریژمان لە پیشە .بەلام دەلین ئەگەر دەتەوی میللەتیك بناسی،بزانە چۆن لە میژووی خۆیان و جیهان تیدەگەن.ئەگەر ئەم ووتەیە لە سەدا سەدیش راست نەبیت،ئەوا بیگومان تیگەیشتن لە چۆنیەتی تیروانینی میللەتیك بۆ میژوو،باشترین دەروازەیە بۆ چوونە ناو جیهانەکەیەوە .لیرەوە ئەم کتیبەی بیشکچی بۆ ئیمەی کورد گرنگیەکی چەند ئەوەندە پەیدا دەکات .چونکە بیشکچی لەم کتیبەیدا ،بناغەی سەرەکی ئایدیۆلۆجیای کەمالی ،واتە تیزی میژوو و تیۆری زمان دەخاتە بەر باس و لیکۆلینەوە. وەکو زانراوە ،کەمالیزم کە رەگە فکریەکانی دەگەرینەوە سەر تۆرانیزم ،هەتا ئەمرۆش ئایدیۆلۆجیای بالا دەستە لەتورکیادا. بەجۆریك کە تەنانەت ئەو تەوژمە سیاسیانەش کە لافی ئەوە لیدەدەن جەمسەری دژو پیچەوانەی کەمالیزمن ،کەوتوونەتە ژیر

کاریگەری تیزو بۆچوونەکانیەوە و نەیانتوانیوە خۆیان لە چوارچیوەکانی دەرباز بکەن. بەتایبەتی لەمەسەلەی کیشەی نەتەوەی کورد دا .

ئەم کتیبە ، لیکۆلینەوەی دووەمە لە زنجیرەی "میتۆدی زانستی و پیادەکردنی لە تورکیادا". لیرەش وەکو کتیبی (سی و سیّ گوللە)، بە پیّی توانا و پیویستی، لە پەراویزدا روونکردنەوەم بۆ خوینەری کورد زمان نووسیوە . دیسان بۆ ئەوەی روونکردنەوەکان لەگەل پەراویزەکانی نووسەردا تیکەل نەبن، بە نیشانەی ئەستیرە (*) جیام کردوونەتەوە .

لە وەرگیرانی ئەم کتیبەدا ،گەلیك دۆستی نووسەر و زمانزان یارمەتیان داوم و خۆم بە قەرزاریان دەزانم. بەتایبەتی مامۆستا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل کە دەقە شیعریەکانی بۆ کردمە کوردی*، خوشکی بەریزم تانیا خان کە گەلیك گریّ کویرەی دەقە تورکیەکانی بۆ کردمەوە، هەروەها هاوریّی بەریزم کاك یوسف گۆران کە بەردەوام بە کتیب و سەرچاوەو زانیاری پیویست هاوکاری کردووم.

چاپی یەکەمی ئەم کتیبە لە سالی ١٩٧٨دا لەلایەن خانەی بلاوکردنەوەی (کۆمال)ەوە بلاوکراوەتەوەو بیشکچی خۆی پیشەکی بۆ نووسیوە. چاپی دووەمیش کە لە بەردەستی مندایە،لە سالی ١٩٩١دا لە لایەن (خانەی بلاوکردنەوەی یورت–yurt kitap yayin)ەوە بلاوکراوەتەوە.بەلام لەبەر ئەوەی ئەو کاتە بیشکچی لە زینداندا بووە، نەیتوانیوە پیشەکییەکی نویّی بۆ بنووسیت.

ئاسۆس هەردی
٢٠٠٠/٥/١٥

** لە راستیدا من داوام لە مامۆستا کرد بەگشتی بەهەموو کتیبەکەدا بچیتەوەو منیش لەسەر بەرگەکەی بنووسم پیاچوونەوەی مامۆستا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل. بەلام وەکو خۆی دواتر پیی گوتم لەبەرکاری ترو نەخۆشی ئەم کارەی بۆنەکراوەو تەنها شیعرەکانی بۆ وەرگیراوم جیگەی سوپاسە.*

پیشەکی چاپی یەکەم

غازی مستەفا کەمال، سەرۆکی گشتی کۆمەڵەی گەلی کۆماری *(CHF)*و سەرەك کۆمار، لە نامەیەکدا کە رۆژی ١٦ی ئابی ١٩٣١ بۆ سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی میژووی تورك و سکرتیری گشتی سەرۆکایەتی کۆمار (تۆفیق بەگ-بییك ئۆغلو) ی نووسیوە، ئاوا دەڵیت:

" دەبی ئیمە ببینە ئەو کەسانەی هەمیشە بە دوای راستیدا دەگەرین و کە دلنیابوون لە دۆزینەوەی، ئینجا جورئەتی گوتنی راستی‌یان دەبیت نووسینەوەی میژوو بە ئەندازەی خولقاندنی میژوو گرنگە. ئەگەر نووسەر بەرامبەر خولقینەر راستگۆ نەبیت، حەقیقەتی نەگۆر ماهییەتیك وەردەگری، کە مرۆڤایەتی تووشی شلەژان و گومرایی دەکات." (ئولوغ ئیغدەمیر، لە: دەزگای میژووی تورك لە پەنجاهەمین سالی کۆماردا، باسی کردووە، دەزگای میژووی تورك، ئەنقەرە -١٩٧٣،ل-٩) ئەم قسانە بە هیچ جۆریك راستی و "حەقیقە" مان لەسەر ئەو لیکۆڵینەوانە پی نالین کە لە تورکیادا کراون، بەتایبەت لیکۆڵینەوە سەبارەت بەمیژوو، میژووی تورك و نووسینەوەی میژووی تورك. تیزی تورك بۆ میژوو، تیۆری زمانی خۆرو ئەو ئایدیۆلۆجیا رەسمی‌یەی بەدەوری چەمکی "میللەتی بی چین و بیئیمتیازو یەکگرتوو"دا پەرەی پیدراوەو هەولی بەدامو دەزگاکردنی دراوە، بەتەواوی ئەو قسانەی سەرۆکی گشتی *(CHF)*و سەرەك کۆمار بەدرۆ دەخەنەوە. لەنووسینەوەی

میژووی تورکدا، هەرگیز فاکتەکان، کە تاکە پیوەری راستیو "حەقیقەت"ن، لەبەرچاو نەگیراون. بەپیچەوانەوە، هەولدراوە فاکتەکان، پەیوەندییە فاکتییەکان، واقیعی راستەقینە، بشاردرینەوە، لە ناوببرینو بشیوینرین. لەم قۆناغەدا ئەو بۆچوونانەی کە دەلین سۆمەرییەکان، حیتییەکان، خوداکانی میسر، ئیجە، رۆما، هیندو چین تورك بوون، کولتوورو شارستانیتییەکانی ئەو ناوچانە لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون، نەتەوەیەك نیە ناوی کورد وزمانیك نیە ناوی کوردی بیت، وەکو "راستییە گومان هەلنەگرەکانی زانست"ی میژووی تورك راگەیەنراون. بیگومان سەرۆکی گشتی (*CHF*) دەیزانی سۆمەرییەکان، حیتییەکان، خوداکانی میسر، ئیجە، رۆما، هندو چین تورك نەبوون.

بیگومان ئاگاداری بوونی نەتەوەیی کورد و زمانی کوردیش بوو. نەك هەرئاگادار بوو، بەلکو لەنیوان سالانی ١٩١٩-١٩٢٢دا هەولی داوە لەگەل کورد دا ریك بکەویو ریکیش کەوتووە. بەلام ئەم ئایدیۆلۆجیا لەسەر درۆ دامەزراوە، ئەرکیکی گرنگی لە ئەستۆدا بوو. بۆ ئەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی بتوانی دریژە بەجیبەجی کردنی ئەم ئەرکەی خۆی بدات، دەبوو بروا بکریتو بروا بەخەلکی بهینریت کە ئەو بۆچوونانە "راستییە گومان هەلنەگرەکانی زانست"ن.

کەواتە ئەو قسانەی سەرەوە (قسەکانی مستەفا کەمال)، پەردەیەکن بۆ داپۆشینی دیدو بۆچوونەکانی تیزی تورك بۆ میژوو، تیۆری زمانی خۆرو ئەو ئایدیۆلۆجیا رەسمییەی بەدەوری چەمکی "میللەتی بیچینو بی ئیمتیازو یەکگرتوو"دا هەولی بەدامو دەزگاکردنی دەدرا، نەك پرنسیپەکانی رەفتاری زانستیانەو نووسینەوەی میژوو.

گەلیك زۆرن ئەو کەسانەی لە سالانی ١٩٣٠و دواتردا خەریکی میژووی تورکو زمانی تورکی بوون. هەرچەندە لەسەر لیکۆلینەوەو کتیبە جۆراوجۆرەکان ناوی ئەو کەسانە نووسراوە، بەلام لە راستیدا ئەوانەی میژوویان نووسیوەتەوە، ئەو ناوانە نین. کەسی سەرەکی ئەوەیە کە پیی نووسیون؛ خودی سەرۆکی گشتی (*CHF*)و سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال. لەبنەرەتدا ئەم دۆخە لەلایەن نووسەرانی ئەو کاتەوە، بەشانازییەوە

راگەیەنراوە. لەهەمان کاتدا نووسینەوەیەکی لەو جۆرە، کرێی خۆی هەیە. کرێکەش لەشیوەی کردنە نوینەری نووسەران لە ئەنجومەنی گەورەی میللەتی تورکیادا (پەرلەمان)، لەلایەن سەرۆکی گشتی (*CHF*)ەوە دەدریت. ئەمە یەکیکە لەفاکتە سەرەکییەکانی پەرەسەندنی زانکۆی تورکی و"زانست"ی تورکی.

ئەم فاکتەش ئەو ئەنجامەی لێکەوتۆتەوە کە "زانست"ی تورکی و بەتایبەت زانستە کۆمەلایەتیەکان، لەسەر ئاستی رەسمی، لەژیر چاودیری "پیشەوا"و بەئاراستەی دیدو بۆچوونەکانی ئەو پەرە بسینن. ئەمە ئەنجامیکی حەتمیی رژیمەکانی پیشەوایەتی و چەمکی "پیشەوای ئەبەدی"یە. گومانیش لەوەدا نیە کە ریشەکانی دەگەنە ئیتیحادو تەرەقی.

مەسەلەی "کتیبە دەرسییەکانی بەرەی نەتەوەیی"*، کیشەی سالانی ١٩٧٦-١٩٧٧نیە، رەگەکەی لەسەردەمی تاك حیزبیدایە. دروست نەکردنی ئەم پەیوەندیە (لەنیوان کتیبەکان و سەردەمی تاك حیزبیدا) ، لەکاتی نارەزایی دەربرین و رەخنە کردنی "کتیبە دەرسییەکانی بەرەی نەتەوەیی"دا، دەگەریتەوە بۆ لاوازیوبێ ریشەیی تیگەیشتن لەرەخنەو بیری زانستی لە تورکیادا. لەوەوە هاتووە کەهەندێ بابەت لەرەخنە بەدوور دەگیرین. ئەم جۆرە تیگەیشتنە لەبری ئەوەی لەئەنجامی لیکۆلینەوەی فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتییەکان و ژیانی واقیعییەوە هاتبێ، لە قسەکانی "پیشەوا"وە سەرچاوەی

---

* حکومەتی(بەرەی نەتەوەیی): لە ناوەراستی حەفتاکاندا، پاش قەیرانیکی سیاسی لە پەرلەمانی تورکیادا، حکومەتیکی هاوبەش لەحیزبە رەگەز پەرست و راسترەوەکانی تورکیا، بە سەرۆکایەتی سلیمان دمیریل و حیزبەکەی (پارتی عەدالەت- Adalet Partisi) دەسەلاتی گرتە دەست، کە بە حکومەتی بەرەی نەتەوەیی ناسراوە. لەکۆتایی سالی ١٩٧٦دا ئەم حکومەتە ،چاپی نوێی کتیبی خویندنی قوتابخانەکانی بلاوکردەوە و بەسەر خویندنگەو قوتابخانەکاندا دابەشی کردن .بلاوبوونەوەی ئەم کتیبانە بووە مایەی شەپۆلیکی بەرفراوانی نارەزایی و رەخنە ، لە لایەن ناوەندە رۆشنبیریە چەپ و لیبرال و دیموکراتەکانەوە. چونکە پر بوون لەتیروانینی رەگەز پەرستانەی زەق و هیچ سیمایەکی زانستیانەیان پیوە نەبوو .مندالانیان بە هەستی بەگەورە زانینی تورك ، پەرستنی رەگەزی تورك و سووکایەتی کردن بە رەگەزی ناتورك گۆش دەکرد.

گرتووە. بۆ نموونە ئەو قسەیەی سەرەوە، وەکو رینماییەك هەلدەسەنگینری کە بە تەواوی جی بەجی کرابیت.

بروا وایە، لیکۆلینەوەکانی زمان و میژوو، لەو چوارچیوەیەدا ئەنجامدراون. لەم رووەوە لەبری رەخنەکردن، "ستایش" دەکریت. ئەمە لەکاتیکدایە کە فاکتەکان، لیکۆلینەوەکان، کار و چالاکییەکان بەروونی دەری دەخەن هەرگیز ئەو قسانە لەبەر چاو نەگیراون و کاریان پیّنەکراوە.

لە لیکۆلینەوەیەکی پیشوومان‌دا، لەسەر فاکتی بەزۆر نیشتەجی کردنی کورد[1]، شیوەی هەلویست و تاووتویّ کردنی ئەم فاکتە لە لایەن زانکۆی تورکی، فکری تورکی ،"چەپ"ی تورك و بزووتنەوەی "سۆسیالیستی" تورکییەوە راوەستاوین .لەم لیکۆلینەوەیەدا لەسەر دوو فاکت رادەوەستین .تیزی تورك بۆ میژوو و تیۆری زمانی خۆر. لەسەر چۆنیەتی هەلسەنگاندنی ئەم فاکتانە لەلایەن زانکۆی تورکی ، ناوەندە"زانستی" یە تورکییەکان و فکری تورکییەوە ،رادەوەستین. لە لیکۆلینەوەکانی لەمەو دواشماندا بەردەوام دەبین لەسەر تویژینەوە و شیوەی هەلویست وەرگرتن و تاووتویّ کردنی ئەو فاکتانەی لە میژووی کۆماردا هەلمان بژاردوون.

ئیسماعیل بیشکچی
ئەنقەرە، شوباتی ١٩٧٧

---

(1)Bilim Yontemi, Turkiyedeki Uygulama I. Kurtlerin Mecburi Iskani, Yurt Kitap- Yayin, 2.Baski, Istanbul, Ekim 1991.

بەشی یەکەم
لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجی و میژووییەکان
(تیزی تورك بۆ میژوو)

لە تورکیادا ئایدیۆلۆجیای رەسمی داکۆکی لەوە دەکات کە لە جیهاندا، لە خۆرهەلاتی ناوەراستدا،دوا جار لەتورکیادا نەتەوەیەك نیە ناوی "کورد"بیت و ئەو کەس و گروپانەی بە "کورد"ناسراون، لەراستیدا "تورك"ن. لەگەل ئەمەشدا، دیسان ئایدیۆلۆجیای رەسمی هەمیشە رای گەیاندووە زمانیك نیە ناوی "کوردی"و ناوچەیەکی جوگرافی نیە وەکو"کوردستان"ناسرا بیت .لە لایەکی ترەوە دیسان ئایدیۆلۆجیای رەسمی داوا دەکات هەموو کەس و دام ودەزگاکانی تورکیا و بگرە جیهانیش ،هەموو دەولەتان ،ئەم دیدو بۆچوونانە لەبەرچاو بگرن ،وەکو تاکە راستی‌ی مشتومر هەلنەگر قبولیان بکەن و داکۆکیشیان لی بکەن .ئەم دیدو بۆچوونانەی خۆشی بە چەمکی خودی (زاتی)ی وەکو "نیشتمان پەروەری": "ئاشتی پەروەری"، "شەیدایی بۆ ئازادی ودیموکراسی"یەوە گری دەدات .بەدەر لەمەش، ئەوانەی ئەم ئایدیۆلۆجیایە قبول ناکەن ،داکۆکی لە پیچەوانەکەی دەکەن، بەتایبەت

ئەوانــەی دەلیــن "کــوردم"، بــەر هەرەشــەی ســزادان دەکــەون و زوو زوو میکانیزمی سزادانیان دەخریتە کار .

ئــەم جــۆرە تیگەشــتن وبیرکردنەوەیــە ،کتوپــڕ لــەخۆرایی نەهاتۆتــە ئاراوە.ریشەی میژوویی گرنگی هەیە .دەتوانین ریشەکانی ئەم تیگەیشتنە لە ســالانی ١٩١٩-١٩٢٢ و بگــرە پیشــتردا بدۆزینـــەوە .بــەلام ئیمــە لــە دوای کۆمارەوە ،لە سالی ١٩٣٠ بە دواوە دەست بەکارەکەمان دەکەین. لیرەشدا پتر لــەوەی وەلامــی ئــەو پرســیارانە بدەینــەوە کــە ئــەم ئایدیۆلۆجیایــە بۆچــی دروســتکراوە و بــۆ وەلامدانــەوەی چ جــۆرە ئــەرك و پیویســتی‌یەك پــەرەی پیدراوە، هــەولدەدەین نیشانی بدەیـن ئـەو بیرۆکـە، کۆبوونـەوە، کۆنفرانـس و نووســینانەی بناغــەی ئــەم ئایدیۆلۆجیایــە پیــك دینــن ،تــا چ رادەیــەك پەیوەندی‌یان بە میتۆدی زانستی‌یەوە هەیە.

I . فاکتی دووەم(*)

پیکهاتنی"تیزی تورك بۆ میژوو"

لــە کۆنگــرەی یانــە تورکی‌یــەکاندا ،کــە لــە٢٣ی نیســـانی ١٩٣٠ دا کۆبۆتــەوە،خــاتو ئافــەت(پرۆفیســۆر د.ئافــەت ئینــان) نوینــەری ئاکســەرای، بەکورتی ئەم وتارەی پیشکەش کردووە:

" ئــەو خالــەی باســی دەکــەم ،مــادەی دووەم و ســێیەمی یاســای یانــە تورکی‌یەکانە .لە مادەی دووەمی یاساکەدا ئەمە نووسراوە: (مەبەستی یانەی تورکی ، بەهیزکردنی هەستی نەتەوەییە". ئەگەر بەهەلەدا نەچووبم ئەوەی لەم مادەیە تێ‌ی گەیشتووم ،ئەمەیە: تیگەیشتن لەوەی تورك و تورکایەتی چین و هەولدان بۆ بەهیزکردنی ئەم تیگەیشتنە. بەلای منەوە پرشنگدارترین خۆر بۆ

(*) *بۆ فاکتی یەکەم بروانە:*
1991, S. 110.

رووناك كردنەوەی ئەم ئامانجە میژووە، كە بنەچەو شارستانیتی و مەزنیی[××] تورك دەناسینی. زانینی ئەمەو راگەیاندنیتی بە جیهان. ئەو مرۆڤەی لە دوینیی خۆی غافل بی ، ناتوانی ئەمرۆی بزانی و بگاتە سبەی. ئەو بوونەوەرەی ئەسلی خۆی نەزانی، تا ژیانو بەرهەمی ئەوتۆ نەخولقینی كە سەر لەنوی خۆی بە جیهان بناسینی، بە نەناسراوی دەمینیتەوە. من لە بەر ئەوەی (بە تەوازوعەوە) مامۆستایەتی میژووم كردووە، هەست دەكەم زانیاری سەبارەت بە میژووی پایە بەرزی میللەتی تورك، كەموكورتە. بەرای من ئەو شتانەی لەم بارەیەوە لە قوتابخانە كۆنەكاندا فیری ئیمە، هەموومانیان كردووە، هەم كەموكورتن، هەم هەلەن. بە داخەوە هەتا ئەمرۆ ئەو ریگە چەوتە، لەو یانەی زانیاریانەشدا كە نەوەی نوی پیدەگەیەنن، دریژەی پیدراوە. گرنگ گەیاندنی میللەتی تورك و رۆلەكانی توركە بە ئاسۆ پرشنگدارەكانی داهاتوو، بەریگەی میژوویەكی پرشنگداری نویدا، كە ئەو ریگە تەماوییەی لە كۆنەوە بە میرات ماوەتەوە، رووناك دەكاتەوە."[1]

خاتوو ئافەت (ئینان) ی مامۆستای میژوو، پاش ئەوەی چەوتی و كەموكورتی ئەو زانیاریە میژوویی و فیركردنی میژووەی تا ئەو رۆژە زانراون و دووبارە كراونەتەوە، رادەگەیەنی، "راست" كەیشی بەم شیوەیە باس دەكات:

" ئەنجومەنی كۆنگرەی بەریز، من بەوپەری جورئەتەوە، <u>ئەو حەقیقەتە بالایە عەرزی هەستیاری تورك و مەنتیقی زانستیانەمان دەكەم، كە زانست ناتوانی رەتی بكاتەوە.</u> جورئەتی ئەوە بە خۆم دەدەم سەرنجی زاناكانی جیهانیش بۆ ئەو حەقیقەتە راكیشم.

(××) ئەو شوینانەی هیلیان بەژیردا هاتووە (یا بەرەنگی تیر نووسراون) لەلایەن نووسەرەوە (ئیسماعیل بیشكچی) دەست نیشانكراون، مەگەر پیچەوانەكەی ئاماژەی پی كرابیت.

*(١)**Turk Tarihi Hakkinda Mutalaalar, Turk Ocaklari Nesriyati, Turk Ocagi Matbaasi, Istanbul 1930, Afet Hanimin Konusmasi.***

هاورییانی بەریز، ئەو حەقیقەتە بالایە ئەمەیە: تورك شارستانیتییە، تورك میژووە ئەگەر یارمەتیم بدەن، دەمەوی کورتەی بړوای خۆم لە چەند رستەیەکدا دەست نیشان بکەم.

بالاترین و یەکەمین قەومی شارستانیی مرۆڤایەتی، ئەو تورکانەن کە نیشتمانیان ئالتای و ئاسیای ناوەراستە. ئەوانەی بناغەی شارستانیتی چین- یان داناوە، تورکەکانن. ئەوانەی لانی کەم حەوت هەزار سال پیش زایین،لە میسۆپۆتامیا و ئیراندا، یەکەمین سەردەمی مرۆڤایەتییان کردەوە و ناویان سۆمەر،ئیلام، ئەکەد،تورکەکانن. دانیشتوانی رەسەنی دلتا لە میسر،دامەزرینەری شارستانیتی میسر تورکەکانن. حامورابیی بەرەگەز سامی کە لە ۲۳۰۰ یپیش زاینیدا ناوبانگی پەیدا کردووە، ئەو ئاشورییانەی لە میژوودا شوینیان داگیرکردووە،میژوون لەناو میژوودا. دۆریەنەکان کەناوی گریك یان وەرگرتووە ،دانیشتوانی رەسەنو خاوەنی یەکەمینو راستەقینەی ئانادۆل، ئەو تورکانەن کە باپیرانیان سەرکردەی حیتییەکان بوون."(۲)

خاتوو ئافەت پاش ئەوەی بەم شیوەیە "ئەو حەقیقەتە بالایەی زانست ناتوانێ رەتی بکاتەوە"، رادەگەیەنێ ،ئینجا هەولدەدات هەندیك زیاتر بەلگە بۆ قەناعەتەکانی خۆی بینیتەوە :

"جگە لەوە، ئاشکرایە ئەوانەی بۆ یەکەمجار ئەو پارچە زەوییەیان داگیرکرد کەلە میژووی کلاسیکدا پیّی دەگوترێ یۆنان، (ئاکین-*Akeen*)، واتە (ئاکا-*Aka*) کان بوون و،ئەو ولاتەی ئەمرۆ پیّی دەلین یۆنان، (ئاکای-*Akai*) ،واتە (ئاکا ئەلی-*Aka eli*) * بووە .(ئاکا) لە (ئاغا) وە هاتووە ،(ئەگە-ئیجە-*Ege*) ش بیجگە لە (ئەکە-*Eke*)، (ئەجی-*Eci*) کە مانای برای گەورە یاخود خوشکی گەورە دەگەیەنیت،هیچیتر نییە. ئەم ووشانە تورکین ئەوانەی لە دوورگەی کریت و(ئاکا ئەل) ەکاندا دامەزرینەری ئەو شارستانیتییەن کە

---

(۲)Turk Tarhi Hakkinda Mutalaalar, a.g.e.

** ووشەی (ئەل-el) لە تورکیدا مانای: دەست، قۆل، ولات، شار، دانیشتوان هتد، دەگەیەنی.*

بناغـەی شارسـتانیتی ئـەمرۆ بـووە ، ئـەوروپایی، هینـدو ئـەوروپی یـاخود گریکەکان نین.سامی–ش نین دامەزرینـەرانی بناغـەی شارسـتانیتی لاتینـی، ئەو تورکانەن کە پیٚیان دەگوترێ ئەتروسك."[٣]

پرۆفیسۆر (سەدری مەقسود بەگ)یش کە لە کۆنگرەی باسکراوی یانە تورکی یەکاندا قسەی کردووە، ئاوا دەلیت:

" لە لایەن خاتوو ئافەت ەوە،دوو بیرۆکەی گرنگ لەشیوەی پەند (حیکمەت)دا پیشکەش کران. یەکەمیان (تورك شارستانیتی‌یە) و دووەمیشیان لە شیوەی (تورك میژووە) دا راگەیەنرا.منیش ئەو بیرۆکانە بە راست دەزانم.بەریزینە،دەمەوێ جەسارەت بکەم و تیبینی‌یەکانی خۆمتان لەسەر ئەم دوو بیرۆکەیە عەرز بکەم. من لەو بروایەدام ئەم دوو بیرۆکەیە حەقیقەتن. من لە بیرۆکەی (تورك شارستانیتی‌یە)، بەم شیوەیە تیدەگەم .ئەگەر بۆ بنەچەی شارستانیتی‌یە دیرینەکان بگەریین ،دەبینین لەژیر دارو پەردوی گەلیك لەو شارستانیتی‌یانەدا قەومیك شاردراوەتەوە کە بەتورك مەزەندە دەکریت . با لە قەومە شارستانی‌یە کۆنەکانەوە ،لە کۆنترین شارستانیتی‌یەکانەوە نموونە بینینەوە.کۆنترین شارستانیتی ئەوەیە کە لە میسۆپۆتامیادا دامەزراوە. دامەزرینەرانی ئەم شارستانیتی‌یە، سۆمەری‌یەکانن. با نموونەی دووەم وەربگرین .دامەزرینەرانی شارستانیتی لاتینی کین؟ ئەو خەلکەی توخمەکانی ئەم شارستانیتی‌یەیان هینا بۆ ئیتالیا، (ئەتروسك)ە کانن. ئەوانەی هەزاران سال پیش زایین شارستانیتی‌یەکی بالایان لە ئانادۆلی کۆندا دامەزراند، کی بوون؟ حیتی‌یەکان بوون. ئەو بیرۆکەیەی دەلیت هەموو ئەم گەلانە تورك بوون، لە نیوان زاناکانی ئەوروپا دا لایەنگری زۆری هەیە.

بەم شیوەیە دەردەکەوی، بنیاتنەرو دامەزرینەری زۆربەی شارستانیتی‌یە کۆنەکان تورك بوون. بەریزینە، گوتەی (تورك شارستانیتی‌یە) مانایەکی

---

(٣)a.g.e.

دووەمیشی هەیە. هەر سەردەمیك شیبکەنەوە، کاریگەریی تورك لە سەر شارستانیتییەکانی ئەو سەردەمە دەبینن.

رزگارکەرەکەمان ئەو کاتە زیادەیەی لە کاروباری دەولەت بۆی دەمینیتەوە، تەرخانی دەکات بۆ میژووی تورك. ئەمە رووداویکی ریکەوت نیە. ئەو کەسیتییەی تورکی رزگار کردووە، زۆر ئاساییە هەول بدات ریگاکانی دابین کردنی ژیانی تورك-یش دیاری بکات."(٤)

رەشید غالب بەگ، کە سییەمین کەس بووە لە هەمان کۆنگرەدا قسەی کردووە، باسی ئەو هەلکۆلینانە دەکات کە لە میسۆپۆتامیادا ئەنجامدراون و دەلیت:

"ئاشکرا بووە کە بە هەزاران سال پیش شارستانیتی بابل و ئاشوور،رەگەزی تورك لە میسۆپۆتامیادا شارستانیتیی دامەزراندووە. ئەوانەی یەکەمین شارستانیتی میسۆپۆتامیایان دامەزراندووە، تورکەکانن."(٥)

ئەو دیدو و بۆچوون و قەناعەتانەی لەم ووتارانەدا پیشکەش کراون، بناغەی زانستییان نیە. هیچ بەلگەیەکیان لە سەر تورك بوونی سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدی و حیتییەکان نەهیناوەتە پیشی. تەنها قەناعەت و ئارەزووە خودییەکانی خۆیانیان راگەیاندووە. قەناعەتە خودییەکانیان لە جیی واقیعی راستەقینە و راستی بابەتی داناوە. دەلین تورکەکان شارستانیتییان بۆ هەر چوار لای جیهان بردووە ولە بە شارستانی کردنی جیهاندا، رەگەزی بنەرەتی بوون. تورکەکان وەکو دامەزرینەری شارستانیتی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، کریت، ئیجە، لاتین و ئانادۆڵ پیشکەش دەکرین. بەلام هیچ بەلگەیەکی جدییان لە سەر راستی ئەم بانگەشانە بەدەستەوە نیە.

---

*(٤) a.g.e. **Prof. Sadri Maksudi Beyin Konusmasi.***

(5)a.g.e. Rasit Galip Beyin Konusmasi

ئەو سی ووتارەی لیرەدا باسکراون، لە کتیبەدا هەن:

Ulug Igdemir, Cumhurriyetin 50. Yilinda Turk Tarih Kurumu, TTK,Ankara 1973 , S.67-69.

هینانــەوەی بەلگــەش بـۆ بانگەشــەی لــەوجۆرە، مەحالــە. چونکــە قەناعـــەت و ئارەزووە خودیی‌یەکان هەرگیز ناتوانن واقیعی راستەقینە لە ناوبەرن و راستی بابەتی بشارنەوە.

بالیرەدا باسی چەند خالیك بکەین کە سەرنجمان رادەکیشی. یەکەمیان ئەمەیە: خاتوو ئافەتی مامۆستای میژوو(پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان) هەرچەندە کەباسی کەموکورتیی زانیاری ئەوروپاییەکان لە سەر میژووی تورك دەکات دەستەواژەیەکی تەمومژاوی بەکاردینی، بەلام بەشیوەیەکی یەکلاکراوە و گومان هەلنەگر دەلیت شارستانیتییەکانی میسۆپۆتامیا، میسر، کریت، ئیجە، چین و لاتین لەلایەن تورکەکانەوە دامەزراون و پەرەیان پیدراوە. تورك بوونی سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدی،حیتییەکان و،دامەزراندنی شارستانیتییەکانی میسۆپۆتامیا،میسر، چین، ئیجە، لاتین و ئانادۆل لەلایەن تورکەکانەوە، وەکو "ئەو حەقیقەتەی زانست ناتوانی رەتی بکاتەوە" پیشکەش دەکات. ووتار بیژەکانی تریش بەتەواوی بەشداری ئەم دید و بۆچوونانە دەکەن.

خالی دووەمیش کە پیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، ئەمەیە: ووتاربیژەکان سکالا لە دەست ئەوروپاییەکان دەکەن لە بەر ئەوەی بەمەبەست زانیاری چەوت و کەموکورتیان لەسەر میژووی تورك پیشکەش کردووە. بەلام بۆ ئەوەی بناغەیەك بۆ دیدو بۆ چوونەکانی خۆیان بدۆزنەوە، دووبارە دەگەرینەوە بۆ زانا ئەوروپاییەکان.

" ئەم قسانە وەکو خۆی لە کتیبی(شارستانیتی ئیجە)ی گۆستاڤ گلۆتز و لە (هیری بیر)ی بەناو بانگەوە وەردەگرم، کە زنجیرەیەکی لە ژیر ناوی(پەرەسەندنی مرۆڤایەتی)دا بلاوکردۆتەوە و سەرۆکایەتی ئەو نووسەرانە دەکات کە تازەترین کتیب دەنووسن."(٦)

" لە نیوان زاناکانی ئەوروپادا، ئەو بیرۆکەیەی دەلیت هەموو ئەم گەلانە تورك بوون، لایەنگری خۆی هەیە."(٧)

---

(٦) ووتاری باسکراوی خاتوو ئافەت.

(٧) ووتاری باسکراوی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ.

" ژمارەیەکی زۆر لە میژوو نووسان، هەر لە (فر. لینۆمانت) ە وە تادەگاتە(ستیرن) و (کینگ) ی ئینگلیزی، دەلین (ئەم شارستانیتی‌یە لە ئاسیاوە هاتووە). بەپی‌ی (راپهال پومپیللی)ی ئەمریکایی، ئەمانە لە تورکستانەوە بەریگای (عەشقاباد)دا لە باشووری دەریای خەزەرەوە(دەریای قەزوین) رۆشتوون و لە میسۆپۆتامیا دابەزیون.

هاوریيانی بەرین، لەماوەی رابوردوودا زانایەکی دانیمارکی بە ناوی (ژ. ئۆستروپ *J.OSTRUP*)، هات بۆ ئەنقەرە. گویمان لە کۆنفرانس و گفتوگۆکەی لەگەل غازی مەزندا، گرت. زانای دانیمارکی پاش ئەوەی گوی‌ی لەو قسانە گرت کە بۆی کرا، گوتی (بەلێ، زۆربەی ئەمانە لە راست دەچن). بە گویگرتنی زیاتر، ئەوەندەی تر قەناعەتی بەهیزبوو."(٨)

خالی سی‌یەمیش کە لەم ووتارانەدا پیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، ئەمەیە: لە ووتارەکاندا جیگەی هەندێ بنەما (پرنسیپ) کراوەتەوە کە راستی‌ی گشتین. بەلام پاش راگەیاندنی ئەم راستی‌یە گشتی‌یانە، لەبەر ئەوەی لە روانگەی بەراست دەرخستنی ئایدیۆلۆجیا و تیروانینیکی تایبەتەوە، نەك بە میتۆدیکی زانستیانە، دەست بۆ فاکتە میژووییەکان براوە، هیچ ئەنجامیك بەدەست ناهینریت. بگرە ئەنجامیك بە دەست هینراوە کە دەتوانین پی‌ی بلیین "پیکەنیناوی".

" ئەو مرۆڤەی لە دوینی‌ی خۆی غافل بێ، ناتوانێ ئەمرۆی بزانێ و بگاتە سبەی . ئەو بوونەوەرەی ئەسلی خۆی نەزانێ ، تاژیان و بەرهەمی ئەوتۆ نەخولقینێ کەسەر لەنوی خۆی بە جیهان بناسینی، بەنەناسراوی دەمینیتەوە." (٩)

" ئەوەی بەباشی شارەزای میژوو نەبی، ناتوانێ رووبکاتە ریگای راست. هەموو میللەتان لەسەردەمی بەرزبوونەوەیاندا، گرنگی‌یان بەرابوردووی خۆیان داوە . لای ئیمەش هەروا دەبیت. بەریزینە ، میژوو بریتی‌نیە لە کۆمەلیك

---

(٨) ووتاری باسکراوی رەشید غالب بەگ.

(٩) ووتاری باسکراوی خاتوو ئافەت.

زانیاری . میژوو لەهەمان کاتدا سەرچاوەی ئیلهام،ووزەو هیوایە بۆ میللەتان. سەرچاوەی بروا بە خۆبوونیانە." (١٠)

گیرانەوەو ڕووناك كردنەوەی میژوو بە بەلگەنامە و بەلگەی کۆنکریتی، شتیکە، بانگەشەو هەولدان بۆ سەلماندنی ئەوەش کەهەموو شارستانیتییەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە بەرهەم هینراون، گوایە لەپیناوی ئەوەدا کە میللەتەکەمان بڕوای بە خۆی بیت و ببیتە خاوەنی متمانە، شتیکی ترە .یەکەمیان شیوەی تاووتوێ کردنی میتۆدی زانستییە.دووەمیشیان شیوەی تاووتوێ کردنی دەولەت و ئایدیۆلۆجیای رەسمییە.

وەکو بینرا ، ئەو خویندنەوانەی بۆ میژووی تورك پیشکەشکراون، هیچ نرخیکی زانستییان نیە. بە ئاشکرا دیارە ئەو قسانە لەزانست بەدوورن . بەلام لەبەرئەوەی زانست چەمکیکی نیونەتەوەیی و گەردوونییە، ئەگەر کارەکان وهەولەکان بەتەواوی نازانستیش بووبن، پییان گوتراوە "زانست" و "زانستی" . بەمجۆرە لەکۆنگرەی یانە تورکییەکاندا، کە لە نیوان ٢٣-٢٨ ی نیسانی ١٩٣٠ دا لە ئەنقەرە کۆبۆوە، خاتو ئافەت-ی مامۆستای میژوو و هاوریکانی ، لە پیشنیاریکدا دەیانگوت "پیشنیار دەکەین بریار بدرێ لەسەر دامەزراندنی ئەنجومەنیکی تایبەتی و هەمیشەیی بۆ لیکۆلینەوە کردن لەسەر شارستانیتی و میژووی تورك بەشیوەیەکی زانستی و دەسەلاتی هەلبژاردنی ئەندامانی ئەو ئەنجومەنەش بدریتە دەست ئەنجومەنی ناوەندی".

لەسەر ئەم پیشنیارە ، ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ی یانەی تورکی دامەزرینرا، بەمەبەستی فیرکردن و تویژینەوەی میژووی تورك و شارستانیتی تورکی بە ریگەی زانستییانە . ئەم ئەنجومەنە لە ١٦ کەس

---

(١٠) ووتاری باسکراوی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی.

پیکدەهات. ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك–ی یانەی تورکی، بناغەی دەزگای میژووی تورك ی ئەمرۆیە.[١١]

لە ئەنجومەنە ١٦ کەسییەکەدا، نوینەر (پەرلەمانتار)،وەزیر، پرۆفیسۆری میژوو و بەریوەبەری مۆزەخانەی تیدایە.[١٢]

---

(١١)<u>Turk yurdu</u> , Mayis 1930, Sayi 223,s.88; Ayrica bk. Ulug Igdemir, a.g.e, s.4.

(١٢) لیکۆلینەوەی سیستەماتیکی میژووی عوسمانی، بە دامەزراندنی "ئەنجومەنی میژووی عوسمانی– تاریخی عوسمانی ئەنجومەنی" لە ٢٧ ی تشرینی دووەمی ١٩٠٩ دا دەست پی دەکات . ئەرکی ئەنجومەنەکە بریتی بووە لە"هینانە ئارای میژوویەکی تەواوی دەولەتی عوسمانی و بلاوکردنەوەی فایل و تۆمارەکانی میژووی عوسمانی" .لە ١٠ ی شوباتی ١٩١٠ وە نەجیب عاسم و محەمەد عارف دەستیان کردووە بە بلاوکردنەوەی(گۆڤاری ئەنجومەنی میژووی عوسمانی– تاریخی ئەنجومەنی مەجموعەسی). ئەم بلاوکردنەوەیە تا سالی ١٩٢٧ ی خایاندووە. لە ژمارە(٧٧) ی ئەو سالەدا، ناوی گۆڤارەکە بووە بە(گۆڤاری ئەنجومەنی میژووی تورك– تورك تاریخی ئەنجومەنی مەجموعەسی).

یەکەمین سەرۆکی ئەنجومەنی میژووی عوسمانی، عەبدولرەحمان شەرەف بوو. پاش مردنی ئەو، رەفیق کرا بە سەرۆکی. ئەنجومەنەکە یەکەمین بەرگی میژووی عوسمانیی لە سالی ١٩١٧ دا بلاوکردەوە، رووبەرووی رەخنەی توندبووەوە. بە تایبەتی لەلایەن(فوئاد کۆپرولو) وەوە.

لە ١٩٢٧ دا، دووبارە ئەنجومەنەکە لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە دامەزرینرایەوە. فوئاد کوپرولو کرا بە سەرۆکی. ئەندامانی لیژنەی بەریوەبردنی بریتی بوون لە: نوینەری ئەستەموول یوسف ئاکچۆرا، عەلی جانب(یۆنتەم)، خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)، نەجیب عاسم، یوسف بەهجەت، ئەحمەد رەفیق، نیازی رەمەزان، ئیبنولئەمین، مەحمود کەمال.(محەمەد خالید بایری، یەکەمین دەزگای زانستیی سەردەمی مەشروتیەت، ئەنجومەنی میژووی تورك، چۆن دامەزرا؟ بەریوەبەرەکانی کیبوون؟ بیروبۆچوونەکانی کۆپرولو، بەرهەمە بلاوکراوەکانی، گۆڤاری تاریخ دونیاسی– جیهانی میژوو، ژمارە ٣٠–٣١، ٢٩ ی شوباتی ١٩٥٢، ل ١٢١١–١٢١٦)

ئەم ئەنجومەنە، تادامەزراندنی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك– ی یانەی تورکی، لە کۆنگرەی شەشەمدا، دریژەی بە کارەکانی دا. یەکیك لەو کەسانەی سەرەوە، واتە پرۆفیسۆر(یوسف ئاکچۆرا) ی نوینەری ئەستەموول، لە دەورەی چوارەمی

ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تـورك–ی یانـەی تورکـی، لـە بینـای ئەنجومـەنی یانە تورکی‌یەکاندا ، یەکەمین کۆبوونـەوەی خۆی بەسـەرۆکایەتی حـەمدوللا سوبحی (تـانری ئۆڤـەر) ی سـەرۆکی ئەنجومـەنی نـاوەندی‌ی یانـە تورکی‌یەکان ، ئەنجامداو ئەنجومەنی بەریوەبردنی خۆی هەلبژارد. ئەنجومەنی بەریوەبردن لەم کەسانە پیك هات: (١٣)

سەرۆك :	سکرتیری گشتی‌ی سەرۆکایەتی کۆمار	: محەمەد توفیق (بییکلی ئوغلو)
جیگری سەرۆك:	نوینەری چەنە قەلعە	: سامیح رەفعەت
جیگری سەرۆك :	نوینەری ئەستەموول‌و پرۆفیسۆری میژووی سیاسی لە کۆلیجی حقوق	: یوسف ئاکچۆرا
سکرتیری گشتی :	نوینەری ئایدن	: د. رەشید غالب
ئەندام :	مامۆستای میژووی قوتابخانەی مۆسیقای مامۆستایان	:ئافەت (پرۆفیسۆر د.ئافەت ئینان)
ئەندام:	وەزیری پەروەردە	:واسف چنار
ئەندام:	بەریوەبەری گشتی مۆزەخانەکانی ئەستەموول	:خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)
ئەندام:	پرۆفیسۆری کۆلیجی حقوقی ئەستەموول	: یوسف زیا (ئۆزەر)
ئەندام:	پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە	: سەدری مەقسودی (ئارسال)
ئەندام:	پسپۆری مۆزەخانەی ئەتنۆگرافی لە ئەنقەرە	: مەساراش
ئەندام:	نوینەری کۆجە عەلی	: رەشید سەفوەت (ئا تا بینەن)

پەرلەمانیشدا(١٩٣١– ١٩٣٥)، لە لایەن پیشەوای مەزن غـازی مستەفا کەمالـەوە، کـرا بـە نوینەر و بوو بە ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکی یانەی تورکی. جگە لەوە عەلی جانب(یۆنتەم) و خەلیل ئەدهەم(ئەلدەم) یش لە دەورەی چوارەمدا کران بە نوینەر.

(١٣)***Turk Yurdu**, Say 30-224, Haziran 1930, S.58.*

ئەندام:	*نوینەری بالك ئەسیر*	*: ئیسماعیل حەقی (ئوزونچار شیلی)*
ئەندام:	*ئەندامی ئەنجومەنی زمان*	*: راغیب خلوسی (ئۆزدەن)*
ئەندام:	*مامۆستای میژوو*	*:موکریمین خەلیل ینانچ*
ئەندام:	*ئەندامی لیژنەی دانان و وەرگیرانی وەزارەتی پەروەردە*	*:زەکی قادری (ئوگان)*
ئەندام:	*بەریوەبەری مۆزەخانەی ئەتنۆگرافیا*	*: حامید زوبیر (کەشای)*

ئەگەر چاویك بە ئیش و کاری سەرەکیی ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوو- ی یانەی تورکیدا بخشینین، دەبینین زۆربەیان پەرلەمانتار بوون. لەوسەردەمەشدا پەرلەمانتارەکان بە پیی پەیرەو و پرۆگرامی کۆمەلەی گەلی کۆماری(*CHF*) ، لەلایەن سەرۆکی گشتی کۆمەلەوە کەلە هەمان کاتدا سەرەك کۆماریش بوو، واتە لەلایەن پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە دادەنران. لەبەر ئەوە ئەنجومەن لەوکەسانە پیك دەهینرا کە لەگەل دیدو بۆچوونەکانی سەرۆکی کۆمەلە (سەرۆکی دەولەت) دا دەگونجان. بەمجۆرە ئەو کەسانە دووبارە لە ١٩٣١ دا کراون بە نوینەر لە دەورەی چوارەمی پەرلەماندا. لەو دەورەیەدا پرۆفیسۆر خەلیل ئەدهەم (ئەلدەم)، پرۆفیسۆر یوسف زیا (ئۆزەر) و سەدری مەقسودی (ئارسال) یش کە ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویتورك-ی یانەی تورکی بوون، کراون بە نوینەر (پەرلەمانتار). بیگومان ئەندامەکانی تریش، کەسانیك بوون کە لە پیشەوا (مستەفا کەمال) و دیدو بۆچوونەکانیەوە نزیك بوون. یاخود راستتر، ئەوانە بوون کە دیدو بۆچوونەکانی ئەویان دووبارە دەکردەوە. دەست نیشانکردنی ئەم هەلومەرجانە لەو رووەوە پیویستە کە نیشانی دەدات نووسینەوەی میژووی تورك بەتەواوی لە لایەن کەس و دەزگا

ڕەسمی‌یەکانەوەو بە ئاراستەی دیدوبۆچوونە ڕەسمی‌یەکان پەرەی پیدراوە. ئەمە لە هەمان کاتدا فاکتیکی گرنگە کە پیکهاتنی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی و پەرەسەندنی تیزی تورکی‌ی میژوو ڕووندەکاتەوە.لیرەدا با ئەوەش بلیین کە مەحمود ئەسعەد (بۆزکورت) سەرۆکایەتی کۆنگرەی شەشەمی یانە تورکی‌یەکانی کردووە کە لە ٢٤-٢٩ ی نیسانی ١٩٣٠ دا سازکراوە[١٤]

١- "هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك"

ئەم ئەنجومەنە لە کۆتاییەکانی سالی ١٩٣٠ دا، کتیبیکی هینایە بەرهەم بە ناوی "هیلەگشتی‌یەکانی میژووی تورك". باسەکانی ئەم کتیبە (٦٠٦) لاپەرەییە بریتی بوون لە گیرانەوەی ئەو ووتارانەی بە نموونەوە لەسەرەوە باسکران، بەشیوەیەکی بەرفراوانترو پر لە حەماسەتتر[١٥] تیزی میژووی تورك لەم کتیبەدا دەچووە دۆخی بەرجەستەبوون وئاشکرا بوونەوە. دەکری ئەم تیزە بەم شیوەیە کورت بکریتەوە:

" لە کۆنترین سەردەمەکانی میژووەوە، لەبەر بی‌ئاوی و هۆکاری ئابووری، کۆمەلیك کۆچی گەورە لە ئاسیای ناوەراستەوە بەرەو خۆرهەلات، خۆرئاوا و باشوور ڕوویداوە. ئەم کۆچەرانە، مرۆڤی براکیسەفال* ، شیوە ئالپی و تورکی زمانن. ئەمانە بۆ هەرکوی یەك چووبن، لەگەل خۆیاندا شارستانیتی‌یەکی پیشکەوتووشیان بۆ ئەو شوینە هیناوە. بنیاتنەرانی

---

(١٤)<u>Turk Yurdu</u>, *Sayi 29-223, Mayis 1930,s. 78*.

(١٥)*Turk Tarihinin Ana Hatlari XVIII, s. 606, Turk Ocagi Turk Tarihi Tetkik Heyeti Nesriyatl, Devlet Matbaasi, Istanbul 1930.*

* *براکیسەفال: زاراوەیەکی فەرەنسی‌ی بەرەگەز یۆنانی‌یە. لە دوو برگەی (brakhys-واتە کورت) و (kephale-واتە کەللە سەر) پیك هاتووە. بەوجۆرەی مرۆڤ دەگوتریت (براکیسەفال) کە خاوەنی کەللە سەری کورتە.*

شارستانیتی لە میسۆپۆتامیا، میسر، ئانادۆل، چین، کریت، هند، ئیجە و رۆمادا، ئەم مرۆڤانەن. بەشی سەرەکیی دامەزراندن و پەرەپیدانی شارستانیتی‌یەکانی جیهان و بلاو بوونەوەیان بە گۆشە و کەنارەکانی تری جیهاندا، هی ئەم مرۆڤە تورک زمانانەیە."[١٦]

لە کتیبی (٦٠٦) لاپەرەیی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورک دا هەولدراوە ئەم بانگەشانە، بەقسەی حەماسی و داستان ئامیز بسەلمینرین. بەلام ئەم کتیبە ژمارەیەکی زۆری لی چاپ نەکراوە. تەنها(١٠٠) دانەی لی چاپکراوە و

(١٦) سەبارەت بە تیزی میژووی تورک، بروانە: ئافەت ئینان، ئاتا تورک و تیزی میژوو، (بەللەتەن–Belleten)،ژ–١٠ ، ١٩٣٩ ، ل ٢٤٣–٢٤٦؛ شەمسەددین گوونالتای، ماهیەتی ئەو رەخنانەی لە تیزی میژووی تورک گیراون و سەرکەوتنی بی چەند و چوونی تیزەکە، بەللەتەن، ژ ٧–٨ ، ١٩٣٨ ، ل ٣٣٧ ٣٦٥؛ ئەنوەر زیا کارال، تیزی میژووی تورک–ی ئاتا تورک،چەند کۆنفراسیك لە سەر ئاتاتورك (ئافەت ئینان– ئەنوەر زیا کارال)، کۆلیجی زمان و جوگرافیاو میژوو (DTCF)، ئەنقەرە ١٩٤٦، ل ٥٥–٦٥ ؛ ئەکرەم ئاکورگال، ئاتاتورك و زانستی میژوو ، بەللەتەن ژ–٨٠،١٩٥٦، ل ٥٧١–٥٨٤ ؛ ئیسماعیل حەقی ئوزونچارشیلی ، چەند بیرەوەریەك لەسەر حەزو تیروانینەکانی ئاتا تورك لە کاتی نووسینەوەی تیزی میژووی تورکدا، بەللەتەن ، ژ–١٠،١٩٣٩ ، ل ٣٤٩–٣٥٣ ؛ حەسەن جەمیل چامبەل ، ئاتا تورك و میژوو بەللەتەن، ژ–١٠، ١٩٣٩، ل٢٦٩–٢٧٢؛ سەماوی ئەیجە هەولیکی گەورەی ئاتاتورك بۆ میژوو پی نووسینەوە: هیلەگشتی‌یەکانی میژووی تورك، بەللەتەن، ژ– ١٢٨، ١٩٦٨، ل ٥٠٩–٥٢٦ ؛ خەلیل دەمیرجی ئۆغلو، میژوو، ئیمەو ئاتاتورك ، بەللەتەن ،ژ–١٣٩،١٩٧١، ل ٤٥٣–٤٥٥؛ بەکر سدقی بایکال، ئاتا تورك و میژوو، بەللەتەن، ژ–١٤٠، ١٩٧١، ل٥٣١–٥٤٠؛ ئاتا تورك(سەرجەم)،١٠٠٠ کتیبی سەرەکی، وەزارەتی پەروەردە، ئەستەموول ١٩٧٠، ل ٢٣٧–٢٤٨؛ کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك ، کۆنفراسەکان،کۆنووسی گفتوگۆکان ،ئەنقەرە ١٩٣٣، ووتارەکەی وەزیری مەعاریف مەحمود ئەسعەد بەگ ل٥–١٤؛ ئیبراهیم نەجمی دیلمەن ، شوین و نرخی تیۆری زمانی خۆر لە تیزی میژووی تورکدا ،کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك ، ئەستەموول ١٩٤٣، ل ٨٥–٩٨؛ کورت بیتتەل، ئاتا تورك و لیکۆلینەوە میژوویەکانی (ئیلکۆز Ilkoz)، بەللەتەن ، ژ–١٠، ١٩٣٩، ل ٢٠٣–٢٠٥.

پیشکەشـــی پـــەیوەندیدارەکان کـــراوە بـــۆ وەرگرتنـــی ڕەخنـــەو تیبینی‌یەکانیان.[١٧]

لەسەرەتای ئەم کتیبەدا ، نووسینیك هەیە، لاپەرەیەکی تەواو داگیردەکاو نـاوی ئـەو کەسـانە ئاشـکرا دەکـات کـە کتیبەکـەیان نووسـیوە و، ئەوانـەش کەبەسەریاندا دابەش دەکریت. ئەولاپەرەیە بەم شیوەیەیە:

"هیلـە گشـتی‌یەکانی میـژووی تـورك، هەولیکـە لەلایـەن ئـەم ئەندامانـەی خـوارەوەی ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میـژووی تـورك–ی یانـەی تورکی‌یـەوە ئەنجامدراوە، لە ریگەی وەرگیران و دانانەوە:

ئەندامی کۆمەلەی میژووی تورك TTC–ی یانەی تورکی و مامۆستای زانیاریە شارستانی‌یەکان	*:خاتوو ئافەت(پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان)*
نووسەری گشتی‌ی سەرۆکایەتی کۆمار	*:محەمەد توفیق (بییکلی ئوغلو)*
نوینەری چەنە قەلعە	*:سامیح رەفعەت*
نوینەری ئەستەموول و پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە	*:یوسف ئاکچۆرا*
نوینەری ئایدن	*:د. رەشید غالب*
نوینەری بۆلو	*:حەسەن جەمیل (چەمبەل)*
پرۆفیسۆری قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە	*:سەدری مەقسودی*
نوینەری سیواس	*:شەمسەددین(گوونالتای)*
نوینەری ئیزمیر	*:واسف(چنار)*
پرۆفیسۆری کۆلی	*:یوسف زیا(ئۆزەر)*

---

(١٧)***Ulug Igdemir , a.g.e. , s.5 .***

تەنها ١٠٠ دانە لەم کتیبە چاپکراوە،بۆ ئەوەی بەسەر ئەندامانی تری ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك و ئەو زاتانەدا کە پەیوەندیان بەبابەتەکەوە هەیە، دابەش بکریت. بۆ خویندنەوەو وەرگرتنی رەخنەو باری سەرنجەکانیان."

وەکو بینرا، لەو ١٠ کەسەی لیژنەی نووسینی کتیبەکەیان پیك هیناوە، شەشیان نوینەرن (پەرلەمانتارن). لە سەرەوە باسی ئەوەمان کرد کە لە سالی(١٩٣١)ەوە، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی(ئارسال) و پرۆفیسۆر یوسف زیا(ئۆزەر)یش کراون بەنوینەر.

لەبەشی(دەروازە-مدخل)ی کتیبەکەدا ، کەناونیشانی(ئەم کتیبە بۆچی نووسراوە؟)ی هەلگرتووە(ل ١-٣)، ئاوا دەگوتریت:

"خسوسیەت و هیزو توانای تورك، ریشە نەژادی‌یە قوولەکانی رەگەزی تورك بەشیوەیەکی بنەرەتی، لەگەل هەندیك لەو بەشانەی میژووی مرۆڤ کەپەیوەندی‌یان بەرەگەزی ئیمەوە هەیە، بەکورتی نیشاندران."

لە بەشی یەکەمدا کەناوی نراوە دەروازەیەك بۆ میژووی ئادەمیزاد (ل ٥-٤٥)، بابەتی وەك بوونەوەران(کائنات)، میژوو،رەگەزو فکر دەخریتە بەرباس و ئەم قسانەش لەسەر رەگەزی تورك دەکرین:

" رەگەزی تورك ، کە خولقینەری گەورەترین تەوژمەکانی میژووە، بە باشترین شیوە خودیتی خۆی پاراستووە . لەسەردەمە میژوویی وبەر لە میژووەکانیشدا، ئەم رەگەزە لەگەل رەگەزی وولاتە دراوسیکانی سەر سنووری نیشتمانەکەی و رەگەزی ئەو وولاتانەشدا کە داگیری کردوون، تیکەلاو بووە. بەلام لەبەرئەوەی سیفەتە کولتووری‌یەکانی، کە بەرهەمی ئەندامی و دیاری میشکن، بەسەر ئەو دراوسی‌یانەدا زال و بالادەست بووە، دراوسیکان نەیانتوانیوە خسوسیەتەکانی ئەم رەگەزە لەناوبەرن. بەلام لەسەردەمە دوورو دریژەکاندا لەگەل ئەو زۆرینە گەورەیەدا کەتیکەلیان بوون، وەکو یەکیان لی هاتووە و زمان و ناوی خۆیان لە دەستداوە.

زمان کەبەهێزترین بەرهەمی میشکە، بەتایبەتی لای زۆربەی هەرە زۆری رەگەزی تورك، لەناو زنجیرەی بەرەو پێش چوون وکامل بوونی سەردەمە مێژووییەکاندا ،هێلە گشتی‌یەکانی خۆی پاراستووە . ئەندامانی ئەم رەگەزە گەورەیە ، کە لەسەردەمانی بەر لەمێژوو و سەردەمە مێژووییەکانیشدا، کۆمەلگەو شارستانیتی و دەولەتی جیاجیان دروستکردووە، هەمیشە لەگەل ئەو زمانە هاوبەش وکولتوورو سیفەتە رەگەزیانەدا ، کە میشکە بەهێزەکانیان لەناوەندو دەوروبەری جۆر بەجۆردا بەرهەمیان هێناون، لەماوەی کورت یاخود درێژخایەندا، کاریان لەیەکتری کردووە.

دەبینین رەگەزی تورك، هەمیشە لەمێژوودا یەکێتی‌یەکی بەرچاوی لەخۆی نیشانداوە،کۆمەلێکی گەورەیە کەبەسیفەتە ئەندامی‌یە دیارو هەمیشە زالەکانیەوە، بەو کولتوورەیەوە کەبەم زمانە گواستراوەتەوە، بەیادەوەری مێژوویی هاوبەشیەوە ، لەهەمان کاتدا لەگەل پێناسەی ئەمرۆی میللەتیشدا دەگونجێ.

ئەمرۆ بینینی رەگەزیکی ئاوا مەزن لەشێوەی میللەتیکدا ،هێزیکی گەورەو شەرەفیکی گەورەیە، کە بەتایبەت لەسەردەمی ئەمرۆماندا، بەنسیبی گەلیك لە کۆمەلانی مرۆڤ نەبووە."(ل ٣٨-٣٩)

بەشی دووەمی کتێبەکە ناوی نراوە دەروازەیەك بۆ مێژووی تورك. (ل٤٧-٦٩) لەم بەشەدا بەکورتی ئەمانە دەگوترێ:

" رەگەزی تورك کە گەورەترین تەوژمەکانی مێژووی دروستکردووە، رەگەزیکە زۆرترین رادەی خودیتی خۆی پاراستووە. بۆ روونکردنەوەی ئەو لاپەرە تاریکانەی مێژووی گشتی و مێژووی شارستانیتی، کە فکری ئەمرۆی مرۆڤایەتی‌یان ئەوەندە بەخۆیانەوە خەریك کردووە، هیچ چاریك نیە جگە لەوەی رەگەزی تورك بکەینە بناغە(أساس).بە قبولکردنی ئەم بناغەیە، هەموو ئەو مەسەلانەی روونکردنەوەیان بەگران دیتە پیش چاو، رووناك دەکرینەوە و ئەو بەشانەی لە نووسینەوەی مێژوودا بە بەتالی ماونەتەوە و نیشانەی پرسیاریان لە سەر دانراوە، تەواودەکرین.

ئیمە لەم تیزەماندا، کە بەسوود وەرگرتن لە فکر و بەلگەکانی زانا بە ویژدان و حەقخواز(حقانی) و بی‌لایەنەکان داکۆکی لیکراوە، مەبەستمان

سووکایەتی کردن و بەکەم گرتنی[١٨] هیچ رەگەزو میللەتیك نیە، ریزگرتن لە کەسیتی و بوونەکانی تر بەئەندازەی خۆشەویستی میللەتی خۆمان، یەکیکە لە دروشمەکانی تورکایەتی. (ل٦٧-٦٨)

ئامانجی ئەم کتیبە، وەکو لە پیشەکیدا ئاماژەمان بۆ کردووە، بریتی‌یە لەوەی بەپشت بەستن بە راستی‌یە میژووییەکان، رابوردووی شەرەفمەندی میللەتی تورك، کە بەدریژایی چەندین سەدە گەلیك تۆمەتی نارەوای دراوەتە پال و، خزمەت و کارەکانی لە بنیاتنانی یەکەمین شارستانیتی‌یەکاندا نکولی لی کراوە، وەبیر میللەتە مەزنەکەمان بینینەوە. بائەوەش بلیین، وەك چۆن ئەو رابوردووە دەهەزار سالەیەی مایەی سنگ دەرپەراندن و سەربەرزی‌یە، لووت بەرزی‌یەکی بۆش بی‌جی بەمیللەتی تورك نابەخشی، ئاواش لە دەستدانی <u>ریزی پیشەوە</u> (ریزی پیشەوەی هەموو مرۆڤایەتی) بۆ ماوەی چەند سەدەیەك، واتە ئەو دۆخەی لە میژووی گەلیك میللەتدا بینراوە و دەبینریت، میللەتی تورك تووشی نائومیدی ناکات.[١٩]

حەزرەتی غازی مستەفا کەمال، لەکۆتایی ووتارە میژووییەکانیدا رووی دەمی کردۆتە لاوان و پاش ژماردنی هەموو مەترسی‌یەکان و ئەو ئەگەرە ترسناکانەی رەنگە رووبەرووی وولات ببنەوە، فەرموویەتی: (ئەی رۆلەی داهاتووی تورك! لەناو ئەم دۆخ و هەلومەرجانەشدا، ئەرکی تۆ رزگارکردنی

---

(١٨) لەگەل ئەوەشدا کە دەگوتریَ مەبەست بەکەم گرتن و بیَ نرخ کردنی هیچ رەگەز و میللەتیك نیە، بەلام دەبیَ خوینەر ئەوەی لە بیربیت کە دروشمی وەك "کوردی پیس، کوردی کلکدار، کوردی بیَ نرخ (بیَ قیمەت)" ، بەتایبەتی لەلایەن ئایدیۆلۆجیای رەسمی‌یەوە برەویان پیداوە. میتلەریش هەمیشە لەووتارەکانیدا رایگەیاندووە کە رەگەز و نەژادەکانی تر بەکەم ناکریَ، لە نرخیان کەم ناکاتەوەو، دەیەویَ لە هەلومەرجیکی هاوتادا، پەیوەندی هاوتایان لەگەلدا دامەزرینیَ. بەلام ناوەرۆکی کردەوەی میتلەریش، هەمیشە بریتی‌بووە لە بەکەم گرتنی نەتەوەکانی ترو بیَ نرخ کردنیان.

(١٩) لە رۆژی ئەمرۆماندا ئەندامانی حکومەتی بەرەی نەتەوەیی (MC)، ئەوەی سەرەوە بەمجۆرە رادەگەیەنن: " تورکیا وولاتی سەرکردە".

سەربەخۆیی و کۆماری تورکە ! ئەو هێزو توانایەی پێویستت پێیانە، لە خوێنی ڕەسەنی ناو دەمارەکانتدا هەیە).

پەیکەری بێ هاوتای مەزنیتی مێژوویی تورك، سەرۆکی مەزنی تورك،لە یەکێك لەو ووتارانەیدا کە باسمان کردن پڕن لە ڕینمایی و هاندان بۆ ئەو کەسانەی لە کۆکردنەوەو ڕیکخستنی ئەم سەرنجانەدا کاریان کردووە، ئاوا دەفەرموێ:

" ئەی میللەتی تورك! تۆ نەك هەر لە قارەمانیتی و جەنگاوەریدا، بەلکو لە فکرو شارستانیتیشدا، شەرەفی مرۆڤایەتیت. مێژوو پڕە لە ستایشی تۆ و ئەو شارستانیتییانەی تۆ داتمەزراندوون. ئەگەر ئەو هۆکارە سیاسی و کۆمەلایەتیانەی مەبەستیان لەناو بردنی تۆ بووە، چەند سەدەیەك ڕیگەیان پێ بڕی بێ و هەنگاویان قورس کرد بێ، بەلام میراتی دە هەزار ساڵەی فکرو کولتوور ،لە ڕۆحتا وەکو هێزیکی بیگەردو دەست لێ نەدراو دەژی. ئەو مێژووەی بیرەوەری هەزاران و هەزاران ساڵی لە یادەوەریتدا هەلگرتووە، بە ئاماژەی پەنجەکانی ئەو پێگەیەت نیشاندەدا کە لە ڕیزی شارستانیتیدا شایانی تۆیە. بەرەو ئەوێ بڕۆ و بەرز بەرەوە. ئەمە هەم حەقی تۆیە و هەم ئەرکی تۆ."(ل٦٨-٦٩).

بەشی سێیەمی کتێبەکە تایبەتە بە چین (ل ٧٣-١٢٦)، بەشی چوارەم هند (ل ١٢٩-١٦٢)، بەشی پینجەم کەلدە- ئیلام- ئاشور (ل ١٦٥-١٨٩)، بەشی شەشەم میسر (ل ١٩٣-٢٢٦)، بەشی حەوتەم ئانادۆل (ل ٢٢٩-٢٦١)، بەشی هەشتەم ئاوو هەوا (کەش)ی ئیجە (ل ٢٦٥-٣٠٧)، بەشی نۆیەم ئیتالیا و ئەتروسکەکان (ل ٣١١-٣٢٥)، بەشی دەیەم ئیران (ل ٣٢١-٣٩٩)، بەشی یانزەیەم ئاسیای ناوەراست (ل ٤٠٣-٦٠٦). لە هەریەکێك لەم بەشانەدا باسی ئەوە دەکریت کە شارستانیتی کولتوور ، لە ئاسیای ناوەراستداو لەلایەن ڕەگەزی تورکەوە خولقێنراون و لەلایەن ڕەگەزی تورکیشەوە گواستراونەتەوە بۆ ئەو شوینانە. بانگەشەی ئەوە دەکریت کە کولتوورو شارستانیتی لە ناوچەکانی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر ، ئیجە، ئیتالیا، ئانادۆل و ئیراندا، لەو ڕیگەیەوە هاتوون و ڕەگیان داکوتاوە.

لەو بەشەی کتیبی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك دا کە ناونیشانی(تیروانینیکی گشتی بۆ میژووی شارستانیتی تورکی ئاسیای ناوەراست)ی لەسەرە، ئاوا هاتووە:

" تورکەکان پیش ئەوەی بە جیهاندا بلاوببنەوە، خەریکی کشتوکال بوون . کانزاگەری‌یان دەکرد . زمان و سیفەتە گشتی‌و مەیلە رۆحی‌یەکانی رەگەزی تورك لەم سەردەمەدا پیکهاتوون . وا مەزەندە دەکری کەلەم سەردەمەدا، چەقی قورسایی رەگەزی تورك لە دەوروبەری چیاکانی ئالتای‌دا بووبیت." (ل ٤٠٣-٤٠٤).

پاشتر باسی ووشك بوونی دەریای ناوەوەی ئاسیای ناوەراست دەکری و ئاوا دەگوتری:

" میژووی تورك بریتی‌یە لە ئەنجامی هەلو مەرجە جوگرافیەکانی ئاسیای ناوەراست.

ووشك بوونەوەی ووردە ووردەی ئاسیای ناوەراست کۆمەلیك ئەنجامی گرنگی بۆ چارە نووسی رەگەزی تورك لی کەوتەوە.

١-بەشیك لە رەگەزی تورکی ناچار بە ژیانی کۆچەری کرد. رووکردنە ژیانی کۆچەری لە میژووی تورکدا باریکی ناچاری بووە. تورکەکان لە هەلومەرجی ناوچەیی گونجاودا ، هەرگیز ئارەزووی ژیانی کۆچەری یان نەکردووە.

٢- گۆررانی بەشیکی نیشتمانی تورك بۆ بیابان و، بەرژەوەندیە ئابووری‌و چارەنووس سازەکانی رەگەزی تورك، بوون بەهۆی دابەش بوونی بۆ دوودەستەی بەرفراوانی لەیەك جیاواز.

٣-هەلومەرجی سەختی ژیان لەبیاباندا‌و، زیاد بوونی بەردەوامی ژمارەی تورکە کۆچەرەکان بەپی‌ی هەلومەرجی ناوچە جوگرافیەکەیان، مەیلی گەران بەدوای نیشتمانی نوی‌و کۆچکردن بەرەو خۆرئاوا‌و باشووری لای تورکەکان دروست کرد.

٤-بۆ ئـەوەی کۆچەکـە بەشـیوەیەکی شایسـتە بـەریوە بچیـت،هەسـت بەپیویست بوونی ریکخستن کـرا. لەمـەوە گیـانی عەسـکەری‌و دیسـپلین لای تـورك دروسـت بـوو. پیویسـت بوونـی دیسـپلین تورکـی کـردە میللـەتیکی دەولەتخواز.

٥-لەسـایەی عەسـکەری‌و ریکخسـتنی عەسـکەریدا، کۆچـەکانی تـورك شیوەی وولات گرتن (فتوحات)ی وەرگرت.

٦-ئەو تورکە دەشتەکی‌یانەی بۆ وولات گرتـن بـەرەو خۆرئـاواو باشـوور دەچوون، پیش هـەموو شتیك ئەو وولاتە بەپیتـە تورکی‌یانـەیان خسـتە ژیـر دەسـەلاتی خۆیانـەوە، کـە لەسـەر ریگـەیان بـوون[٢٠]. ئەوانیشـیان ناچـارکرد بەشـداری لـە وولات گرتنەکـەدا بکـەن. چونکـە دەیـانزانی بـۆ ئـەوەی وولاتگرتنەکـەیان بەسـەر کـەوتوویی بگاتـە ئـەنجام، پیویسـتیان بـەزانیاری‌و تەکنیکی تورکە شارستانیەکان دەبیت.

٧-بەم شیوەیە، بەردەوام مەلبەندەکانی شارستانیتی تورکی، بەرشـەپۆلی ئەو تورکانە دەکەوتن کەلە دەشتەکانی باکوورەوە دەهاتن." (ل٤١١-٤١٢)

کتیبی <u>هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورکی</u>، پاش سەدەی سی‌یەمی پیش زایین، یـەك لـەدوای یـەك باسـی ئـەو شارسـتانیتی‌یە تورکی‌یانـە دەکـات کـە لەئاسیای ناوەراستدا دامەزراون‌و لەویشـەوە بلاوبوونەتـەوە. (ل٤٦٧-٦٠٦): <u>دەولـەتی هـون-ەکـانی ئاسـیا</u> *(Hyungnu)* (ل٤٦٧)، <u>ئیمـپراتۆری تـورك</u> *(Tu-<u>Kyu</u>)* (ل٤٧٩)، <u>ئۆغـوز-ەکـان</u>، <u>ئویگورەکـان</u> (ل٤٨٣)، <u>خـەزەر-ەکـان</u> (ل٤٨٩)، <u>قـەرە خـانلی‌و قـەرە خیتـایلی-یـەکان</u> (ل٤٨٩)، <u>سـەلجوقی‌یەکان</u> (ل٥٠١). <u>دەولـەتی چـەنگیز</u> (ل٥١٣)، <u>دەولـەتی تـەیمور</u> (ل٥٢٨)، <u>دەولـەتی عوسمـانی</u> (ل٥٤٧)، <u>کۆماری تورکیا</u> (ل٦٠٥-٦٠٦).

(٢٠) بـەپیی تـیزی میـژووی تـورك، لەبەرئـەوەی سـەرچاوەی هـەموو شارسـتانیتی‌و کولتوورەکانی جیهان تورك بووە، لیرەشەوە ریشەی هەموو جیهان دەگەریتەوە سەر تورك، تورکەکان تەنانەت ئەوکاتەی "وولاتیشیان دەگرت"، ناچار دەبوون "وولاتەکانی تورك" بگرن.

٢-بەشی دەروازە (مدخل)ە-ی
هیلە گشتییەکانی میژووی تورك

هەردووبەشی "دەروازەیەك بۆ میژووی تورك" و "ئاسیای ناوەراست"ی ئەو کتیبە یانزە بەشیە (واتە کتیبی هیلە گشتییەکانی میژووی تورك)، لە نامیلکەیەکی (٨٧) لاپەرەییداو لەژیر ناوی بەشی دەروازە-ی هیلە گشتییەکانی میژووی تورك دا چاپکراون. ئەم بەرهەمە لە سالی ١٩٣١دا (٣٠٠٠٠)دانەی لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە چاپکراوەو بەسەر قوتابخانەکاندا دابەشکراوە[٢١]. ئەو لاپەرەیەی تایبەتە بەنووسەرانی کتیبەکەو لەسەرەوە باسمان کرد، لەم کتیبەشدا، وەك خۆی بلاوکراوەتەوە.

لەپیشەکیی ئەم کتیبە بچووکەدا مەبەستی چاوەروانکراو لەنووسینی کتیبی هیلە گشتییەکانی میژووی تورك، بەم شیوەیە رادەگەیەنری:

" لەزۆربەی ئەو کتیبە میژووییانەدا کە تائیستا لەوولاتەکەماندا بلاوکراونەتەوە، لەو کتیبانەشدا کە وەکو سەرچاوە بەکارهینراون، واتە لەکتیبە میژووییە فەرەنسییەکاندا، هوشیارانە یاخود ناهوشیارانە، رۆلی تورك لە میژووی جیهاندا بچوك کراوەتەوە. وەرگرتنی زانیاری ئاواچەوت لەسەر باووباپیرانی تورك، زیانی بەخۆناسینی تورك‌و پیش خستنی خودیتیی تورك گەیاندووە. ئامانجی سەرەکی ئەم کتیبە، بریتییە لەهەولدان بۆ راستکردنەوەی ئەو هەلانەی زیانیان بۆ میللەتەکەمان هەیە، ئەو میللەتەی ئەمرۆ جیگەی سروشتی خۆی لەهەموو جیهاندا بەدەست هیناوەتەوەو بەوهەستەوە ژیان بەسەر دەبات. لەهەمان کاتدا یەکەمین هەنگاوە بۆ بەجی گەیاندنی پیویستیی نووسینەوەی میژوویەکی نەتەوەیی بۆ میللەتی تورك

(٢١)*__Turk Tarihinin Ana Hatlari (Methal Kismil),__ Devlet Matbaasi Istanbul 1931.*

کە بەو ڕووداوە مەزنانەی ئەم دواییە، هەستی یەکێتی و خۆیی بوون لەرۆحیدا زیندوو بۆتەوە. بەمەش دەمانەوێ ڕێگابەرەو قووڵاییەکانی توانای داهێنان و خولقاندنی میللەتەکەمان بکەینەوە، نهێنیەکانی بلیمەتی و سروشتی تورک ئاشکرا بکەین، بەهێزی و خسوسیەتی تورك نیشانی خۆی بدەین و، دەری بخەین کەپێشکەوتنی نەتەوەییمان بەریشە ڕەگەزیە قوولەکانەوە بەستراوەتەوە. لافی ئەوە لێنادەین کەبەم تەجروبەیە ئەو مێژووە نەتەوەییە مەزنەمان نووسیوەتەوە. تەنها ئاراستەیەکی گشتی و ئامانجێك نیشانی ئەو کەسانە دەدەین، کە لەداهاتوودا لەسەر ئەم بابەتە کاردەکەن."

لە ناونیشانە لاوەکییەکانی ئەم کتێبەدا ، بەشێوەیەکی ئاشکراتر ڕاگەیەنراوە کە دامەزرێنەرو بنیاتنەر و بلاوکەرەوەی شارستانیتی و کولتوورەکانی هەر چوارلای جیهان ڕەگەزی تورك بووە . هێنانەوەی هەندێ لە ناونیشانە لاوەکییەکان، بەروونی ئەم مەسەلەیە نیشاندەدات.

ئەو تورکانەی چوون بۆ چین (ل-٥)، لەم بەشەدا لافی ئەوە لێدەدرێت کە مێژووی چین لەگەل داگیر کردنی لەلایەن تورکەکانەوە دەست پێدەکات و گێرانەوەی مێژووی چین بۆ سەد هەزار سال و دووسەد هەزار سال، درۆیەکی هەلبەستراوە (ل ٥-٦)، ئەو تورکانەی چوون بۆ هند (ل ٦-٧)، ڕێگاکانی کۆچکردن بەرەو خۆرئاوا (ل ٧-٨)، ئاسیای نزیك، تورکەکانی سۆمەر-ئەکەد-حیتی (ل ٨-٩)، ئەو تورکانەی چوون بۆ میسر (ل ٩-١٠)، ئەو تورکانەی چوون بۆ ئیجە (ل ١٠-١٢)، ئەو تورکانەی چوون بۆ ئەوروپا ل(١٢-١٤)، لە بیرچوونەوەی زمانی تورکی لای ئەو تورکانەی نیشتمانی دایکی خۆیان بەجێ هێشت (بە کورد بوونیان) (ل ١٥-١٦).

٣-مێژوو ٤،٣،٢،١

پاش هەردوو کتێبی هێلە گشتییەکانی مێژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هێلە گشتییەکانی مێژووی تورك ، دیسان لە سالی ١٩٣١دا، کتێبێکی مێژوو

له چوار بەرگدا لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە بلاوکرایەوە . ئەو کتیبانە ئەمانەن:

میژوو١، سەردەمەکانی بەر لەمیژوو و سەردەمە کۆنەکان، لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورک-ەوە نووسراوە. وەزارەتی مەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میژوو ٢، سەردەمەکانی ناوەراست، لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە نووسراوە. وەزارەتی مەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میژوو ٣، میژووی تورکی عوسمانی لەسەردەمە نزیك و نویکاندا، لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە نووسراوە. وەزارەتی مەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

میژوو ٤، کۆماری تورکیا، لەلایەن ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکەوە نووسراوە. وەزارەتی مەعاریف، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣١.

هەریەکیك لەم کتیبانە بە "گەورە"یی ٣٥٠-٤٠٠ لاپەرەبوو . بەجیا لە دەقەکان، تابلۆی رەنگاو رەنگ و ژمارەیەکی زۆر نەخشەو ، دەوروبەری ١٠٠-١٣٠ لاپەرە وینەیان تیدابوو. تیراژی چاپی یەکەمی هەر یەکیکیان نزیکەی (٣٠٠٠٠) دانە بوو. پاشتر لەسەردەمی جیاجیادا، بەدەسکاری و گۆرانی بچووکەوە، دووبارە چاپکرانەوە. هەندیکیان تەنانەت گەیشتنە چاپی پینجەمیش.

ئەم رستانەی خوارەوە، کە باسی دەست پیکردنی چالاکییەکی بنەرەتی دەکەن دژی سرینەوەو رامالینی ناوی تورك لە پیشەکیی ئەو کتیبانەدا هینراونەتەوە:

" تا ئەم سالانەی دوایی، (میژووی تورك) یەکیك بوو لەو بابەتانەی کەمترین لیکۆلینەوەی لەسەر کراوە.

میژوو نووسە دەمارگیرەکان لەژیر کاریگەری شەرو کیشەی پتر لە هەزار سالەی ئیسلام و مەسیحیدا، لەو سەردەمانەدا بەهەموو توانایەك وای نیشان بدەن میژووی تورك، کەچەندین سەدە سەرکردایەتی ئیسلامی کردووە،

بریتی‌یە لەخوێن و ئاگر. مێژوو نووسە تورك و موسولمانەكانیش توركایەتی‌و شارستانیتی توركیان لەگەڵ ئیسلام و شارستانیتی ئیسلامیدا كرد بەیەك.لە بیر بردنەوەی سەردەمەكانی هەزاران ساڵ پێش ئیسلامیان بەپێویستی‌یەكی سیاسەتی ئوممەتایەتی (مەبەست ئوممەتی ئیسلامە) و، ئەركێكی ئایینی خۆیان زانی. لەسەردەمە نزیكترەكاندا، تەوژمی عوسمانچیتی–ش كە خەوی بەوەوە دەبینی لەهەموو رەگەزەكانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی میللەتێك دروست بكات، لەپێناوی لە بیربردنەوەی ناوی توركدا، نەك هەر مێژووی نەتەوەیی پشت گوێ خستبوو، بەڵكو بە سڕینەوەو لە ناو بردنی ئەو لاپەڕانەش كە نووسرا بوونەوە، بوو بە هۆكاری سێیەم وچووە پاڵ دوانەكەی تر."[22]

ئەم زنجیرە چوار بەرگی‌یە، بە شێوەیەكی گشتی بۆ قۆناغەكانی خوێندنی دواناوەندی ئامادە كرابوو. پاشتر وەزارەتی مەعاریف، ئەم كتێبانەی كردە بناغە و لەسەر ئەوان، كتێبی مێژووی بۆ قۆناغی ناوەندی و سەرەتاییش ئامادە كرد.

ئەوانەی لە ئامادە كردنی ئەم زنجیرە چوار بەرگی‌یەدا كاریان كردووە، ئەمانەن:

نووسەری گشتی‌ی سەرۆكایەتی كۆمار و سەرۆكی ئەنجومەنی لێكۆڵینەوەی مێژووی تورك(*TTTC*) : م. تۆفیق بەگ(بییك ئۆغلو)

نوێنەری چەنە قەلعە و جێگری سەرۆكی(*TTTC*) : سامی رەفعەت بەگ

---

(22) ئەمە سكالاكردنە لە دەست هەوڵدان بۆ لە بیربردنەوەی ناوی تورك و دەرهێنانی لە كتێبەكانی مێژوو. بەلام ئەو كەس و دەزگایانەی لەم جۆرە سكالایانە دەكەن، هەر لەوكاتەدا هەموو جۆرە هەوڵێك دەخەنە گەر بۆ سڕینەوەی ناوی كوردو كوردستان لە زمان و مێژوودا و لەبیربردنەوەی زمانی كوردی و لەناو بردنی خودیتی نەتەوەیی كورد.

نوینەری ئەستەموول و پرۆفیسۆری میژووی سیاسی له قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرەو جیگری سەرۆکی (*TTTC*)	: یوسف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو
نوینەری ئایدن و نووسەری گشتی *TTTC*	: د. رەشید غالب بەگ
نوینەری بۆلو و ئەندامی *TTTC*	: حەسەن جەمیل بەگ(چامبەل)
مامۆستای میژوو و زانیارىيە شارستانىيەكان له قوتابخانەی پیگەیاندنی مامۆستای مۆسیقاو ئەندامی *TTTC*	:خاتو ئافەت (پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان)
عەمیدی ئەرکانی جەنگ، بەریوەبەری میژووی جەنگ له ئەرکانی گەورەی جەنگ	: باقی بەگ
نوینەری بالك ئەسیر و ئەندامی *TTTC*	: عیسمەت حەقی بەگ (ئوزون چارشیلی)
نوینەری کۆجە عەلی و ئەندامی *TTTC*	: رەشید سەفوەت بەگ (ئاتا بینەن)
نوینەری قەرە حیساری خۆرهەلات، له پرۆفیسۆرەكانی قوتابخانەی حقوقی ئەنقەرە و ئەندامی *TTTC*	: سەدری مەقسودی بەگ (ئارسال)
نوینەری سیواس و پرۆفیسۆری پیشووی میژووی تورك له (دار الفنون) ی ئەستەموول و ئەندامی *TTTC*	: شەمسەدین بەگ (گوونالتای)
عەمید، بەریوەبەری لقی نەخشە له	: شەمسی بەگ

بەریوەبەریتی گشتی نەخشە

نوینەری ئەسکی شەهر، پرۆفیسۆری : یوسف زیابەگ (ئۆزەر)

پیشووی حقوق لە (دار الفنون) ی

ئەستەموول و ئەندامی *TTTC*

وەکو بینرا لیژنەی ئامادەکاری ئەم کتیبانە لە (١٣) کەس پیکهینراوە. لەو سیانزەیە نۆیان ئەوانەن کە لەلایەن سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، سەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە کراون بەنوینەر (پەرلەمانتار). لە بەنوینەر بوونیاندا قەرزاری سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆمارین. گومان لەوەدا نی‌یە چوار کەسەکەی تریش پابەندی پیشەواو دیدو بۆ چوونەکانی پیشەوا بوون و ، ئەو دیدو بۆچوونانەیان وەکو "مشت و مرهەلنەگر، گومان هەلنەگر، تاکە راستی" قبول دەکرد.

لە نیوان کتیبی (میژوودا) و هەردوو کتیبی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك دا، لیکچوونیکی زۆر هەیە. دەتوانین بلیین بابەتەکانیان وەك یەکەو چەمکی چون یەکیشیان بەکار هیناوە. دەکری ئەو لیکچونانە بەم شیوەیە نیشان بدەین:

بابەت	میژوو ١	هیلە گشتیەکانی‌میژووی تورك
١.دەروازەیەك بۆ میژووی مرۆڤ	٥-٤٥	١-٢٤
میژوو	٨	٢١
رەگەز	١٥	٣١
زمان	١٨	٣٤
٢.روانینیکی زانستی بۆ میژوو وشارستانیتی گەورەی تورك	٢٤-٥٣	٤٧-٦٩
رەگەزی تورك	٢٦	٦٧
ئەو تورکانەی نیشتمانی خۆیان جی‌هیشت	٣٣	٣٩
٣. چین	٥٤-٦٣	٧٣-١٢٦

دانیشتوان و بنەچە(تورك)	٥٦	٨٤
٤.هند (لە میژوو-١-دا ٦)	٧٣-٨٥	١٢٩-١٦٢
وولات و دانیشتوان	٧٥	١٣٣
(دراڤیت-تورك)		
٥.کەلدە- ئیلام- ئاشوور	٨٦-١٠٠	١٦٥-١٨٩
(لە میژوو-١- دا ٧)	٨٨	١٦٩
دانیشتوان(تورك)		
٦. میسر(لەمیژوو-١-	١٠١-١٢٦	١٩٣-٢٢٦
دانیشتوان، توارەگ(تورك)	١٠٤	١٩٧
٧. ئانادۆڵ(لەمیژوو-١-دا ١١)	١٢٦-١٤٦	٢٢٩-٢٦١
دانیشتوان، حیتی‌یەکان	١٢٨	٢٣١
(تورکەکانی خاتا)		
فریگەکان، (تورك)	١٣٨	٢٣١
لیدیاییەکان،(تورك)	١٤٢	٢٥٤
٨. ئاو وهەوای ئیجە	١٨٤-٢٥٩	٢٦٥-٣٠٧
(لەمیژوو-١-دا ١٣)		
دانیشتوان،(رەگەزی تورك)	١٨٨	٣٠٣
٩. ئیتالیا و ئەتروسکەکان	٢٦٠-٣٤٦	٣٠١١-٣٢٥
(لە میژوو-١-دا ١٤)		
دانیشتوان،(رەگەزی تورك)	٣٤١	٣٣٢
١٠. ئیران(لە میژوو-١-دا ١٢)	١٦٤-١٨٣	٣٢٩-٣٩٩
دانیشتوان،(تورك)	١٦٥	٣٣٢
مادەکان(لە رەگەزی تورك)	١٧٨	٣٦١
پارت-ەکان(لە رەگەزی تورك)	١٧٨	٣٩٣

بەشی ئاسیای ناوەراستیش کە لە کتیبی هیلەگشتی‌یەکانی میژووی تورك دا لــە بەشــی یانزەهەمدایــە، لــە بــەرگی دووەم و ســی‌یەم و چوارەمــی کتیبــی

مێژوودا تاووتوێکراوە. ئەو قسانەی لە کتێبی (مێژوو١) دا لە سەر ڕەگەزی تورك کراون، ئەمانەن:

" .ڕێکخستنی دەولەت لای تورکەکان لەسەر بیرۆکەی ئاوێتەکردنی پرنسیپی فەرمانڕەوایی ناوەندی بەهێز لەگەل پرنسیپی گەلی (الشعبیە) دا رادەوەستی. یەکێك (*) لە خەسلەتە ڕۆحی‌یەکانی ڕەگەزی تورك بریتی‌یە لە دادپەروەری، دیسپلین، ئاسایش و ئەمن.

ئەو فاکتەرەی ڕەگەزی تورکی وەکو ڕەگەزێکی دەولتخواز، بەڕێوەبەر، خاوەن دیسپلین لە مێژووی جیهاندا ناساند و، ئەو توانایەی پی بەخشی کە لەناوچە جۆراوجۆرەکانی جیهاندا ژمارەیەکی گەلێك زۆر دەولەت دابمەزرێنی و میللەتانی جۆراوجۆر لە ئاسایشدا بەڕێوەبەرێت، ئەو بنەما یاساییە گشتی‌یانە بوون."

هەموو ئەمانە نیشانی دەدەن لێکچوونێکی زۆر و بگرە وەك یەك بوون، لە نێوان کتێبی هێلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك، بەشی دەروازە–ی هێلە گشتی‌یەکانی مێژووی تورك و کتێبی مێژوو ١،٢،٣،٤، دا هەیە. لەهەموو ئەو کتێبانەدا باسی بەرزی و مەزنی و گەورەیی ڕەگەزی تورك کراوە. باس لەوە دەکرێت کە کولتوور و شارستانیتی لە جیهاندا، لەئاسیای ناوەڕاستدا و لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پێدراوە، دیسان لە ئاسیای ناوەڕاستەوە و لەلایەن تورکەکانەوە بەهەر چوارلای جیهاندا بلاوکراونەتەوە. لافی ئەوە لێدەدرێت کە دامەزرێنەرو بلاوکەرەوەی شارستانیتی بە جیهاندا ڕەگەزی تورك بووە، لەمەشەوە هەموو کولتوور و شارستانیتی‌یەکان لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پێدراوە. ئەمە دیدو بۆچوونێکە وردە وردە بەرەو ئەوە دەچێت لافی ئەوە لێبدات کە ڕیشە نەتەوە و زمانەکانی جیهان، تورك و تورکی بووە.

(*) هەرچەندە ئەم ڕستەیە بە (یەکێك لە) دەست پێدەکات، بەلام خەسلەتەکان چەند دانەیەکن و ڕستەکەش ناڕێك دەکەوێتەوە. وەکو ئەمانەتێك وەکو خۆی نووسیمانەوە.

میـژوو نووسـینەوەیەکی ئـاوا، لـە روویەکیـەوە جیاوازیـیـەکی زۆر گـەورەی لەگـەڵ نووسـینەوەی میـژوو لەسـەردەمی عوسمـانیدا هەیـە. چونکـە لـەو سـەردەمەدا میـژووی تـورك لەگـەڵ دەوڵـەتی عوسمـانیدا دەسـتی پێدەکـرا. دەتوانین کتێبەکەی حامید و موحسین (میـژووی تورکیا)، وەکو دوا نموونەی ئەو کتێبانە پێشکەش بکەین کە بە پـێی ئـەو جـۆرە تێگەیشـتنە نووسـراون. ئـەم کتێبـە لـە سـاڵی ١٩٣٠ دا لـە لایـەن وەزارەتـی (مـەعاریف)ەوە چـاپکراوە. کتێبەکە لە ساڵی(١٤٥٣)وەو بە بابەتی"سـەردەمی بەرزبوونـەوەی ئیمپراتۆری عوسمـانی "دەسـت پـێ دەکـات. هـەوڵدەدات رووداوە گرنگـەکانی نـاو ئیمپراتۆری عوسمانی و ئەوروپا لەو ساڵەوە بگیرێتەوە.(٢٣)

بـەڵام گەوهـەری میـژوو نووسـین، هیـچ نـەگۆڕاوە. لـە هـەردوو دۆخەکـەدا میـژوو لـە لایـەن کـەس و دەزگـا رەسمی‌یەکانـەوە دەنووسـرێتەوە. ئـەوان بـە میـژوو نووسـی دەنووسـنەوە. ئەو(واقیعـە نـووس)انـەی لـە کۆشـکی پاشاکانی عوسمـانیدا لـە لایـەن پاشـاوە دادەمـەزران، لـە گەوهـەردا (جوهـر) هیـچ جیاوازیەکیان لەگەڵ ئەو نووسەرانەدا نیە کە لە لایەن پێشەوای مـەزن غـازی مستەفا کەمالـەوە دەکران بە نوینـەرو پرۆفیسـۆر. یـەکیکیان ستایشـنامە بـۆ پاشاو ئەوی تریـان بـۆ سـەرۆکی کۆمەڵـەی دەهۆنیتـەوە. لـە هەردووکیشـیاندا نووسینەوەی میژوو رەسمی‌یەو کرێی خۆی هەیە. پارلەمانتاریتی یەکێکە لـە شێوەکانی بەخشینی ئەم کرێیە.

بۆچـی لـە نووسـینەوەی میـژووی تورکـدا پـەنا براوەتـە بـەر زیـادە رەوی ئەوەندە گـەورەو دەق بەسـتن و دۆگمـاتیزم؟ ئیمـە نـاتوانین بـەو عەقلیەتـەی کـە دەڵـێ "ئـەو زەمانـە روویـداوە، گرنـگ نیـە"، بەسـەر ئـەم کردەوەو هەڵویسـت و رەفتارانەدا تێپەڕین. ناکرێ ئەو بۆچوونـەش پەسـەند بکـەین کـە دەڵـێ"لـە دوا سـەردەمەکانی ئیمـپراتۆری عوسمـانیو سـالانی شـەری یەکـەمی جیهاندا،ئەوروپاییەکان بە چاوی سووك تەماشای تورکیان دەکرد،لەبەرئەوە

(٢٣)Hamit ve Muhsin, Turkiye Tarihi, Maarif Vekaleti, Devlet Metbaasi, Istanbul 1930,VIII, s.766.

دەبوو گیانیکی نوێ بکرێ بەبەری تورکدا،لەم رووەوە ئەوەی روویداوە رەنگە پاساوی خۆی هەبیت". چونکە ئەمە جۆرە تیگەیشتنیکە کە لەزانستدا جیگەی نابیتەوە.

دەبینین ئایدیۆلۆجیای رەسمی بەم دەزگاو کۆنفرانسانە، بەم کردەوەو ووتارانە بەرەو بەرجەستەبوون چووەو قالبیکی روون و ئاشکرای وەرگرتووە.لەناو ئەم پرۆسەیەشدا دەستی کردووە بە کۆنترۆل کردن وبالادەست بوون بەسەربیری زانستیداو ئەم کۆنترۆل وبالادەستیەی رۆژ بەرۆژ فراوانتر کردووە. لیرە بەدواوە ئیتر ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەئارادایە نەك زانست. بەریوەبەرانی دەولەت،بۆ بەردەوامی مانەوەی دەولەت، دەیانەوێ هەندێ دیدو بۆچوون لەژیانی کۆمەلگەو دەولەتدا بالادەست بن، هەمووان بیانزانن،باوەریان پێ بکەن وبە پێی ئەوان بجولینەوەو بیر بکەنەوە.مادام ئەو بۆچوونەی دەلیت تورك بالاترین وکۆنترین رەگەزی جیهان بووە، ئەو شارستانیتی‌یانەی لە شوینە جیاجیاکانی جیهاندا پەرەیان سەندووە لە لایەن تورکەکانەوە دروستکراون،بۆچوونیکە کە بەریوەبەرانی دەولەت دەیانەوێ بزانریت و بروای پێ‌بکریت، کەواتە کەس ودەزگاکان ناچارن راستی ئەم بۆچوونە بسەلمینن وبەم شیوەیەش خزمەتی دروستکردن وبلاوکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی بکەن. داکۆکی گەرم وگوری ئەو کەسانەی پێیان دەگوترێ "زانستکار" لە ئایدیۆلۆجیایەك کە ئابەو شیوەیە رەنگدانەوەی ئارەزووە خودی‌یەکان بێو لەسەر درۆ راوەستابیت، بیگومان هەلویستیکی دژی میتۆدی زانستی‌یە. چونکە سیفەتی پیشنیارە زانستی‌یەکان ئەوەیە بەراست زانین وبە هەلە زانین هەلدەگرن. سۆمەری ، حیتی، ئیلامی، ئەکەدی‌یەکان و هتد، خەلکی رەسەنی خۆرهەلاتی ناوەراست بوون وهیچ پەیوەندیەکیان بەتورکەوە نەبووە. ئەمانە ئەو راستی‌یانەن کەلە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە زانراون. بۆ نموونە لەسالانی پیش جەنگی یەکەمی جیهاندا دەزانرا حیتی‌و ئاشووری‌و سۆمەری‌یەکان بەرەگەز هیندو ئەوروپایی‌و ئیلامی‌وئەکەدی‌و کەلدەییەکانیش قەومی بەرەگەز سامی

بوون.[٢٤] که مەسەلەکە ئەوەندە ئاشکرا و روون بێت، واتە چەوتی ئەو پێشنیارو بۆ چوونانە بە روونی لە ئارادا بێت، بێگومان ئەو پەیوەندیانەی لەنێوان تورك و ئەو قەومانەدا دروست دەکرێن،پەیوەندی ئایدیۆلۆجین. جۆرێکن لە پەیوەندی کە قەناعەتی خودیو ئارەزووەکانی بەرێوەبەران (فەرمانرەوایان) رادەگەیەنن، نەك لە فاکتەکانەوە سەر هەلبدەن و فاکتەکان بە باری سەرنج وەربگرن. درێژەدان بەم پەیوەندیانەش لە ژێر ناوی "<u>بەشێوەیەکی زانستیانە</u>"دا، نابێ تووشی سەرسامیمان بکات. لەبەرئەوەی چەمکی عیلم و زانست رێزیان لێ دەگیرێ، هەموو ئەو کارانەی بەناوی ئایدیۆلۆجیای رەسمییەوە ئەنجامدراون و ئەو بیروبۆچوونانەی پەرەیان پێدراوە، سیفەتی "زانستی" و "زانستیانە"یان دراوەتە پال. لە راستیدا لەژێر دەمامکی " زانستی بوون"دا، هەولدەدرێ ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەست بەسەر زانستدا بگرێت . پێش وەخت بروا بە تیروانین و ئایدیۆلۆجیایەك هێنراوە، پاشانیش هەموو جۆرە هێزو دەزگایەکی دەولەت بۆ بالادەست کردنیان خراونەتە کار. بۆ بلاوکردنەوەی ئەم ئایدیۆلۆجیایە، دەزگا سەرکوتکەرەکانی وەك هێزە چەکدارەکان، پۆلیس، دادگاو گرتووخانە بەکارهێنراون . لەپال ئەمەشدا ، حکومەت و فەرمانبەرە گشتییەکان وئامرازە کۆنترۆلکراوەکانی هەول گەیاندنی گشتی–ش، رۆلی زۆر گرنگیان لە دروستکردن و بلاوبوونەوە و رێز پەیداکردن بۆ ئەم ئایدیۆلۆجیایەدا بینیوە. ئەو مەسەلەیەی بەروونی بەرچاو دەکەوێ ئەمەیە: بەرێوە بەرانی دەولەت

---

(٢٤)<u>Gordon Childe, Dogunun Prehistoriyasi</u>, Cev.S.A.Kansu, TTTK, Ankara 1971,s.40-67,100-130,197-221;I.S.B Leakey, <u>Insanin Atalari</u>, Cev. Guven Arsebuk,TTTK,Ankara 1971,s.106, s.116-119; George Poisson, <u>Avrupanin Iskan Tarihi</u>, S.A.Kansu, TTTK,Ankara 1950,S. 189-220; Bozkurt Guvenc, <u>Insan ve Kultur, Antropolojiye Giris</u>, Turk Sosyal Bilimler Dernegi Yayini ,Ankara 1972, s.159-227; Gordon Childe, <u>Tarihte Neler Oldu</u>?,Alaaddin Senel-Mete Tuncay, Odak Yayinlari, Ankara 1974,s.133-162.

ئایدیۆلۆجیایەکیان راگەیاندووە، پاشان بەپێی ئەو ئایدیۆلۆجیایە دەستیان داوەتە سەرلەنوێ دروستکردنەوەی رابوردوو، واتە میژوو. ئەگەر ئایدیۆلۆجیاکە بریاری دابیت کە پیویستە بروا بەتورك بوونی سۆمەری و حیتییەکان بهینریت ، ئەوا "زانستکار"یش ناچارە "بەشیوەیەکی زانستیانە" سەرلەنوێ میژوو بنیات بنیتەوە و بیسەلمینیت کە سۆمەری و حیتییەکان تورك بوون. لیرەدا چیتر فاکتەکان پیوەری راستیو "حەقیقەت"نین، بەلکو خودی ئایدیۆلۆجیاکەیە. ئەو دیدو بۆچوونەی لەگەل ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا دەگونجێ، دیدو بۆچوونیکی "راست"ە. "حەقیقەت"ە. پیچەوانەکەی هەلەیە. ئایدیۆلۆجیا وەکو ئامرازیکی بەدەستهینانی زانیاری بەکار دەهینریت. بەلام لە راستیدا ئەو شیوە بیرکردنەوانەی پشت بەفاکتەکان نەبەستن، ناتوانن زانیاری بەرهەم بهینن. هەرچەندە ئایدیۆلۆجیا وادەردەکەوێ کە زانیاری دەبەخشێ، بەلام بیجگە لە دووبارە کردنەوەی زانیارییە لە قالب دراوەکان، هیچی تری پێ ناکریت.

II. سەرچاوە میژووییەکانی ئەو زانیاریانەی پەیوەندیان بەتیزی میژووی تورك-ەوە هەیە

بەپێی ئەو زانیاریانەی لەسەرەوە باسکران، هەموو"زانا" تورکەکان، لە سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، سەرەك کۆمار، پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالەوە بیگرە تادەگاتە ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك-ی یانە تورکییەکان، نوینەران (پەرلەمانتاران)، خاوەن رۆژنامەکان، خانەی بلاوکردنەوەکان، نووسەرەکان، بەریوەبەرەکان، عەسکەرەکان، حاکمەکان و هتد، کتوپر هوشیار بوونەتەوە و بوون بەزانا. ئەم ئاستی هوشیاریو زانینە، بووە بەهۆی کرانەوەی ریگایەکی "رووناك" لەبەردەم میژوو و رابوردوی رەگەزی تورکدا. ئەم حوکمانە، راستیمان پێنالین. ئەو تیروانینانە بۆ رەگەزو میژووی تورك، کتوپرو لەسالی ١٩٣٠ دا

نەهاتوونەتە گۆڕێ، بەلکو ئەو مەسەلانەن کەتورکە لاوەکان (جۆن تورکەکان) و (ئیتحادوتەرەقی)[*] بەحەماسەتەوەو بەووردی لەسەریان ڕاوەستاون. بۆ نموونە (زیاگۆك ئالپ)کە بەداریژەری ئایدیۆلۆجیای ئیتحادو تەرەقی دەژمیردری لەم شیعرانەی خوارەوەیدا، بەشیوەیەکی بەردەوام کاری لەسەر ئەو بابەتانە کردووە: <u>لە میژووی تورکەوە: نیشتمانی زیر</u>[٢٥]، <u>تۆران</u>[٢٦]،

(*) سەرەتای بزووتنەوەی تورکیای لاو دەگەریتەوە بۆ سالانی ١٨٦١-١٨٧٦ و بەوەرگیران و لاسایی کردنەوەی ئەدەبی خۆرئاوا، بەتایبەت ئەدەبی فەرەنسی دەست پێ دەکات. دواتر دەبیتە بزووتنەوەیەکی سیاسی لیبرال، بەمەبەستی بوژاندنەوەی دەولەتی عوسمانیو ریگەگرتن لەهەرەسهینانی . لەسالی ١٨٨٩دا کۆمەلیك خویندکاری لایەنگری تورکیای لاو لەقوتابخانەی پزیشکیی‌عەسکەری لەئەستەموول، ریکخراویکی نهینی‌یان دامەزراند کەناوی (ئیتیحادوتەرەقی) بوو. وئامانجی ئەم ریکخراوە بریتی بوو لە: لەسەرکار لابردنی سولتان عەبدولحەمید و گیرانەوەی دەستوری سالی ١٨٧٦ و ریفۆرمی ئیداری سیاسی- عەسکەری لەسەر شیوەی خۆرئاوا. پاش هەلکشان و داکشانیکی زۆر، کەس و ریکخراوە دابراو وپەرت وبلاوەکانی لایەنگری ئیتیحادو تەرەقی توانیان لە سالی ١٩٠٨ دا دەسەلات بگرنە دەست و عەبدولحەمید ناچار بکەن دەستوری ١٨٧٦ بگیریتەوە. سەرەتا دروشمەکانی حکومەتی نوێ بریتی‌بوون لە ئازادی، دادپەروەری،یەکسانی، برایەتی. بەلام پاش ماوەیەکی کەم سەرکوتکردنی خویناویی نەیارەکان دەستی پێ کرد. بەتایبەتی‌بزووتنەوەی گەلانی ناتورك. لە راستیدا ئیتیحادو تەرەقی خۆی ، سەرچاوەی پەرەسەندن و بەهیزبوونی تەوژمی تورکچیتی و تۆرانچیتی ، واتە رەگەز پەرستی‌ی تورکی بوو. لەگەل ئەوەشدا جیگەی سەرنجە کەلە دامەزراندنی یەکەمجاری ریکخراوەکەدا ، کوردی تورکینراو رۆلیکی گرنگی بینیوە. چونکە چوارکەسی دامەزرینەری یەکەمی ئیتیحادو تەرەقی ئەمانە بوون : تیمۆ (ئەلبانی)، عەبدوللا جەودەت و ئیسحاق سکوتی (کورد)، محەمەد رەشید (چەرکەس).

بروانە: (د.أ. رامزور، ترکیه الفتاة- و ثورة ١٩٠٨، ترجمە الدکتور صالح احمد العلی، مؤسسة فرنکلین المساهمة للطباعة والنشر، بیروت- نیویورك ١٩٦٠، لاپەرەکانی: (٣٩-٤٠-،٤٩-٥٠،٩١). هەروەها (ئیسماعیل بیشکچی، ململانیی ئیمپریالی لەسەر دابەشکرنی کوردستان- بەزمانی تورکی- ،Yurt kitap Yayin، -چاپی یەکەم مایسی ١٩٩٢، ل١٠١).

(٢٥)Ziya Gokalp, Turk Tarihinden: Altin Yurt, <u>Genc Kalemler</u>, Cilt2, Say,5, 1326 (1910).

تورکایەتی[٢٧]، داستانی زیرین[٢٨] گۆرانی جەنگ[٢٩]، قزل ئەلما (سیوە سوورە)[٣٠]، تۆران[٣١]، ئەرگەنە کۆن[٣٢]، ئالاگەییک[٣٣]، داستانی زیرین[٣٤]، حەکایەتی خەلك: شازادە بچکۆلە[٣٥] ،ئاتیلای نوێ[٣٦]، حەکایەتی خەلك: ئولکەرو ئایدن[٣٧]، وولاتی ئۆ تووکەن[٣٨]، بۆ نموونە لە شیعری ئەرگەنەکۆن دا دەقاودەق ئاوا دەلیت:

---

(٢٦) Ziya Gokalp, Turan, Genc Kalemler, Sayi 6-14,22/2/1326 (1910), S.40-47.

(٢٧)Ziya Gokalp, Genc Kalemeler, Cilt 2, Sayi 7,1326 (1910), S.120.

(٢٨)Ziya Gokalp, Altin Destan, Genc Kalemler, Cilt 3, Sayi 14, 1327 (1911), S.40-43.

(٢٩)Ziya Gokalp, Cenk Turkusu, Genc Kalemler, Cilt 4, Sayi 27, 1328 (1912).

(٣٠)Ziya Gokalp, Kizilelma, Turk Yurdu, Cilt 3, Sayi 7, 1328 (1912), S. 193-303.

(٣١)Ziya Gokalp, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 28/10/1328 (1912), S.17.

(٣٢)Ziya Gokalp, Ergenekon, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya, Ek, 18/10/1328 (1912), S.20.

(٣٣)Ziya Gokalp, Alageyik, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 18/10/1328 (1912), s.26.

(٣٤)Ziya Gokalp, Altin Destan, Altin Armagan II, Turk Yurdu, 24. Sayiya Ek, 18/10/1328 (1912), S.31-36.

(٣٥)Ziya Gokalp, Halk Masali- Kucuk Sehzade, Halka Dogru, Cilt 1, Sayi 35, 12-27/6/1329 (1913), S.89-95.

(٣٦)Ziya Gokalp, Yeni Attila, Halka Dogru, Cilt 1, sayi 13,4/7/1329 (1913),S.97-98.

(٣٧) Ziya Gokalp, Halk Masali.- Ulker ile Aydin, Halka Dogru, Cilt 1, Sayi 35, 5/12/1329 (1913), s. 269-276.

"ئیمه پینج کوری (خان) ی تورکین
عەبدی راستیی خودای تورکین
سوپایەکی پینج هەزار سالەین
هەتا هەتایە تۆران نیشتمانمانە

سوپای سپیمان بەرەو چەپ رۆیشت
سی ئیمپراتۆرییەتی دامەزراند
(میدی)، (سۆمەر- ئەکەد) ، (حیتی)
ئەمانە سی تیرەی شکۆدارمانن

یەکەمیان ئازەربایجان
دووەمیان کلدانستان
سییەمیان خاکی کەنعان
سی سەرچاوەمان هەلقولا

سوپای شینمان لای راستی گرت
خوار و ژووری چینی تەنی
(هیونگ نو) ەکان ئەم خانانە بوون
گیراوەکانمان نە بوونە ریگرمان.

سوپای رەشمان بۆ (ئیسکیت) رۆی
پەرژینیکی بە دەوریدا کیشا
ووتەی (ببە بە ئاتیللا و بچۆ بۆ شالون)

---

(٣٨) Ziya Gokalp, Otuken Ulkesi, <u>Turk Sozu</u>, Cilt 1, Sayi 2, 17/4/1330 (1914), s. 11.

بوو بە عەهد و پەیمانمان

سوپای سوور چیاکانی تەی کرد
لەگەل ئەفغانەکاندا شەری زۆری کرد
لیوایەکی گەیشتە هند
(سیند) بوو بە رووباریکمان

سوپای زەرد ئامادە وەستا
شاری دروستکرد زەوی کیلا
ئەم نیشتمانەی ئویگورەکان
بووە نیشتمانی دایکمان ."*

وەکو لە شیعری ئەرگەنەکۆن– ەوە بەروونی دەردەکەوی، ئەو بۆچوونەی دەلی رەگەزی تورك لە ئاسیای ناوەراستەوە بە جیهاندا بلاو بوونەتەوە و کولتوور و شارستانیتییان بۆ ئەو ناوچانە بردووە، یەکیکە لەو بابەتانەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و گرنگترین داریژەری ئایدیۆلۆجیای (ئیتیحاد و تەرەقی)، واتە زیاگوك ئالپ، لە سالی ۱۹۰۸ ەوە لەسەری راوەستاون. زیاگوك ئالپ ئەو شیعرانەی خۆی لە سی کتیبی سەرەکیدا کۆکردۆتەوە. یەکەمیان قزل ئەلما[۳۹] کە لەسالی ۱۹۱۳–۱۹۱٤ دا بلاوکراوەتەوە. دووەمیان ژیانی نویَ[٤۰] لە سالی ۱۹۱۸ دا بلاوکراوەتەوە. سیَیەمیان ئەوینی زیرین[٤۱]،لە ۱۹۲۳ دا بلاوکراوەتەوە. کەوابی لە پیشەوای مەزن مستەفا کەمالەوە تا دەگاتە هەموو ئەوانەی لە سالانی(۱۹۳۰) دا تیزی میژووی تورکیان دارشتووە

---

* *مامۆستا ئەحمەد محمد ئیسماعیل ئەم شیعرەی کردووە بە کوردی.*

(۳۹)Ziya Gokalp, Kizilelma, Turk Yurdu Kitaplari, No. 8, Akkurum Hayriye Matbaasi ve Ortaklari, Istanbul. 1914, S.146.

(٤۰)Ziya Gokalp, Yeni Hayat, Nasiri: Yeni Mecmua Evkafi Islamiye Matbaasi, Istanbul 1918, S.73.

(٤۱)Ziya Gokalp, Altin Isik Turkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, Nesriyatindan,Cocuk Kutuphanesil,Matbaa-i Amire,Istanbul 1923, S.197.

و پەرەیان پێداوە، پەیوەندیەکی ئۆرگانییان لەگەل ئیتیحاد و تەرەقی و (زیاگۆك ئالپ)[٤٢]ی باوکی فکریی ڕێکخراوی ناوبراودا هەیە. تیزی مێژووی تورك درێژکراوەیەکی سیستەماتیکتری تەوژمی"تورکچیتی" و "تۆرانچیتی" ی سالانی ١٩١٠ یە. زانیارییەك نیە کە پێشەوای مەزن، یانەی تورکی، یاخود ئەندامانی ئەنجومەنی لێکۆلینەوەی مێژووی تورك، کتوپڕ و لەسالانی سی دا دۆزیبێتیانەوە.

III. یەکەمین کۆنگرەی مێژووی تورك

لە سەرەتاکانی مانگی نیسانی ١٩٣١ دا، یانە تورکییەکان داخراون. بەم شێوەیەش "ئەنجومەنی لێکۆلینەوەی مێژووی تورك-ی یانە تورکییەکان " یش کەسیتی یاسایی خۆی لەدەست داوە. پاشتر لە ١٥ی نیسانی ١٩٣١دا، "ئەنجومەنی لێکۆلینەوەی مێژووی تورك" دامەزراوە. لە سالی ١٩٣٥ یشدا ناوی ئەنجومەنەکە گۆراوە بۆ دەزگای مێژووی تورك (مؤسسه التاریخ الترکی)[٤٣]

کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورك، کەلەنێوان ٢-١١ی تەمووزی ١٩٣٢دا ڕێکخراوە، قۆناغێکی گرنگ بووە بۆ پێگەیشتن و بەرفراوان بوونی تیزی

---

(٤٢) سەبارەت زیاگۆك ئالپ و نووسین و شیعرەکانی بروانە:
Kazim Nami Duru, Ziya Gokalp, MEB Milli Egitim Basimevi, Istanbul 1949, S.289. Ismail Habib Sevuk, Tanzimattanberi EdebiyatTarihil, Remzi Kitapevi, Istanbul 1942,S.394-398. Cavit Orhan Tutengil, Ziya Gokalp Hakkinda Bir Bibliyografya Denemesi, Berksoy Matbaasi,Istanbul 1949,S.54. Kazim Naim Duru, Ziya Gokalptan SecmeYazilar,2.bs, Ankara 1942, Sumer Basimevi. Ismet Binark-Nejat Sefercioglu, Dogumunun 95. Yil Donumu Munasebetiyle Ziya Gokalp Biblliyografyasi, Kitap- Makale, Turk Kulturunu Arastirma Enstitusu Yayini, Ankara. 1971,S.200.

(٤٣)*Ulug Igdemir, a.g.e. ,S.7.*

میـژووی تـورك. وەزیـری (مـەعاریف) ئەسـعەد بـەگ (سـایگی) لـە ووتـاری کردنەوەی کۆنگرەدا ئاوا دەلیت:

" مەعلومی بەریزتانە کە میژوو بناغەی هەموو زانستە کولتووری‌یەکانە. میللـەتیك تەنـها لـە میـژووەوە دەتوانـێ رووداوەکـانی رابـوردوو، بنەچـەو سـەرچاوەی وولاتەکـەی، زمـانی، ئەدەبەکـەی، هونـەرەکانی بوونـی ئیـداری- کۆمەلایـەتی و سیاسـی- مـەدەنی خـۆی و، رەوتـی هـەموو ئەمانـە لـەژیر کاریگـەری بارودۆخە جۆراوجۆرەکاندا، فـیربیت. نوسـخەی یەکـەمی زۆربـەی هەرە زۆری ئەو کتیبانەش کە تائیستا کراون بەتورکی یاخود کۆپیە کراون، بەتـەواوی پیچەوانـەی ئـەم مەبەسـتە بـوون و، بەهـەر هۆیـەك بیـت لەراسـتی و هەبوون و خودیتی میللەتی تورك و، ئەو خزمەتانەی پیشکەشی شارستانیتی جیهانی کردووە، خۆیان بەدوور گرتووە.

ئەمە لە کاتیکدایە کە ئەگەر چاویك بە کتیبی یەکـەمی"میـژوو"(٤٤) ی نویمـاندا بخشـینین کـە لەسـەر بناغـە زانسـتیو بنەرەتیـەکان نووسـراوە، تیدەگـەین کـە : لـەکاتیکدا کـەتورك لـە نیشـتمانی یەکـەمیاندا لـە ئاسـیای ناوەراست، ١٢ هەزار سال پیش زایین چاخی بەردینی یەکەمیان تیپەراندووە، ئەوروپاییـەکان پینج هـەزار سال دوای تورك توانیویانە لەم چاخـە رزگاریـان بیـت. لەلایـەکی تریشـەوە، ئـەو کاتـەی تورکـەکان لـە ئاسـیای ناوەراسـتدا شارسـتانیتی کـانزا (معدن) و تەختـەیان هیناوەتـە ئـاراوە، گیانـەوەرانیان دەسـتەمۆکردووە و دەسـتیان کـردووە بەکشـتوکال، هیشـتا مرۆڤـەکان لـەناو بۆشـایی کۆتـەرەدارو تاشـە بـەردەکاندا ژیـاون. لەکۆتاییـەکانی چـاخی سەهۆلبەنداندا (العصر الجلیدی) ، کەریکەوتی چاخی بەردینی نویێ دەکات، بەهۆی ئەو گۆرانە سروشتی‌یە گرنگانەوە کە بەکشانەوەی سەهۆلەکان هاتنە ئـاراوە، ژمارەیـەکی زۆر لەخیلـە تورکـەکان دەسـتیان کـرد بـەکۆچکردن. بـەم شـیوەیە ئـەو تورکانـەی ٧٠٠٠ سـال پیـش زایـین ، گەیشـتبوونە ئاسـتی

---

(٤٤) باسی کتیبی (٦٠٦) لاپەرەیی هیلە گشتی‌یەکانی میژووی تورك دەکات . هەروەها لەسەرەتای سالی ١٩٣٢دا مەبەست لەبەرگی یەکەمی ئەو کتیبی میژووە چوار بەرگی‌یەیە کە بۆ قوتابخانە دواناوەندیەکان نووسراوە.

جووتیاریو شوانیو، ئالتون، مس، قەلایی (قصدیر) و ئاسنیان دۆزیبـۆوە، پـاش بـەجێ هیشـتنی ئاسـیای ناوەراسـت، یەکـەمین شارسـتانیتییان بـەو شـوینانەدا بلاوکردۆتـەوە کـەبۆیان چـوون. بـەمجۆرەش لەئاسـیادا بناغـەی شارسـتانیتی هنـدو چـین، لەئانادۆلیشـدا کەکردوویانـە بەنیشـتمانی پـیرۆزی خۆیـان، حیتـی، لەمیسـۆپۆتامیادا سـۆمەرو ئیـلام وسـەرەنجام بناغـەی شارسـتانیتی میسـر و دەریـای سـپی و رۆمـا یـان دامـەزراندووەو، ئـەو ئەوروپایەی ئەمرۆ ریز لە شارسـتانیتییەکەی دەگریـن و بـەدوایدا دەچـین ، تورکەکان لەژیانی ئەشکەوت رزگاریان کردووە.

لـەو لیکۆلینـەوە ئـارکیۆلۆجی و ئـەنترۆپۆلۆجی و ئەتنۆگرافیانـەوە کـە زاناکانی جیهان لەسەر ریگاکانی کۆچکردن وشوینی نیشتەجێبوونی کاروانە کۆچەرەکان ، لەکۆنەوە تا ئەمرۆ کردوویانەو دەیکەن، دەرکەوتووە ژمارەیەکی زۆر قەومی تورک یەك لە دوای یەك بەهەر چوار لای ئەوروپادا بلاوبوونەتەوە و یەکـەمین شارسـتانیتییان بلاوکردۆتـەوەو ، لـە ئاسـیای ناوەراسـتەوە، کـە نیشتمانی یەکـەمی تورکەکانـە ، هـاتوون بـۆ ئـەو ناوچانـە. ئـەو لیکۆلینـەوە ئارکیۆلۆجیانـەی لـە (خـەراپا) و (مۆهـەنجۆ دەرۆ) داکـراون، نیشـانی دەدەن شارسـتانیتی هند یـش لەلایـەن کاروانـە تورکییـە لـە ئاسـیای ناوەراسـتەوە هاتووەکانەوە، دامەزراوە.

" یـەکیکیش لـەو بەلگـە گرنـگ و بەهیزانـەی دەیسـەلمینن کـە شارستانیتیی جیهان لە ئاسیای ناوەراست و لەتورکەوە چووە بۆ شـوین و میللەتانی تر، زمانی تورکییە. بیجگە لە لیکۆلینەوە(ئەتیمۆلۆجی–ریزمـان ناسی) یەکان، لیکۆلینەوە میژوویی و جوگرافیەکانیش گرنگی و ماهیتـەیکی ئەوتۆیان هەیە کە قەناعەتمان پی دەبەخشن زمانی تورکی زمانیکی سـەرەکی و گشـتییە. هـەندیك ووشـەی سـەرەتایی لـەزمانی تورکیـدا، کەهـەمان ئـەو مانایانـە دەگەیـەنن کـە بەرامبـەرەکانیان لـە زمانـە جۆراوجۆرەکانیـاندا

هەیانە،هەروەها پەیوەندی و نزیکایەتی نیوان هەندیك ناوی جوگرافی‌ی وەکو شار و رووبار لە رووی پیکهاتنی ووشەوە، راستەوخۆ بەچاودا دەچن."(٤٥)

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی تورك (د. رەشید غالب بەگ) یش لەکۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا ووتاریکی پیشکەش کردووە، کە بەشیوەیەکی بەرفراوان تیزی میژووی تورك رووندەکاتەوە. د. رەشید غالب بەگ لەووتارەکەیدا، "روانینیکی گشتی بۆ میژووی رەگەزو شارستانیتی تورك"، بەکورتی ئاوا دەلیت:(٤٦)

" میژوو بە بەلگەنامە دەنووسریتەوە. بەلگەنامەش بە گەران و پشکنین بەردەست دەکەوی. بەم پییە (ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك) یەکیتی پشکنەرو تویژەرەوەکانە. گەران و تویژینەوە چەندە فراوان و چەندە بەپیی پرنسیپە زانستی‌یەکان ئەنجام بدرین، تویژەران چەند بەنرخ و بەژمارە زیاد بن، سەرچاوەی کۆشش و خۆماندووکردن چەند بە هەست کردن بە وەزیفەو ئەرکی سەرشان بەهیزتر بکریت، ئەوەندە زووتر میژووی میللی(نەتەوەیی) بەهەموو لاپەرە نزیك و دوورەکانیەوە، بە خۆری راستی دەگات. بەناوی هەموو تورك و تورکایەتی‌یەوە سەری ریز و نەوازش بۆ پەیکەری پایە بەرزی(حەقیقەت)- سەرۆکی مەزن دادەنەوینم، وەکو ئەورابەرەی ئەم ریگایەی کردۆتەوە و هەموومان لەبەر رۆشنایی بەردەوامی رینماییەکانی خۆیدا، دەخاتەری."(٤٧)

د. رەشید غالب بەم شیوەیەی خوارەوە ئەو بەلگەنامانەی بەپیی پرنسیپە زانستی‌یەکان بۆیان گەراوە و بەدەستی هیناون، ئەو قەناعەتەش کە لەسەر بناغەی بەلگەنامەکان پی‌یان گەیشتووە، رادەگەیەنی:

---

(٤٥)<u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, Konferanslar, Zabit Tutanaklari, Maarif Vekaleti ve Turk Tarihi Tetkik Cemiyeti Tarafindan terkip edilmistir s. 5-7.

(٤٦) <u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, s. 99-161, ve bu konferans uzerinde yaplan tartismalar, s. 162-193.

(٤٧) a.g.e , s. 162-193.

" ئەو جۆری مرۆڤانەی بەدوای جوولان و کەوتنەری و بلاو بوونەوەیاندا چووین(واتە رەگەزی تورك)، ئیستا ئیتر کاتی ئەوە هاتووە لەو پاشماوانەیان بکۆلیتەوە کە بەژیان و چالاکیەکانیان لە مەیدانی بلاوبوونەوەیاندا بەجییان هیشتوون و تویژینەوە لەسەر کاریگەرییان لەسەر میژووی گشتی جیهان و میژووی شارستانیتی بکەین. با لەسەرەتای قسەوە تەسلیمی ئەوراستییە بین کە: ئەوانەی لەناو ئەو هەموو جۆرانەی مرۆڤدا(لەناو ئەو هەموو رەگەزو نەژادانەدا)، بەدریژایی میژوو بۆ هەرکوییەك چووبن، درەنگ یازوو فەرمانرەوایی خۆیان دامەزراندووە؛ بەرۆحیکەوە کە رۆژ لەدوای رۆژ و بەرۆژی ئەمرۆشەوە، شەیدایی مرۆڤایەتی هوشیار و بیریاریان بۆ خۆیان زیاد کردووە و وایان لیکردوون رۆژ بە رۆژ بەریز و حورمەتیکی زیاترەوە تەماشایان بکەن و لییان بکۆلنەوە، ئەو مرۆڤانەی خولقینەری شارستانیتییە گەورەکانن، ئەوانەی زانایانی هاوچەرخ پییان دەلین ئالپی یەکان و ئیمەش بەشیوەیەکی راستتر پییان دەلین (ئاتاتورکەکان- باوکانی تورك)، رۆلەکانی رەگەزی موعجیزەن.[٤٨]

" لە خۆرهەلاتی ئاسیاو بە تایبەت لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیادا، پالە- ئالپییەکان دەرفەتیکیتریان دەست کەوت بۆ ئەوەی کاراکتەری خۆیان نیشان بدەن. لەم ناوچانەدا، لەئەنجامی پیکدادانیکدا بوونە فەرمانرەوای(پرۆتۆ- ئۆستراليت)*و(پرۆتۆنەگرۆیت)**ە کۆنەکان. (ئەمانیش) توانای

---

(٤٨)a.g.e., s. 110.

** ئۆستراليت (Austric): خیزانە زمانیك کە دابەش دەبیت بەسەر دوو لقی سەرەکیدا:*

١- ئۆسترۆ ئەسیات(Austroasiat) لە خۆرهەلاتی هندستان و هندوچین.

٢-ئۆسترۆنی سیان(Austrone sian)، گروپەکانی ئەندۆنیسیا، یاخود مالای، پولی نیسیا، میکرۆنیسیا و میلانیسیا دەگریتەوە. بروانە:

Chambers 20th Century Dictionary, Edited by E M Kirkpatrick, W and R Chambers Ltd 1983, Reprinted 1985, P 81.

*** نەگرۆیت(Negrito): قەومیکی کورتە بالای رەش پیست کە لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیادا ژیاون. بروانە: المورد ١٩٨٣، دار العلم للملایین-بیروت، ص ٦٠٨ . هەروەها: Chambers، ل ٨٤٧.*

بەرگریەکی بەهێزیان بەرامبەر هێزی روو لە زیادبوونی ئالپیەکان نیشاندا ئەمانە،بە تێکەلاوبوونیکی کەمیان لەگەل(کاسیەن) یاخود(ئالپی)یەکاندا، توانیان ژمارەیەکی زۆر دەولەتی وەکو نان-شاو،کامبۆج،سییام،بۆرما،وماکۆ پاهیت دامەزرینن. یاخود بە تێکەلاوبوونی بەردەوام و بێ پسانەوەیان لەگەل توخمی ئالپیەکاندا، توانییان توانراو لێ هاتوویی تورك وەرگرن و بێ‌نوینن(!!)" (٤٩)

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك د. رەشید غالب بەگ، پاش ئەوەی بەو شیوەیە نیشانی دەدات کە چۆن تورکەکان لەخۆرهەلاتی دووردا شارستانیتیو دەولەتیان دامەزراندووە، سەبارەت بە مەیدانی شارستانیتییە دیرینەکانی تریش،بەکورتی ئاوا دەلیت:

" (کارلگرەن)ی زانای سویدی، پاش لیکۆلینەوەو خویندنەوەی ئەو بەلگەنامانەی لە هەلکولینەکانی چین-ەوە بەدەست هاتوون،بەشیوەیەکی روون وسادەتر رایگەیاندووە کە پاشماوەکانی(هۆنان)و(مەنچوریا) رەنگە نیشانەی شارستانیتییەکی ناوچەیی(محلی) بن، بەلام ئەم شارستانیتییە لە ژیر کاریگەری تەکنیکەکانی گەلیکی خۆرئاوادا بووە(کەلە رەگەزی چین نەبووە)، بەلام گومان لەوەدا نیە لەرەگەزی تورك بووە."(٥٠)

" بارودۆخی هندیش بە تەواوی هەمان بارودۆخی چینە. لەم سالانەی دواییدا لەویش شارستانیتی کۆن دۆزراوەتەوە کە چاخە میژووییەکانی ئەوێ هیناوەتە ئاراوە،(رۆلاند ب. دیکسۆن) ١٠سال لەمەوبەر گوتوویەتی،دەبێ ئەم شارستانیتییە لەلایەن (براکیسەفال)ەکانی ئاسیای ناوەراستەوە(واتە لەلایەن تورکەکانەوە) هینرا بیت بۆ ئیرە. ئەو راستییەش کە هندستان لەچاخە میژووییەکانداو تا ناوەراستەکانی چەرخی نۆزدەهەم،مەلبەندی ژمارەیەکی زۆر دەولەتی گەورەو ئیمپراتۆری تورکی بووە، ئەوەندە فاکتیکی نوێو زانراوە،کە پیویستی بە بیر هینانەوە نیە."(٥١)

---

(٤٩) *a. g. e., s. 110.*

(٥٠) *a. g. e., s. 115.*

(51) *a. g. e., s. 115-116.*

" شارستانیتی میسۆپۆتامیا، کەتا ئەو کاتە وادەزانرا سامیو ناوچەییە (محلی)،مەحالە بە ناوچەیی لەقەلەم بدرێ. مولکی رەگەزیکە زۆر لەرەگەزی سامی کۆنترەو سامی نیە. ئەم رەگەزو شارستانیتییە لەئاسیای ناوەراستەوە هاتوون. سۆمەریەکان کە نوینەری دیارو هەلکەوتووی ئەو شارستانیتییەن، بەگوتەی هەندێ نووسەری هاوچەرخ،کە ئەمرۆ نایانەوێ زۆر دووبارەی بکەنەوە، تۆرانین، یاخود راستتر وەکو خۆمان دەلیین لەرەگەزی (تورك)ن."[٥٢]

د.رەشید غالب رایدەگەیەنێ ئەگەری ئەوەی کە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسر[٥٣]وئیجەش[٥٤] ئەو تورکانە بووبن کەلە ئاسیای

هەروەها بروانە: کۆنفراسی لەنیوان قەومە خزمەکانی هنددا، کەلەلایەن(زایتی فرەنچ)ەوە پیشکەش کراوە (ل ٣٦٦-٣٦٨)، لەو گفتوگۆیانەدا کەلەسەر ئەم کۆنفرانسەو ئەوانی تر کراون(ل ٣٦٩-٤٠٠)، بەدووورودریژی قسە لەسەر ئەم بانگە شانە کراوە.

***(52)** a. g. e., s. 117.*

د.رەشید غالب لەکۆنفراسەکەیدا (تیروانینیکی گشتی بۆ میژووی شارستانیو رەگەزی تورك)، بەووردیو پیداگرتنەوە جەختی لەسەر ئەوە کردووە کە ئەوانەی شارستانیتی میسۆپۆتامیایان دامەزراندووەو ژیانیان پێ بەخشیوە، تورك بوون و سۆمەری، ئیلامی، ئەکەدیو کەلدەییەکانیش تورك بوون. لە گفتوگۆکانیشدا بەحەماسەتەوە ئەم بابەتانە باسکراون.ل ١١٦-١٢٠، ل ١٤٢، ل ١٥٣-١٥٧.

***(53)** a. g. e., s. 120-121.*

هەروەها بروانە: کۆنفرانسی پەیوەندی ئایین و خوداکانی میسر لەگەل تورکدا، کەلەلایەن (یوسف زیا بەگ)ەوە پیشکەشی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك کراوە(ل ٢٤٣-٢٦٠)، بەدریژی لەسەرئەوە راوەستاوە کە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسر، تورکەکان بوون. لافی ئەوە لیدراوە کەریشەی خوداکانی میسر تورکییەو ئەو زمانەش کەلە میسردا قسەی پێکراوە، تورکی بووە.

***(٥٤)** a. g. e., s. 122-124.*

هەروەها بروانە:کۆنفرانسی تیروانینیکی گشتی بۆ بنەچەی شارستانیتی ئیجە، کەلەلایەن (حەسەن جەمیل بەگ)ەوە پیشکەشی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك کراوە(ل ١٩٩-٢٣٢). لەم کۆنفرانسەو لەوگفتوگۆیانەشدا کە لەسەری کراون(ل٢٣٣-٢٣٧)، ئەو بانگەشانە باسکراون و هەولی سەلماندنیان دراوە. لافی ئەوە لیدراوە کە ئەو زمانەی لە ئیجەدا قسەی پیکراوە،زمانیك بووە رەگەکەی دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراست، واتە تورکی بووە.

ناوەراستەوە کۆچیان کردووە بۆ ئەو ناوچانە ، ئەگەریکی زۆر گەورەیە.
پاشان دەلیت دامەزرینەرانی شارستانیتی (رۆما)ش هەر تورك بوون:

" (ئۆمبریەر)ەکان کە دەلین یەکیك بوون لە قۆلەکانی (گۆلڤالی)یەکان و یەکیکن لە کۆنترین قەومەکانی ئیتالیا، بە (ئەتروسك)[*] ەکانیان دەگوت (تورکوس–*Turkus*) رەگی ئەم ووشەیە لەو رووەوە گرنگە کەبەشیوەیەکی ئاشکراو سەرنج راکیش نزیکایەتی لەگەل ووشەی تورك دا نیشان دەدات. (مارتا) کە نووسەریکی ترە، لەکتیبەکەیدا بەناوی (زمانی ئەتروسك)، ئەو رایە دینیتە پیشێ کە زمانی (ئەتروسکی)سەربەزمانە (فینلاندی–ئوغور)ەکانە."[٥٥]

یەکیکی تر لەبەشەکانی کۆنفرانسەکەی د. رەشید غالب، کەبە حەماسەتیکی زۆرەوە باسی کردوون، ئەو بەشەیە کەپەیوەندی بەحیتی‌یەکانەوە هەیە.

" ئیستا دیمە سەر حیتی‌یەکان کە بە جیمان هیشتبوون بۆ کۆتایی باسەکە. واتە باسی ئەوانەی سیمای شارستانیی (ئانادۆل)یان بەرزکردەوە کەنیشتمانی رەسەنی ئیمەیە، ئەو باپیرە مەزن و شکۆمەندانەمان کەیەکەمین شارستانیتی گەورەو یەکەمین ئیمپراتۆری گەورەیان دامەزراند. هەروەها باسی ئەوانەی دوابەدوای حیتی‌یەکان لە ناوەندەکانی ئانادۆلی خۆرئاوادا چەندین دەولەتیان دامەزراند. ئەو لیکۆلینەوە زانستیانەی تائیستا ئەنجامدراون، دەریان خستووە کە حیتی‌یەکان هەلگری کۆمەلیك سیفەتی ئەنترۆپۆلۆجی هاوبەش بوون، کە دەگەریتەوە بۆ رەگەزی تورك."

" بەلام تایبەتی ترین شت لە جل و بەرگی حیتی‌یەکاندا، بریتیە لەو پیلاوانەی لووتەکانیان بەرەو سەرەوە هەلگەرابۆوە. ئەمە پیلاوی بەفرە. بەکارهینانی لە (قادش)دا، نیشانی دەدات کە حیتی‌یەکان لەناوچە

(*) ئەتروسك–Etruscan: دانیشتوانی وولاتی ئەتروریا–Etruria کەیەکیك بووە لە دەولەتە کۆنەکان لەئیتالیای ئەمرۆدا. بروانە: ، ل ٤٣٢.

(٥٥)a.g.e. ,S.124.

ساردەکانی باکوورەوە هاتوون. تورکەکان پیلاوی لەو شیوەیەیان هینایە ناو خەلکی ناوچەکانی میسرو سوریاوە، ئەمەش بەشیوەیەکی حاشا هەلنەگر بنەچەی باکوری‌ی تورکە سەرکەوتووەکان نیشان دەدات."(٥٦)

د. رەشید غالب بەگ، لەسەر ناوی "تورك"یش رادەوەستێ:

" ئەگەر ئەو نووسینانە کۆبکرینەوە کە بە پێ‌ی بڕوای چەوت و پاشماوەی نەریتی دژایەتی کردنی رەگەزی تورك نووسراون، کەلەسەردەمانیکی دوورەوە لە ئەوروپادا و ماوەیەکی دریژیش لەئەمەریکادا دریژەیان پیدراوە، بەتەنها خۆیان کتیبخانەیەکی گەورە پیك دەهینن. گەیشتنی ئەو جۆرە تیروانینانە بەکتیبەکانی خویندن و فەرهەنگی ووشە (قاموس)و سالنامە گشتیەکان، نیشانی دەدات کەئەم عەقلیەتە چەوتە بەچ سووربوونیکی گەورەوە رەگی داکوتاوە. وەکو نموونەیەکی زۆر تازە، باتۆماری یەکیك لەو سالنامە گشتی‌یانە لەسەر تورك بینینەوە، کە لەسەردەمی ئەمرۆماندا بەجدی‌ترین و جێ بڕواترین سالنامەی گشتی دەژمیردرێ و یەکیکە لەبلاوترین سالنامەکان . لەچاپی ئەم سالانەی دوایی سالنامەی باسکراودا دەنووسرێ ، ووشەی تورك لە ووشەی (تورکۆر)ی عەرەبیەوە وەرگیراوەو لەعەرەبیشدا مانای چەتەو راووروتکەر دەبەخشێ.

بۆ دەرخستنی جەسارەتی چەپەلی ئەو عەقلیەتەی ئەمارژەمان بۆکرد، هەرئەوەندە بەسە کە بلیین لەعەرەبی‌ی کۆن و نوێدا، تەنانەت لەزمانە سامیەکانی خزمی عەرەبیشدا، ووشەی لەوجۆرە دەست ناکەوی. ئەمە بەتەواوی هەلبەستراوەو بیگومان بەمەبەستیش هەلبەستراوە."(٥٧)

د. رەشید غالب پاش راگەیاندنی ئەوەی هەموو شارستانیتی‌یە دیرینەکان لەلایەن تورکەوە دامەزراون و پەرەیان پیدراوەو پاش راوەستان لەسەر ناوی "تورك"، دووبارە لەسەر ئانادۆل و میسۆپۆتامیا رادەوەستێ..

---

(٥٦)g.e. ,s.131-132

(٥٧)a.g.e.,s.150-151 ; Ayrica bk.H Scheel,Eski Vesaik Ilim, Ikinci Turk Tarih Kongresi, Istanbul1943 ,s.668

" بەداخەوە ناچارین بلێین، هەمان ئەو هۆکارانە، کاریگەریی خۆیان لەسەر جێبرواترین زانستکارەکانی ئەوروپاو بێلایەنی زانستیانە لەو بابەتانەشدا کە پێویستیان بە زۆرترین بێلایەنی هەیە، نیشان دەدا. بگرە دەتوانرێ بگوترێ هەتا ئەمرۆش بەردەوامە. دووبەلگەی ئەم راستییە لەدوو رووداوی زانستی گرنگدا کە بێئەندازە سەرنجی ئیمەی تورك رادەکیشن ، بەروونی دەبینین.

یەکیکیان لەسالانی دوای یەکەمین سەرهەلدانی شارستانیتی میسۆپۆتامیاو شارستانیتییەکانی تری ئانادۆلدا بەرچاوکەوت.

پاش ئەوەی بەشیوەیەکی موعجیزە ئاسا شارستانیتی تورکە سۆمەریەکان لەژیر لم هاتە دەرەوەو نووسراوە سۆمەریەکان خوینرانەوە، ئەو زانایانەی لەم شارستانیتییەیان کۆلیوەتەوەو دەقە بەجیماوەکانیان خویندۆتەوە، یەکەمین قەناعەتی راستگۆیانەی خۆیان راگەیاندووەو گوتوویانە ئەمە شارستانیتییەك بووە کەلەلایەن قەومیکی تۆرانییەوە ، لەتۆرانەوە هاتووە."[٥٨]

" ئەو دیدو بۆچوون و کاریگەریانەش کەدۆزینەوەکانی شارستانیتی حیتی هیناونیەتە ئاراوە، هەمان رەوتیان هەبووە.

هەر کە شارستانیتی حیتی لە ئانادۆلدا دۆزرایەوە، زانستکارە راستەقینەکان بێ هیچ دوودلییەك رایانگەیاند ئەمە شارستانیتییەکی تۆرانییە، لەئاسیای ناوەراستەوە هاتووەو حیتییەکانیش کەئەم شارستانیتییەیان هیناوە، میللەتیکی تۆرانی بوون. بەلام ئەو تەوژمەی ناکرێ بەدۆستی تورکچیتی دابنری، دیسان بەهەموو ناحەزی و ژەهرەکانی خۆیەوە کەوتە سەر لاپەرەی کتیبەکان."[٥٩]

نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك د.رەشید غالب ، بەم قسانە کۆتایی بەکۆنفرانسەکەی دینێ:

---

(٥٨) a. g. e., s. 153.

****

(٥٩)a.g.e. , s.155.

" مەسەلەی سیما، بالا، جوانی و ناشرینی رەگەزی ئیمەش نووسەرانی ئەوروپای کەم بەخۆیەوە خەریك نەکردووە. هەر لە بەشەکانی سەرەتای ئەم باسەدا گوتوومانە دوا لیکۆلینەوە یەکلا کراوەکان سەلماندوویانە کەئیمە لەروانگەی سیفەتە ئەنترۆپۆلۆجیەکانەوە، نەوەی براکیسەفالە ئالپی‌یەکانین کەباوکی شارستانیتین."

" هەموو ئەم نووسەرانە بەشیوەیەکی زۆر راست دیوی ناوەوەی مەسەلەکەیان تاووتوێ کردووە، بەئاشکرابوونی ئەم دیوەش، دەتوانرێ بگوترێ ئیمە بەئەوروپایی نەبووین، بەلکو ئەوروپاییەکان کەبنەچەیان (پرۆتۆ–نەگرۆیت) و(پرۆتۆ–ئوسترلیت)ە، لەئەنجامی هیرشی بەردەوامی تورك و بەریەك کەوتنی زوو زوویان لەگەل تورکەکاندا، بەتورك بوون ئەو جۆرە شیوەیەی ئیستای خۆیان وەرگرتووە، گەیاندنی ئەوروپاییەکانیش بەم ئەنجامە، کاریکی زۆر سەخت بووە بۆ تورکەکان."(٦٠)

" نەك هەر لەرووی بەرزی بالا، سیمای دریژو سپی، لووتی ریك یاخود باریك و چەماوە و پیلوی گەورەوە، بەلکو لەرووی ئاسۆییشەوە، (تورك) یەکیکە لەجوانترین نموونەکانی رەگەزی سپی."(٦١)

" نووسەری جۆراوجۆر تویژینەوە لەسەر سیفەتە گشتیەکان و شیوەو جۆری هونەری تورکی کردووە، سەبارەت بەبلاوبونەوەی هونەری تورکی بە میسۆپۆتامیا، میسر،ئاسیای بچوك و دەریای سپیدا، لەشیوەی بەشی تایبەت و جیاجیادا، لیکۆلینەوەی بەنرخیان لەسەر (پشکی تورك لەهونەری ئیسلامیدا)، (کۆنترین جیّ‌پەنجەکانی هونەری تورکی لەسەر هونەری مەسیحی ئەوروپا)، (جیّ‌پەنجەکانی هونەری تورکی لەسەر ئەوروپای نویّ)، (هونەری تورکی لەخۆرهەلاتی ئەوروپادا) و هتد، ئەنجام داوە.

ئەی مامۆستا بەریزو هەلبژاردەکانی (دار الفنون–زانکۆ) پەیمانگای مامۆستایان، دواناوەندی‌و ناوەندیەکانمان: راستی (حەقیقەت) لای ئیمەو لای ئیوەش جیگیرو سەلمینراوە. ئەوانەی خوینی تورکیان تیدایە کە گەوهەرەکەی

(٦٠)*a.g.e.,s.157-159.*

(٦١)*a.g.e.,s.159.*

هەرگیز گەردی لێنانیشی، بەهەموو مانایەکی ڕەسەن، هیچ گومانیکمان لەم ڕاستی‌یە نابیت. تیزەکەمان حەقیقەتی ئیمە، دەخاتە ڕیزی قەناعەتەکانی هەموو مرۆڤایەتیەوە. ئەو تروسکەی زانیاریو ڕینماییانەی سەبارەت بەدەسەلاتەکانی میژووی نیو نەتەوەیی، لەسەر دەستی ئیوە پیدەگەن، هەوری ئەو دەمار گیریە خۆمالیو بیگانەیەی چەندین سەدەیە ڕەشاو بەسەر میژووی تورکدا دەبارینی، دەرەویننەوەو میژووی تورك لەئەرگەنەکۆن[*] دەردەچیت. ئەمە نەك هەر سەرکەوتنی ئیمە بەلکو سەرکەوتنی حەقیقەتی ئەزەلیو ئەبەدی-یش دەبیت."[٦٢]

دەکری کۆنفرانسەکەی نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك د. ڕەشید غالب بەگ " ڕوانینیکی گشتی بۆ ڕەگەز و میژووی شارستانیتی تورك" لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا، بەم شیوەیە کورت بکریتەوە. بە یەك ڕستە کورتەکەی ئەمەیە: لە باشووری خۆرهەلاتی ئاسیاوە بیگرە تادەگاتە چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، ئانادۆل، ئیجە، کریتو، ڕۆما، بنیاتنەرو پەرەپیدەری هەرهەموویان تورك بوون. خەلکی ڕەسەنی میسۆپۆتامیا و ئانادۆل تورك بوون.

(*) دەرچوون لەئەرگەنەکۆن (Ergenekon): ئەفسانەیەکی کۆنی تورکی‌یە، گوایە تورکەکان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا (ئەرگەنەکۆن) گیریان خواردبوو، ژمارەیان ڕۆژ بەڕۆژ لەزیادبوون بوو، شاخو دارستانی ناوچەکە بەشی نەدەکردن. تەنها ڕیگەی دەرباز بوون، ڕارەویکی تەنگەبەر بوو کەدەرچوون لیوەی مەحال بوو. هەرلەناو ڕارەوەکەدا، کانیکی ئاسن هەبوو. هەموو کۆبوونەوەو بیریان لەڕیگە چارەیەك کردەوە. سەرەنجام بڕیاریان دا هەرچی دارو درەختی دارستانەکە هەیە بیبرنەوەو لەبەردەمی کانی ئاسنەکەدا بیسوتینن. بەمجۆرە کیوی ئاسنیان تواندەوەو ڕیگەی دەرچوونیان بۆ کرایەوە. بڕوانە کتیبی میژووی پۆلی یەکەمی دواناوەندی بۆ سالانی ١٩٩٢-١٩٩٣. تاسالی خویندنی ١٩٩٦-١٩٩٧ لەتورکیا (Lise Tarih I)، دانانی: پرۆفیسۆر ئەردۆغان مەرچیل، پرۆفیسۆر تانەر تارهان، د.زەرین گوونال، بووتە مەرچیل، خانەی بلاوکردنەوەی (Altin Kitaplar)، سالی ١٩٩٣، لاپەرە (٣٠).

(٦٢)a.g.e,s. 160-161

لـه كۆنفرانســەكەی د. رەشـید غـالب بـەگدا، كەئـەوەندە لـە راسـتی ی بابەتیەوە دوورە، كام فاكتەرە بنەرەتیانە رۆل دەبینن؟ كام فاكتەرانە بوونەتە هۆی گەیشتن بەو ئەنجامانەی ئەوەندە ناجدین؟

ئـەوەی لـە سـەروو هـەموو فاكتـەرە بنەرەتیەكانـەوە دیـت و بیگومـان گرنگترینیانـە، ئەوەیانـە كـە پـەیوەندی بـە تیگەیشـتن لـە چـەمكی"میتـۆدی زانستی" یەوە هەیە . هەرچەندە لـەم كۆنگرەیـەدا زوو زوو چـەمكی وەكـو " زانسـت"، "بەشـیوەیەكی زانسـتی" و " بی‌لایـەنی ی زانسـتیانە" بـەكار دەهیـنری، بـەلام تاكـە چـەمكیك كەلەبـەر چاوناگـیریو ریـزی لی‌ناگـیریت، " زانسـت"ە. ئایدیۆلۆجیـای رەسمـی دەولـەت، بالادەسـتی‌یەكی یـەكجارەكی ی بەسەر بیركردنەوەی زانستیدا چەسپاندووە. بیجگە لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولـەت، بروا بەهیچی‌تر نـەهینراوەو نـەگوتراوە. هیـچ رەخنەیـەك نـەگیراوە. بائـەم راسـتی‌یە، بەهینانـەوەی نموونـە لـەووتاری د. رەشـید غـالب و قسەكەرەكانی ترەوە، نیشان بدەین.

١

٢ ١-لەزانستدا فاكتەكان پیوەری راستین

٣ كەسەكان هەرگیز نابنە پیوەری راستی

د. رەشید غالب لـە كۆنفرانسـەكەیدا بـە مستەفا كـەمال دەلیـت <u>"پـەیكـەری خاوەن شكۆی راستی"</u>. رستەكە ئەمەیە:

"بـەناوی هـەموو توركایەتیـەوە، ویـرای سـوپاس ودانـەواندنی سـەری ریـز، سلاوی خۆم پیشكەشی پەیكەری خاوەن شكۆی(حەقیقـەت)، سـەرۆكی مـەزن دەكـەم،وەك رابـەریك كەئـەم ریگایـەی بـۆ كردوینەتـەوەو لەبـەر رۆشـنایی بەردەوامی رینماییەكانیدا، هەموومان دەخاتە سەر ری."

لەزانسـتدا، تاكـە پیـوەری "حەقیقـەت"و راسـتی‌یەكان، فاكتـەكانن. هـەر پیشـنیار،گریمانـە یـاخود تیۆری‌یـەك لەلایـەن فاكتەكانـەوە پشـت راسـت بكریت،راستە. ئەگەر بەپیچەوانەی ئەوەوە بیت، هەلەیە. راستی‌و"حەقیقەت"، بیجگەلە فاكتەكان هیچ پیوەرو كیشانەیەكی تریان نابیت. بەلام لیرەدا مستەفا كەمال خۆی، وەكو" پەیكەری خاوەن شكۆ"ی"حەقیقەت"و سیمای حەقیقەت

پیشکەش دەکریت. ئەمە خالیکی بێ ئەندازە گرنگە لە روونکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا. چونکە قبول کردنی کەسیك وەکو"پەیکەری خاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت"و تەماشاکردنی وەکو "پەیکەری خاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت"،تاکەیەك مانای هەیە.ئەویش بریتییە لەقبول کردنی هەموو ئەو قسانەی ئەو دەیانکات و هەموو ئەو پیشنیارانەی رایان دەگەیەنێ، وەکو"حەقیقەت". ئەمەش بەهیچ جۆریك لەگەل میتۆدی زانستیدا ریك ناکەویتەوە. بواری رەخنە گرتن بەتەواوی لەئارادا ناهیلێ. دۆگماتیزمیکی ووشك لەخۆیدا هەلدەگرێ.

ئەم هەلویستە، سیفەتە سروشتیەکانی ئەو کەسەی گریمانەکە رادەگەیەنێ، بەتەواوی دەخاتە لاوە. بگرە سیفەتەکانی پیاوی دەولەت (رجل الدولە)ش لەو کەسەدا لەناودەبات ودەیکاتە پیغەمبەر. دەیکات بەبت. سیفەتی کەسیکی پێ دەبەخشێ کە مایەی پەرستنە. واتە ئەگەر بپرسرێ "راستی چیە؟"، لەوەلامدا دەگوترێ "ئەوەیە کەئیستا مستەفا کەمال بیری لێ دەکاتەوە".ئەمەش هیچ پەیوەندیەکی دوورو نزیکی لەگەل هەلویستی زانستیانەدا نیە.

کەوابێ لەپرۆسەی بەرهەمهینانی زانیاریدا، کەسەکان ناتوانن ببنە پیوەری راستیو "حەقیقەت". فاکتەکان تاکە پیوەری راستین. هەر پیشنیار، گریمانە یاخود تیۆرییەك کەلەلایەن فاکتەکانەوە پشت راست نەکریت، بەراست وزانستی دانانریت.

زۆر سروشتییە کەئەو دیدو بۆچوونەی مستەفا کەمال وەکو "پەیکەری خاوەن شکۆ"ی"حەقیقەت" وەردەگرێ، زانستیانە نەبیت. دیارە دۆزینەوەی راستیو "حەقیقەت"یش بەم هەلویستە، مەحالە. لەم رووەوە قسەکانی بەریوەبەرانی دەولەت، کە ئایدیۆلۆجیای رەسمی رادەگەیەنن، نابێ هەرگیز وەکو"تاکەراستی"، تاکە دروستیو تاکە حەقیقەت قبول بکرین. بەلام لەیەکەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا، لەدەقی هەموو کۆنفرانسەکان و هەموو ووتارە پیشکەشکراوەکاندا، هەر قسەیەك مستەفا کەمال خۆی کردبیتی، وەکو "حەقیقەت" قبول کراوە. بگرە بەخەیالیشدا نەهاتووە کە دەشێ ئەو قسانەش بکرینە بابەتی رەخنە. باچەند نموونەیەکی تر بۆ ئەمە بینینەوە:

" بەریزینە، بایەکسەر ئەوە بلیم کە هیچ مەتەلیك نیە کەوەکو (گرێکەی گۆردیۆم)* ،عەقلی ئادەمیزاد نەیدۆزیتەوەو لی ی تێنەگات، بۆیە هیچ کیشەیەك نیە کە چاوە بروسکە خولقینەکانی غازی مەزن بەیەك نیگا شیکاری نەکەن. لەسایەی ئەم دووربینیو هیزو توانایەدا کەسروشت بەملیۆنان کەسی رەوا نەدیوە، غازی مەزن تەنها بەرزگارکردنی ئیمەو وولاتەکەمان وازی نەهینا. بەلکو ناوو پایەی شکۆمەندی رەگەزەکەمان و پیشرەوایەتی کردنی بۆ هەموو مرۆڤ ومرۆڤایەتی لەبواری شارستانیشدا، هینایە مەیدانەوە کە هەزاران سال لەژیر خاکدا مابۆوە.

بەریزینە، لەسەردەمیکی زۆر نزیکتردا، تورکایەتی لەبێ هیواترین وتاریکترین رۆژگارەکانیدا بوو. نەك هەر تاریکترین وبێ هیواترین، بەلکو لە کۆتایی کورتترین رۆژگارەکانیدا بوو. لەهەناوی ئانادۆلەوە، هاواریکی تیژ، دەنگی(من هەم) بەرز بۆوە. بەرزبوونەوەی ئەم دەنگە خوینیکی تازەو گیانیکی تازەی کردەوە بە بەری هەموو تورکەکاندا.

ئەویش دەنگی رزگارکەری بوونی میللەت، واتە دەنگی مستەفا کەمال بوو. (١٠) سال لەمەوبەر بوو. جاریکی تر گویمان لەو دەنگە لەپۆلا رەقتر و لەشمشیر تیژترە دەبوو. ئەو دەنگە بوو کە بە سەربازەکانی دەگوت (ئامانج: دەریای سپییە). هەرچی گوت، ئەوە روویدا. ئەم رستە بچووکە سێ ووشەییە، حکومەتیکی دامەزراند کە(٣٠٠) هەزار سال لە جیهاندا پایەدار دەبێ. ئەو رزگارکەرە مەزنەی بە ئەندازەی ئیمانی خۆمان متمانەمان بە قسەکانی هەیە، ئەمرۆش بووە بە تیشکیکی پرشنگدار نەك هەر بۆ ئیمە، بەلکو بۆ هەموو جیهانی فکرو زانست. ئەمرۆش دووبارە هەمان دەنگ هاوار لەهەموو بوونەوەران دەکات و دەلیت (یەکەمین توخمی شارستانیتی لە جیهاندا، باپیرانی ئیمە دایاننا). لەراستیدا زاناو تویژەرەوەو لیکۆلەرەوەی بیگانە هەبوون کە تارادەیەك ئەم راستیەیان زانیبی. بەلام ئەو دەمارگیریەی وادەزانرا ناچیتە ناو جیهانی فکرو زانستەوە، نەیدەهیشت بلین (بەلی ئەمانە راستن). نەیدەهیشت دانی پیدا بنین. بەلام لەمەودوا ئەگەر حەزدەکەن، بانەیلین. ئیتر ئەفسونی ئەو گەنجینە سیحریەش بەتال بۆوە. کلیلەکەشی

---

* *گرێی گۆردیۆم*

کەوتە دەستی خاوەنی راستەقینەی خۆی. گەنجینەکەی کردەوە. دەستە دەستەو کۆمەل کۆمەل، هەزاران بەلگەو هەزاران بەلگە نامەی بلاو کردەوە کەچەندین سەدە بوو ئاهی حەسرەتمان بۆ هەلدەکیشان. غازی مەزن بە رەوانبیژی نەمری خۆی هەموو تورکیکی بەگەنج و پیرەوە، وا لێکردبوو کە قەناعەت بە عەشقی نیشتمان و بەجی گەیاندنی ئەرکی سەرشان بهینن. ئەو جوامیرە، رزگارکەرە، ئەمرۆش بەتیشکی مەعریفەو زانین میژووی تورکی مەزن، رابوردووی رەگەزی مەزنی تورك، ئیستای و سبەینی–شی درەوشاندەوە. ئەمانە ئەوەندە هیزی کاریگەرن کە، ئاگرەکان دەکوژینەوە، گرکانەکان خامۆش دەبن، دۆزەخ تەواودەبی، بەلام ئەو عەشقە نەتەوەییەی ئەو دروستی کردووە، ئەوعەشقی زانینەی ئەو هەژاندویتی، تەواوبوونی نیە وتەواو نابی.(چەپلە)

لەسەردەمی ئەمرۆماندا ژمارەیەك لەو زانا ئەوروپاییو ئەمریکاییانەی خەریکی ئارکیۆلۆجیو زمانەوانین، بەقسەی هەندیك تەمومژاوی و هەندیك تاریك، ئاماژەیان بۆ کۆنیی رەگەزی تورك و شارستانیتی تورك کردووەو، شایەتییان بۆ داوە. هەروەها هەندی لەزانایانی ئەنترۆپۆلۆجیاو ئەتنۆلۆجیا، سووچیکی ئەو پەردە ئەستوورەیان لاداوە، کە بەسەر میژووی رەگەزەکەماندا دراوە. بەلام هیچ یەکیك لەئیمە بیری لەوە نەکردەوە شوین پیی ئەو ئاماژەو شایەتییانە هەلگریو، بەدوایاندا بروات. نەیتوانی بیری لیبکاتەوە. کەس هەستی بەنرخ و مەزنیی ئەم مەسەلەیە نەکرد، کەمیژووی جیهان سەرەو ژیر دەکات. بەلام ئەوەی بەتیشکیکی زۆر بەهیزی زانست و هوشیاری، ئەو قسە تاریكو تەماویانەی رووناك کردەوەو سەردەمیکی میژوویی تورکی سەرتاپا نویو جیهانگیری بۆ جیهان خولقاند، تەنهاو تەنها غازی مەزنە.(چەپلەی بەردەوام)

بەریزینە لەدنیا هیچ راستیەك نیە رووبەرووی رەخنە نەبیتەوە. بەلی، رەنگە وابیت. رەنگە کەسانیکیش هەبن بلین گوایە هەموو جیهان تورك بووەو کەس پیی نەزانیوە سەرەرای ئەوەی ئەم رەخنەیەش هەر رۆژەی هەنگاویکی تر لەراستی نزیك دەبیتەوە، بەلام لە میژووی نویماندا بانگەشەی وای تیدا نیە. بەلکو تیزیك هەیە دەلیت سەرچاوەو ریشەو سەرەتای هەموو

جیـــهان(بـــانی* ئاســـیای ناوەراســـتە) و، (دامەزرینـــەرو هـــەلگری ئـــەو شارسـتانیتییەش تورکـەکانن). هـەروەها کەسـانیکیش هـەن کـە گیرانـەوەی دیرینــی تــورك و ئەوشارســتانیتییە بــۆ (١٠٠٠٠) ســال و زیــاتر، بــەزۆر دەزانن. ئەمانەش ئەوانەن کەخۆیان لە چەمکی کات هەلە دەکەن. بەریزینە، من میـژووی تورکـم ئـاوا خویندۆتـەوە، ئـاوا تـیی گەیشـتووم، ئـاوا بەخـەلکی دەخوینم و هەرواش تییان دەگەیەنم کــە: وەك چــۆن لەجیهانی سیـاسەتی

---

* بان: هضبة

ئەمڕۆدا رزگاركەرە مەزنەكەمان ژیان بەبوونی ڕەگەزە مەزنەكەم دەبەخشیٚ، بەهەمان شێوەش خولقێنەری بوونی شكۆمەندو زیندووی رەگەزە مەزنەكەم لە رابوردوودا، خودی حەزرەتی غازی مەزن خۆیەتی.(چەپڵە)

لـەكاتێكدا كەهـەموو توركـەكانی جیـهان سوپاسـی ئەبـەدی و حورمـەتی بیٚپایانی خۆیـان عـەرزی غازی دەكـەن، لەگـەڵ ئـەواندا لـەخوای مـەزن داوای ژیـانێكی درێـژو پڕلـە بـەختیاریی بۆدەكـەم. (چەپڵـەی بـەردەوام)(مامۆسـتای مێژوو، ئیحسان شەریف بەگ)[٦٣]

" لێرەدا كۆتایی بەقسەكانم دێنم. بەڵام ئەو قسانەی زانست و حەقیقەت دەیكـەن، لێرەدا تـەواو نـەبووە. ئـەو هەڵكـەوتووە مەزنـەی ئـایندەی رەگـەزی توركـی رزگـاركردووە، مێـژووی توركیشـی رزگـار كـرد. حەقیقـەت لـەخۆی دڵنیایە، لەسەرخۆو بەهێمنی، هەنگاو بەهەنگاوبەرەوپێش دەچێـت!"(چەپڵـەی بەردەوام)(ووتارەكەی سامیح رەفعەت بەگ)[٦٤]

" غـازیی پایەبـەرز، كەدەسـتی بـۆ هەرچییـەك بردبـیٚ، ژیـان و گیـانی پیٚبەخشیوە، نوكی عەساسیحریەكەی خۆی گەیاندە ئەم خاڵەش، كەسـەدان چەرخە پشت گویٚ خراوە. مادام بەریەك كەوتنەكە روویداوە، مادام مەشخەڵی پڕبڵێسەو لەپێوان نەهاتووی بلیمەتی خۆی ئاڕاستەی ئەم مەسەلەیە كردووە، ئیتر دەبیٚ دڵنیابین لەوەی ئەوكۆششە زیندووانە لەسەر ئەم ڕێگا پرشنگدارە دەڕۆن و، بەهەرشێوەیەك بێت، سەردەمی غازی، بنیاتنانی ئەم بەرهەمە مەزنە، بەخۆیـەوە دەبینـیٚ. بەهـەرجۆرێك بێـت، دان بـەوەدا دەنرێـت كـە توركـەكان

---

[٦٣] لەوكاتەدا كە مامۆستا ئیحسان شەریف بەگ ئەم ووتارەی داوە، مستەفا كەمالیش لەناو ئامادە بووانی كۆنگرەكەدا بووە. باسەیری كۆنووسەكانی كۆنگرەبكەین:
حەیدەر بەگ (بەڕێزینە، حەزرەتی غازی كە مەزنترین ڕۆڵەی مێژووی توركە، بەتەشریف هێنانی پڕلوتفی ئەمڕۆی بۆ كۆنگرەكەمان، جارێكی تر سەلماندی كەگرنگی بە ووتنەوەی وانـەی مێـژووی تـورك دەدات، كەبناغـەی كولتـووری میللییـە. پێشـنیار دەكـەم هـەموو هاوڕێیانی كۆنگرە، بەهەستانە سەرپیٚ ڕێزی خۆیانی پێشكەش بكەن.)) (چەپڵەی بەردەوام) (ئەندامانی كۆنگرە، بەهەستانە سەرپیٚ عەرزی ئیحترامیان كرد)(كۆنگرەی یەكەمی مێژووی تورك، ل ١٦-١٧).

[٦٤] ***a.g.e , s. 78***

لەسەردەمە مێژوویی و بەرلە مێژووەکانیشدا ئەرکی پەروەردەو بەشارستانیکردنیان بەجێ گەیاندووەو زمانی تورکیش ڕۆڵی دایکایەتی بۆ هەموو زمانەکان هەبووە."(چەپڵەی بەردەوام)(مامۆستای-دار الفنون، پرۆفیسۆر یوسف زیا بەگ)[٦٥]

" ئێستا ڕووی دەمم دەکەمە تۆ، ئەی ئیرادەی قارەمان و پیاوی گەورە:
بە ناوی زانستی تورك و بیریاری تورکەوە، بەگەرمی و بەهەستەوە سلاوت لێ دەکەم." (چەپڵەی بەردەوام) (ووتارەکەی شەوکەت عەزیز بەگ، پرۆفیسۆری کۆلێجی پزیشکی- دار الفنون- لە ئەستەموول)[٦٦]

" هاوکارە بەڕێزەکانم، ئەمڕۆ لەبەر ڕۆشنایی ڕێنماییە پرشنگدارەکانی غازی پایە بەرزدا، کە بوونی ڕەسەنی خۆمانی پێ ناساندووین، دەبینە شایەتی یەکێکی تر لەپێشکەوتنە کولتووریەکانی کۆمارە پایە بەرزەکەمان. ئەو کتێبەی ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەی مێژووی تورك دایناوە (هێڵە گشتیەکانی مێژووی تورك). لەم بەرهەمە مەزنەدا ئامانجێکی میللی لەبەرچاو دەگیرێت. میتۆدە زانستیەکان بەکاردەهێنرێن. هەر بابەتێك بە بەڵگەیەکەوە دەبەسترێتەوە. بێجگە لەبەڵگە هیچ شتێکی تر قبوڵ ناکرێت. ئەنجومەنی پایە بەرز بوکۆنفرانسەکانی خۆی، بەشێوەیەکی هەست پێکراو، پرنسیپە توندو تۆڵ و بەهێزو گومان هەڵنەگرەکانی خۆی دەخاتە ڕوو."[٦٧]

" لەداهاتوویەکی زۆر نزیکدا بەکارو خزمەتە بزوێنەرەکانی غازی مەزن کە پەیتا پەیتا حەقیقەت دەخوڵقێنێ، دەتوانین ببینە خاوەنی بەرهەمی مەزنتر.)) (چەپڵەی بەهێز) (ووتارەکەی ئیسماعیل حەقی بەگ)[٦٨]

" ئێمە ڕۆڵەی ئەو تورکەین کەئەمڕۆ دەرکی بەو بەختیاریە کردووە. هەزاران سوپاس پێ زانین بۆ غازی پایە بەرزمان کەئەم بەختەوەریەی بەژیانمان بەخشیوە." (چەپڵەی بەهێز)[٦٩]

---

[٦٥] *a.g.e , s. 259-260.*
[٦٦] *a.g.e. , s.278.*
[٦٧] *a.g.e. ,s.322.*
[٦٨] *.g.e. ,s. 327.*
[٦٩] *a.g.e. ,s.330.*

" رۆڵـی کەسـێتی‌یە گـەورەکان لـە مێـژوودا زۆر گەورەیـە پێویسـت ناکات لەمێژووی دوورماندا بۆ نموونە بگەڕێین. گەورەترین و پرشنگدارترین نموونـەی کەسێتی‌یە گەورەکان لەبەردەمماندایە. (چەپڵـەی بـەردەوام) ئـەمڕۆ کەسێتی‌یەك کەلـەناو تورکایـەتیدا بەرزبۆتـەوە، سـەرنجی هـەموو شارسـتانێتی بیریـارو ڕووناکبـیری بۆخـۆی ڕاکێشـاوە. بلیمـەتی‌ی تـورك کەلـەناوی غـازیدا بەرجەسـتە دەبێت، وەك چـۆن لـەڕۆحی ئێمـەدا حورمـەتێکی پەرسـتن ئاسـای دروست کردووە، ئاواش ناوی غازی مستەفا کەمال ، کاریگەری‌یەکی مەزن و سـەرنج ڕاکێـش لـەڕۆحی هـەموو مرۆڤایـەتی ڕووناکبـیردا دروسـت دەکـات. (چەپڵە) ڕێزو حورمەت و سەرسامی بەرامبـەر بلیمـەتی‌ی غازی، مەسـەلەیەکی جیهانگیرە. (چەپڵـەی بەردەوام) چونکە ڕۆڵـی ئـەو ، چ لـەمێژووی تـورك و چ لەمێژووی جیهانیشدا، بەجۆرێکی هاوتا مەزنە. (چەپڵە) بەڕێزینـە، ئایا پـاش سـەردەمی ئـەمڕۆمان، دەکـرێ بـێ ناوهێنـانی غـازی باسـی مێـژووی تـورك بکرێت؟)) (چەپڵەی بەردەوام) (دەنگی: بێگومان ناکرێت، چەپڵـە) (ووتارەکـەی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ)[70]

" پێش ئەوەی کۆتایی بەکۆنفرانسەکەم بێنم، لەبەردەمی بلیمەتی تورك و گەورەترین کەسێتی‌ی مێژووی تورك حەزرەتی غازیدا ، کەدووبارە ڕەگەزی تورکی گەیاندەوە ئاستی شیاوی خۆی و دووبارە ناوی تورکی درەوشاندەوە ، بەمل کەچی و حورمەتی بێ سنوورەوە، دەچەمێمەوە." (چەپڵەی بەردەوام) (ووتارەکەی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ)[71]

" چونکـە ئـەو ڕاستی‌یەی کـەمرۆڤ، یـاخود ڕاسـتتر، پیـاوی گـەورە ئاڕاستە بە ڕەوتی مێژوو دەبەخشێت، وەکو ڕۆژ ڕوونە. ئایا بەتایبەتی ئێمـەی تورك، چەندین ساڵە بەچاوی خۆمان شایەتی دۆخێکی کەم وێنـە نین؟ ئایـا نـابینین پیـاوە گەورەکـە، غـازی‌ی مـەزنمان، مێـژووی خوڵقـاندووەو ڕەوتـی شۆڕشـەکەمانی بـەئیرادەی خـۆی دەسـت نیشـان کـردووە؟" (ووتارەکـەی د. ئۆرهان سەدرەدین بەگ)[72]

---

[70] a.g.e. ,s. 360-361, 364.

[71] a.g.e. ,s. 364.

[72] a.g.e. ,s. 568.

" میـژووی نەتـەوەییمان ، نـەك هـەر بـەو ئەندازەیـەی کەقەناعــەت بـە تورکەکان و ئەوانەی بەتورکی دەژین بینێ، بـەلکو بەو ئەندازەیـەی کەتەنانـەت قەناعـەت بـە لووتبـەرزترین و دەمارگــیرترین بیگانــەکانیش بینــێ و لانکــەی شارستانیتی‌یان پێ بناسینێ، جیگەی بروایە.
بەناوی کۆنگرەکەمانەوە ، شەرەفی ئەوەم هەیە ویرای سوپاس و مل کەچی ، سلاو لەغازی مەزن بکەم کەخولقینەری هەموو بوون و هەموو جوانی و هەموو بەختیاریەکمانـە لـەژیاندا.)) (چەپلـە) (ووتارەکـەی موزەفـەر بـەگ سـەرۆکی کۆلیجی ئەدەب)[٧٣]

" ئـەوەی کــەنرخ و ســەرچاوە ئەزەلیــەکانی میــژووی تورکــی دیــوەو دەیانزانـێو، دەرکـی بەئەبەدیـەتی داهاتووش کـردووە ، ئـەم پەیکـەری عـەزم و ئیمانەیە، واتە غازی.
دوا قسـەم ئەوەیـە ، پیشـنیار دەکـەم هـەموومان پیکـەوە سـلاو لەئەنجومـەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك بکەین، کەیەکەمین هـەنگاوی بەهیزی نـاوە بـەرەو بـەجێ هینـانی ئـەرکیکی لـەکۆتایی نـەهاتووی نەتـەوەیی و ئینسـانی و، بـەو عەشقەی لـەناو دلماندا دروستی کردووە، لیکۆلینـەوە میژووییـەکانی تورکـی گشتگیر کردووە. هەروەها پیکەوە سلاو لـەغازی پایە بـەرز بکـەین کـە رابـەری ئـەوانیش بــووە و چـەپلـەی دووردریژیــان بــۆ لیدەیــن." (چەپلــەی تونــدو بەردەوام بەپیوە) (ووتەی مامۆستا مەدحەت بەگ)[٧٤]
وەکو بـەروونی بینـرا، خاوەن کۆنفرانسـەکان و ووتاربیژەکانی تـر، چەپلـە بـۆ مسـتەفا کــەمال دەکوتــن و ستایشــنامەی بــۆ دەرازیننــەوە و، پــێی دەلیــن "تیشــکی زانســت" ،"درەوشــانەوەی زانســت" ، "روونــاکی‌ی زانســت". رایدەگەیـەنن کەبەئەندازەی ئیمانی خۆیـان، متمانـەیان بـە قسـەکانی مسـتەفا کەمال هەیە. دەلین هەرچی مستەفا کەمال گوتبیتی "حەقیقەت"ە، بەلگەیەکە گـەردی پیـوە نیـە، بــەدرۆ ناخریتــەوە، گومـان هــەلناگرێ، بـەهیزو پتــەوە.

[٧٣]*a.g.e. ,s.623-624.*
[٧٤]*a.g.e. ,s.627.*

ڕایدەگەیەنن کە تەنها بەو ڕێگایەدا دەڕۆن کە مستەفا کەمال کردویێتی‌یەوەو "نیشانی داوە"، سوێند دەخۆن کە ئەو ڕێگایە بەرنادەن.

لەڕاستیدا ئەم هەڵوێستە لە پێشەکی‌ی کتێبی "کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورک"دا، کەکۆنفرانس و کۆنووسەکانی کۆنگرەی یەکەمی مێژووی تورکی تێدا کۆکراوەتەوە، باسکراوە. لەم پێشەکی‌یەدا ئاوا دەگوترێ:

" پاش ئەوەی ١٥ ساڵ لەمەوبەر، پێشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال لەبەرامبەر ئەو هەوڵە نەزۆکانەدا کەدەیانویست بوونی تورك لە مێژوودا و ناوی تورك لەزمان و کتێبەکاندا هەڵگرن، بوونی پایەبەرزی تورکی دەرخست و بەهێزو توانایەك کەمایەی شەرەفمەندی مێژووی جیهانە سەربەخۆیی‌و نیشتمانی تورکی رزگار کرد، ویستی میللەتی تورك فێری مێژووی نەتەوەیی راستەقینەی خۆیشی بکات. لەم پێناوەشدا ئەنجومەنی مێژووی تورك ی خستە ژێر باڵی پارێزگاری‌ی خۆیەوە. ئەو ئەنجومەنەی خۆی دایمەزراند بوو بۆ ئەوەی بەبەڵگەنامەی زانستیانە لەمێژووی میللەتی تورك بکۆڵێتەوەو بلاوی بکاتەوەو، تا ئێستا هەزارو یەك بەڵگەی پێشکەش کردووە سەبارەت بەوەی کە میللەتی تورك یەکەمین تیشکی شارستانێتی بەجیهان بەخشیوەو، لەسەر هەر لاپەرەیەکی میژووی شارستانیتی جیهان و لەهەموو بواریکی چالاکی مرۆڤانەدا، بوونیکی خولقینەری هەبووە. ئەنجومەن کە ئیلهامی لەسەرچاوە قوولەکانی بلیمەتی‌ی تاریکی رەوین و سەردەم بەزینی ئەوەوە وەرگرتووە، شەوی خستە سەر رۆژو بەپێی ئەو هیلە گشتی‌یانەی ئەو کیشابوونی ، لەمیژووی تورکی کۆلیەوەو کتیبیکی چواربەرگی پیشکەشی لاوانی تورك کرد. لەبەر ئەوەی مامۆستایانی تورك ئەرکی ووتنەوەی ئەم کتیبە میژووییانەیان لەئەستۆگرتووە کە تیشکیکی نویٚ دەخەنە سەر سیمای گشتی میژووی تورك و جیهان و مانایەکی نوی‌یان پیدەبەخشن، بۆ ئەوەی ئەنجومەن ئەنجامەکانی ئەو لیکۆلینەوە زانستیانانەی لەمەیدانی میژووی تورکدا ئەنجامی داون نیشانی مامۆستایانی تورك بدات، بۆبەدیهینانی یەکیتی فکرو ئامانج لەنیوان هاوکاراندا سەبارەت بەو لایەنە نوی‌یانەی دەبیٚ لەووتنەوەی وانەی میژوودا رەچاو بکرین، وەزارەتی مەعاریف و ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی

مێژوویی تورك دەستیان دایە دەستی یەك. لەتەمووزی ساڵی ١٩٣٢دا یەکەمین کۆنگرەی مێژووی تورکیان لە ئەنقەرە ساز کرد. سەدان هاوکار کەژیانی خۆیان بۆ رەسەنترین ئامانج تەرخان کردبوو، لەهەموو سووچێکی وولاتەوە ڕوویان کردە ئەنقەرە. لەکەش و هەوای کارکردنێکی ڕاستگۆیانەو دڵسۆزانەدا، کەبوونی پایە بەرزو پڕ لەبەختەوەری غازی مەزن ڕووناکی کردبۆوە، بەئیمانێکی نەلەرزیوەوە، ئەم تێزە نەتەوەییەیان بەهێز کردو گەڕانەوە سەر کاری خۆیان."[75]

چەندە بڵێین کە هەموو ئەم هەڵوێستانە هیچ پەیوەندیەکی دوورونزیکیان لەگەڵ میتۆدی زانستیدا نیە، هێشتا کەمە. چونکە بۆ ئەوەی بتوانین ڕۆڵەکانی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی لە ژیانی کۆمەڵگەو زانستداو چۆنیەتی مەرجبەند کردنی پەیوەندیە جۆراوجۆرەکان نیشان بدەین، ئەمە پێویستە. بێگومان ئەو هەڵویستانەی لەسەرەوە بەنموونەوە نیشاندران، هەڵوێستی ئایدیۆلۆجین. بەلام پێویستە ئەو فاکتەی لەبناغەی ئەم هەڵوێستانەدایەو بریتیە لە "بەبت کردنی تاکە کەس" و "پەرستنی تاکە کەس" بەباشی ببینین. تا کرداری "بەرز کردنەوەی تاکە کەسێك"، "پەرستنی تاکە کەسێك"، "بەبت کردنی تاکە کەسێك" نەبینین، تێگەیشتن لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی مەحاڵە.

٢-بێلایەنی زانستیانە
ستایش کردنی ڕەگەزو نەتەوەیەك نیە

د. رەشید غالب لە شوێنێکی ووتارەکەیدا باسی "بێلایەنی زانستی" دەکات. سکالا لە دەست زانا ئەوروپاییەکان دەکات، لەبەرئەوەی ستایشی تورکیان نەکردووەو ئەو نرخەیان نەداوەتێ کە شایانێتی، یاخود راستتر، لەبەرئەوەی بڕوایان بەئایدیای "تێزی مێژووی تورك" نیە، پێیوایە ئەم

[75] a.g.e ,s. V-VI.

هەلویستەیان لەگەل ئایدیای "بێلایەنی زانستی"دا ناگونجیت. ئەم هەلویستەی د. رەشید غالب، لای خاوەن کۆنفرانس و گوتاربێژەکانی تریش بەرچاو دەکەوێ.

ئەمە تیگەیشتنێکی هەلەیە لەبێ لایەنی. بێلایەن بوون لەزانستدا، مانای بابەتی بوون دەگەیەنێ. بابەتی بوونیش بریتیە لە تیگەیشتن و باسکردنی فاکتەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان وەکو خۆیان. کەسەکان ئارەزووی تایبەتی و بیروبرواکانی خۆیان، قەناعەتە خودیەکانیان و ئەوەی پێیان وایە "دەبێت وابێت"، ناخەنە سەر شیکردنەوە زانستیەکانیان. کەسەکان ویست و ئارەزووەکانی خۆیان ناخەنە شوێنی راستیە بابەتیەکان. بەچاوی راستیی بابەتی ناروانن ە رەفتارە دەروونیەکانی خۆیان. ناوەرۆکی چەمکی (بابەتی بوون) مانای وەکو ستایش و سکالای تێدانیە. کاتێکیش کە ئەم چەمکە بەمانا راستەقینەکەی خۆی بەکارنەهێنرا، گەیشتن بەراستیە بابەتیەکان مەحالە. چونکە لێرەدا پتر لەوەی فاکتەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان شیبکرینەوە، فاکتەری دەروونی (نفسی) وەکو چاوەڕێی ستایش و ستایش کران لەلایەن بەرامبەرەوە، دێتە ریزی پێشەوە. بەمجۆرە بەوانەی ستایشی تورک دەکەن دەگوترێ "زانستکارە راستەقینەکان". ئەوانەش کە دریغی لەم ستایش کردنەدا دەکەن، بانگەشەی ئەوەیان بۆ دەکرێت کە "بێ لایەن"نین.

٣-دوا لێکۆڵینەوەو لێکۆڵینەوەی یەکلا کەرەوە لەزانستدا نیە

فاکتەرێکی تریش کە د. رەشید غالب بەگ و خاوەن کۆنفرانس و ووتاربێژەکانی تر بەرەو دۆگماتیزم دوورکەوتنەوە لەمەیدانی زانست پال پێوە دەنێت، بریتیە لەتەماشاکردنی هەندێ لێکۆڵینەوە، بەچاوی "دوا لێکۆڵینەوەو لێکۆڵینەوەی یەکلاکەرەوە". ئەمەش هەلویستێکی هەلەیە. چونکە دوا لێکۆڵینەوە و لێکۆڵینەوەی یەکجارەکی لەزانستدا نیە. مرۆڤەکان، کۆمەلگەکان لەپرۆسەی هوشیار بوونەوەدا بەردەوام توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی نوێ

دەکــەن و زانیــاری خۆیــان لەســەر سروشــت، مێــژوو، کۆمەڵگــەو مــرۆڤ پــەرەپێدەدەن. بەتایبــەت لــە مێــژوودا، بەردەســت کــەوتنی بەڵگەنامــە نــوێ و دۆزینــەوە نوێکــان، بــۆی هەیــە گۆشــەی تێڕوانینــی لێکۆڵــەرەوەکان بــۆ فــاکت و پەیوەندیــە فاکتیــەکان بگــۆڕێــت. لــەم ڕووەوە نــابێ بــەچاوی دوا لێکۆڵینــەوە، تەماشای هەندێك لێکۆڵینەوە بکرێت. یەکجارەکی بوونی لێکۆڵینەوەکان، واتە هــەبوونی لێکۆڵینەوەیــەك کــە حەقیقــەتی بەتــەواوی ئاشــکرا کردبێــت، شــتێکی شــیاو نیــە.لەزانســتدا هیــچ لێکۆڵینەوەیــەك ئــەنجامی یــەکلا کــراوە نــادات بەدەستەوە.یاخود ئەو زانیاریانەی لەئەنجامی هەر لێکۆڵینەوەیەکدا بەدەست هــاتبن، بــەچاوی ئــەنجامی یــەکلا کــراوە تەماشــا نــاکرێن. زانــین بــەهۆکارە جۆراوجۆرەکــان، بــەردەوام دەگــۆڕێ و پــەرە دەســێنێ. تەماشــا کردنــی لێکۆڵینــەوەکان بــەچاوی لێکۆڵینــەوەی یــەکلا کــراوە و ئەنجامــە بەدەســت هاتووەکانیش وەکو ئەنجامی ڕەهاو یەکلا کراوە ، پرۆسەی هوشیاربوونەوەی مرۆڤ و کۆمەڵگە رادەگرێت. لێرەدا د. رەشید غالب ئاوا دەڵێت:

" مەسەلەی سیما،بالا، جوانی و ناشرینی ڕەگەزی ئێمەش، نووسەرانی ئەوروپای کەم بەخۆیەوە خەریك نەکردووە. هەر لەبەشەکانی سەرەتای ئەم باسەدا گوتوومانە دوا لێکۆڵینەوە یەکلا کراوەکان سەلماندوویانە کەئێمە لەڕوانگەی سیفەتە ئەنترۆپۆلۆجیەکانەوە، نەوەی براکیسەفالە ئالپیـیەکانین، کەباوکی شارستانێتین."

بائەوە بڵێین کە دەستەواژەی " دوا لێکۆڵینەوە یەکلا کراوەکان" ناوەڕۆکی زانســتیانەی نیــەو، ئــامرازێکی ئایدیۆلۆجیـیــە بــۆ قەناعــەت پێکــردن و بــڕوا پێهێنان.

٤-زانست هەمیشە گومان لەو زانیاریانە دەکات کە بەدەستی هێناون، زانست رەخنەگرە

یــەکێکی تریــش لــەو ڕەگەزانــەی د. رەشــید غــالب و خــاوەن کۆنفرانــس ووتاربێژەکــانی تــری لـــەبواری زانســـتی کردۆتـــە دەرەوە و تووشـــی دوگماتیزمێکی یەکجارەکی کردوون، بریتیە لەهێنانــەوەی هــەندێك بەڵگــە، وەکو بەڵگەیەك کەبەهیچ جۆرێك گومانی لێ ناکرێت. ئاوا دەگوترێ:

" ئەی مامۆستا* بەڕێزو هەڵبژاردەکانی (دار الفنون-زانکۆ)، پەیمانگەی مامۆستایان، دواناوەندیو ناوەندیەکانمان! حەقیقەت لای ئێمەو لای ئێوەش جێگیرو سەلمێنراوە. ئەوانەی خوێنی تورکیان تێدایە، کە گەوهەرەکەی هەرگیز گەردی لێنانیشێ، بە هەموو مانایەکی ڕەسەن.

وەکو بینرا باسی"حەقیقەت"ێکی جێگیر دەکرێت کەبەهیچ جۆرێك ناگەڕێت. ئەمەش ڕادەگەیەنرێ کە بەهیچ جۆرێك گومانی لێ ناکرێت . نەك هەر ئەوە، بەڵکو بەشێوەیەکی تادوا پلە خودی (زاتی)و نابابەتیانە ، ئەوانەی گومان لەو "حەقیقەتە" دەکەن، دەبەسترێنەوە بەوەوە کە "خوێنی تورکیان تێدا نیە"

گرنگترین تایبەتمەندی زانست بریتیە لەرەخنەگرتن و رەخنە لەخۆگرتن. زانست هەمیشە گومان لەو ئەنجامانە دەکات کەخۆی هێناونیە ئاراوە. ئەمە گومانێکی میتۆدی (منهجی)یە. ئەم گومان و ڕەخنەوڕەخنە لەخۆگرتنە ،گەشە بەزانست دەکات و تازەی دەکاتەوە . داوای گومان نەکردن و بەدوورگرتنی زانیاریەکی بەدەست هێنراو لەگومان، یەکێك لە تایبەتمەندیەکانی ئایدیۆلۆجیاو دۆگماتیزم ، نەك زانست. ئایدیۆلۆجیاکان هەمیشە زانیاریەك دەکەنە ئامانجی خۆیان و داوادەکەن بڕوای پێ بهێنرێ و بەپێی ئەویش رەفتار بکرێت. هەرچی زانستیشە، گفتوگۆو مشت و مڕ لەسەر ئەو ئەنجامانە دەکات کە خۆی هێناونیە ئاراوە.بەم شێوەیە لەدۆگما رزگاری دەبێ. بواری گەیشتن بەئەنجامی نوێی دەست دەکەوێ . دەتوانێ خۆی نوێ بکاتەوە.

د. رەشید غالب بەگ کە دەڵێ:

****** ئەم دەقەی د. رەشید غالب لەدوو شوێنی جیاوازی کتێبە تورکیەکەدا هاتووە (لاپەڕە ٥٢، لاپەڕە ٦٢) لەیەکەمیاندا ووشەی (OKUTUCU) بەکارهێنراوە (کەمانای پێخوێن، ئەو کەسەی دەرس بەیەکێکی تر دەخوێنێت، واتە مانای مامۆستا دەگەیەنێ). بەڵام جاری دووەم ووشەی (OKUYUCU) بەکارهێنراوە (کەمانای خوێنەر دەگەیەنێ). واپێدەچێ ئەوەی یەکەم ڕاست بێت (واتە مامۆستا)و ئەوی دووەمیان هەڵەی چاپ بێت.**

"...حەقیقـەت لای ئیمـەو لای ئیـوەش جیگـیرو سـەلمینراوە. ئەوانـەی کەخوینی تورکیان تیدایە کە گەوهەرەکەی هەرگیز گەردی لێنانیشی، بەهەموو مانایەکی رەسەن هیچ گومانیکیان لەم راستیە نابیت".

دۆگماتیزمیکی چرو ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دینیتە سەر زمان. ئەو "حەقیقـەت"ە لـیرەدا بابـەتی باسـە، بـەکورتی بریتیـە لـە: شارسـتانیتی خۆرهـەلاتی دوور، هنـد، چـین، میسـۆپۆتامیا، میسـر، ئیجـە، لاتـین، دەریـای سـپی، ئانـادۆلو "مەیدانـەکانی شارسـتانیتی‌یە دیرینـەکان، هـەر هـەموویان لەلایـەن تورکـەوە دامـەزرینراون. ئـەو شارسـتانیتی‌یانە، لـە ئاسـیای ناوەراستەوەو لەلایەن تورکەکانەوە هینراون بۆ ئـەم ناوچانـە. حیتی‌یـەکانو سـومەریەکانو ئەوانـەی تـر تـورك بـوون. نووسـەری گشـتی ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی میژوویـی تـورك رایدەگەیـەنی کـە ئـەم "حەقیقـەت"ە، "بەریگـە زانسـتیەکان" سـەلمینراوە. ئەمـە "حەقیقـەت"یکـی نـەگۆرە. کـەس نـاتوانی گومانی لێ بکات.

ئەوانەی گومانی لیدەکەن، گومان لە خۆیان دەکری کەخوینی تورکیان تیدا نەبی.

بەئاشکرا دیارە کە ئەم بیروبۆچوونە، چەند لەبواری میتۆدی زانستیەوە دوورە. بیروبۆچوونیکی ئاوا نازانستی، بیروبۆچوونیکی ئاوا دوور لەزانستو کە تەنها رەنگدانەوەی راستیە خودی (ذاتی)یەکانە، مەحالە زانیاری بەرهـەم بینی.

٥-حەقیقەتی ئەزەلیو ئەبەدی لە زانستدا نیە

نـە چـەمکی حەقیقـەتی ئـەزەلی لەزانسـتدا هەیـە، نەچـەمکی حەقیقـەتی ئەبەدیش. ئـەو ئەنجامانـەی زانسـت بەدەسـتی هینـاون، هەمیشـە پەیوەسـتن بەراستیە ریژەییەکانەوە. هـەموو راستیەکی ریژەیـی، کـەمیك زیاتر مرۆڤـەکان لەراسـتی رەهـا (مطلـق) نزیـك دەکاتـەوە. یـاخود هـەر راسـتیەکی ریژەیـی، بەشیکە لـە راستیی رەها. بـەلام شـتیك نیە نـاوی "ئەبەدیـەتی حەقیقـەت" یا "حەقیقـەت ئەزەلیـە" بیـت. لـەژیانی کۆمەلایـەتیدا فاکتـەری تـازەو نـوی

دەردەکەون و دەتوانن ئەو شتانە بگۆڕن کە وا دەزانرا پەیوەندیەکانیان نەگۆڕە. بەلام نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، باسی "سەرکەوتنی حەقیقەتە ئەبەدیو ئەزەلیەکان" دەکات. ئەمەش لەبواری زانست دووری دەخاتەوە. لە ناو سنوورە تەسكو توندو تۆلەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا بەندی دەکات.[٧٦]

---

[٧٦] لیرەدا بیرەوەریەك وەکو خۆی پیشکەش دەکەین، کە لەرووی نیشاندانی کەسیتی هەریەکە لە د. رەشید غالب و سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF) و سەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن مستەفا کەمال-ەوە، زۆر سەرنج راکیشە. خاوەنی ئەم بیرەوەریە کەسیکە ماوەی ١١ سال خزمەتی مستەفا کەمالی کردووە. ئەویش(جەمال گراندا)یە کەدەلیت" خزمەکاری ئاتا تورك بووم" . لەم رووەوە لە بیرەوەریەکەدا گەلیك لایەنی شایانی سەرنج هەیە. بیرەوەریەکە دەقاودەق بەمجۆرەیە:

" د. رەشید غالب یەکیك بوو لەو هاورییانەی ئاتاتورك زۆر خۆشی دەویستن و نازی دەکیشان. لەراستیدا نازکیشانی خۆشەویستان یەکیك بوو لە خووە چاکە سەرەکیەکانی ئاتاتورك. ئاتاتورك زیرەکی، چالاکی، ووزە، راستگۆیی، شۆرشگیری، نیشتمان پەروەری و پەیوەست بوونی رەشید غالب-ی بەخۆیەوە، زۆر لاپەسەند بوو.

لەنیوان ئاتاتوركو رەشید غالبدا مشتومریکی ئەوەندە سەیر و سەرنج راکیش روویدا بوو کەگەلیك کەس راستیەکەی نازانن. یەعقوب قەدری قەرە عوسمان ئۆغلۆ، لە ووتاریکیدا کە لەرۆژنامەی جمهوریەتدا بلاو کراوەتەوە، باسی ئەم مشتومرەی کردووە کەلەسەر ئیوارە خوانیك رووی‌داو ، لەکۆتایی ووتارەکەیدا نووسیویتی با ئەوانەی ئاگاداری رووداوەکەن، ئەم باسە تەواوبکەن. منیش وەکو یەکیك لەئاگادارەکان، هەول دەدەم ووتارەکەی مامۆستا تەواو بکەم.

ئاتاتورك قەت قینی لەدل نەدەگرت. چەند لەیەکیك دلی بیەشایە، پاش ماوەیەك دەیبەخشیو لەبیری دەچۆوە. بۆیە گەلیك کەس ناوبەناو لەبەرچاوی دەکەوتن، پاشان سەرلەنوی دەبەخشران و جیگە کۆنەکانی خۆیان وەردەگرتەوە. د. رەشید غالبیش یەکیك بوو لەوانەی بەرامبەر ئاتاتورك سنگی دەرپەراندبوو و رووبەرووی بووبۆوە، پاشان دووبارە پایەی خۆی بەدەست هینابۆوە .

لە(حەرەم-بەشی تایبەتی)ی کۆشکی(دۆلمە باخچەسی)دا، تازە سفرەی ئیوارەم دانابوو. وەرزی هاوین بوو. میوانەکان یەك یەكو دوو و دوو هاتن. روشەن ئەشرەف ئوونایدن، رەجەب زوهدی، شوکری کایا، تۆفیق روشدی ئاراس، د.رەشید غالب، جەلال ساهیر، حەسەن جەمیل چەمبەل و ژنانیش لەوی بوون.

لەکاتی نان خواردندا لە هەموو بابەتی قسەیان کرد. لە کۆتایی کۆبوونەوەکەدا کە تانیوەی شەوی خایاند، دەسکرا بەگفتوگۆکردن لەسەر ئەو بابەتانەی پەیوەندیان بە پەروەردەو فیرکردنی خەلکەوە هەیە. لەکاتیکدا کە رەخنە لە کیشەکانی پەروەردەو فیرکردن دەگیرا، بینیم رەشید غالب هەستایە سەرپی . دوکتۆر حالیکی هەبوو کە زۆر سروشتی نەدەهاتە پیش چاو. بەحەماسەتەوە قسەی دەکرد. خۆی بۆ رانەدەگیرا.

لەو سەردەمەدا ، چاودیری کردنی (خانەی گەل- دار الشعب) لەدەست رەشید غالبدا بوو، کەئەندامی ئەنجومەنی حیزب (پارتی گەلی کۆماری CHP) بوو. رەشید غالب بەسکالاکردن لە دەست وەزیری ئەوسای پەروەردە (ئەسعەد خواجە) دەستی کرد بەقسە کردن. ووتی ئەسعەد خواجە ریگەی نەداوە ئەو مامۆستا کچانەی لەقوتابخانە دواناوەندیەکاندا بەرۆحی ئاماتۆرەوە (هاوی)و بە ویستی خۆیان هەلدەبژیرین، لەبەشی نواندنی خانەکانی گەلدا رۆلی ژن لەشانۆنامەکەدا ببینن. گوتی لەسەردەمی یۆنانی کۆنەوە، شانۆ سەرچاوەیەکی هونەرو کولتوور بووە بۆ مرۆڤایەتی، بەشی نواندنی خانەکانی گەلیش بۆ ئەم مەبەستە دامەزراون، نابێ ژن لەم بزووتنەوە کولتووریە بەدوور بگیرێ و بیرکردنەوەیەکی لەو جۆرە، پیچەوانەی رۆحی شۆرش دەکەویتەوە. پاشان ووردە ووردە دەنگی بەرزکردەوەو بەدەنگیکی رەق دەستی کرد بەقسە کردن و گوتی:

-نابێ ئینسانی بەتەمەن بکریت بەوەزیر، لەجیاتی سوود زیان بە ولات دەگەیەنن. ئاتاتورك بەتۆزیك سەرسورمانەوە، بەلام بەسەبرو هیمنی گوێی لەم قسانە گرت و پاشان هەولی دا دوکتۆر هیور بکاتەوە و گوتی: " خەمتان نەبی، هەمووی چاك دەبێ" .

لە راستیدا سەرم لەسەبری ئەو شەوەی ئاتاتورك سورما بوو. رەنگە ئەیوبی پیغەمبەریش ئەوەندە بەسەبر نەبووبیت. هەمووان وەکومن سەریان سورما بوو. ئاتاتورك پاش ئەوەی جاریکی تر داوای لە دوکتۆر کرد سەبری هەبێو ئارام بێ، گوتی:

-ئەگەر بەردەوام بن لەسەر ئەم جۆرە قسەکردنە، ناچار دەبم قسەتان لەگەل نەکەم. بەلام دوکتۆر ئەوەندە پر بوو، پەیتا پەیتا دەنگی بەرزدەکردەوە، قسەی نەدەخواردەوەو بەشیوەیەکی توندتر پەلاماری دەدا.

-هەمووی خەتای ئیوەیە، بەناوی مامۆستاوە جاهیلەکانتان لی کۆکردینەوە.

لە بەرامبەر ئەم قسەیەدا کە وەکو بۆمبایەك لەسەر خوانەکە تەقیەوە، ئاتاتورك گوتی:

-وولات وەزیری مەعاریفی تیدا نیە؟

-

-هەیە، ئەسعەد خواجە بێ عەیبە.

لەبەرامبەردا رەشید غالب سەری بەمانای ((نەخیر)) جوولاندو گوتی:

-زۆر چاكە، بەلام زۆر بەختیشی هەیە. تازە ئیتر بەكەلك نەماوە. وەزیری مەعاریفی ئەم وولاتە، ئەو پیاوە نیە. ئەم وولاتە پیویستی بەوەزیریكی چالاكتر هەیە.

-شتی واچۆن دەبێ، ئەو پیاوە دەرسی بەمن گوتووە. رۆشنبیرو شارەزای زانستە. نامەوێ لەسەر خوانی من بەو شیوەیە باسی مامۆستاكەم بكەیت. ئەوەی دەرسی بە من گوتبێ، چۆن نابێ بەوەزیری مەعاریف؟

-نەك تۆ، دەرسی بەخودای تۆش گوتبێ، دیسان ئەو پیاوە بەكەلكی وەزیری مەعاریف نایەت.

لەو سەردەمەدا لەپال ماستاوچی و مەرایی كەراندا، كەسانیكیش هەبوون خاوەنی جەسارەتیكی ئاوا بوون و قسەیان نەدەخواردەوە. بەلام كەس تەنانەت بەخەیالیشیدا نەدەهات بگاتە ئەو رادەیەی قسەی ئەوەندە رەق لەسەر ئەندامیكی حكومەت بكات، ئەویش لەبەردەمی ئاتاتوركدا.

هەمووومان رەنگمان زەرد بوو بوو. لەترسا دەلەرزین. میوانەكان دامابوون. ئەم قسە چاوەروان نەكراوانە، هەمووانی تووشی سەر سورمان كردبوو. ئەو ناوە چركەی لیوە نەدەهات. هەموو بێ ئەوەی بجوولین، بیریان لەوە دەكردەوە كەئاخۆ تەقینەوەی ئەم رووداوە بەكوێ دەگات. تیبینیم كرد ئاتاتورك كەلە توورەییدا دەلەرزی و شانی دادابووە سەر میزەكە، ئەوەندە نارەحەت بوو كەباس ناكریت. بەلام بێ ئەوەی دەری بخات، بەشیوەیەكی ئارام ئاوای فەرموو:

-تكایە خوانەكە بەجێ بیلن.

ئەوسا كەمیك حەساینەوە. هیوای ئەوەمان لاپەیدا بوو كە رەشید غالب هەلدەستێ دەروا، مەسەلەكەش لیرەدا كۆتایی دێو رۆژی دوایی لەبیر دەچیتەوە. بەداخەوە دلخۆشیەكەمان یەك-دوو چركەی خایاند. لەراستیدا رەشید غالب حەماسەت گرتبووی. ئیوە دەلین ، چۆن وەلامی دایەوە؟

-ئیرە خوانی ئیوە نیە، خوانی میللەتە. منیش بەئەندازەی ئیوە مافی ئەوەم هەیە لیرە دانیشم. هەرچەندە لەكۆشكی سولتاندا دانیشتووین،بەلام خۆ مامۆستاكەتان موقەدەس نیە. هەر كەئەمەی گوت، ئاتاتورك بەهیواشی لەجێی خۆیەوە وەستا. پاش ئەوەی دەسرەكەی سەرباوەشی لەسەر میزەكە دانا، گوتی

-كەوابێ ئەگەر یارمەتیم بدەن من بەجێی دیلم.

بەمەش گەورەیی و مەزنی‌یەكی ئەوتۆی نواند كە لەدنیادا وینەو هاوتای نەبینراوەو، هەستایە سەرپێو سالۆنەكەی بەجێ هیشت و رۆیشت.

یەکسەر رام کرد بەدوایدا . یەکسەر چووبوو بۆ ژووری نوستنەکەی، کەلەبەردەمی دەرگای (حەرەم)ە کەیدا بوو. منیش بەدوایدا چوومە ژوورەوە. وەکو هەمیشە دەرگاکانم کلیل دا. ئاتاتورك تا خۆی گۆری هیچ قسەیەکی نەکرد. هیشتا هیور نەبووبۆوە. رەنگی بەتەواوی زەردبوو. رەنگە لەوەتەی بوو بوو بەسەرەك کۆمار، کەس بەو شیوەیە قسەی لەگەلدا نەکردبوو. گوتی:

–چەلەبی ئەفەندی لەوە دەچێ گورگمان لەناو رانە مەرەکەماندا بەخیو کردبێ.

وەلامم نەدایەوە و بەهیواشی لەدەرگاکەوە چوومە دەرەوە.کاری ئەویم تەواو بوو بوو.

لەو کاتەدا یاوەر (حاجب)ەکەی ئاتاتورك،ئەم فەرمانەی بۆ ئامادەبووانی سەر خوانەکە هینا ، کەخۆیان بۆ رۆیشتن ئامادە دەکرد: "حەزرەتی سەرەك کۆمار ئارەزوویان وایە دانیشتنەکە بەردەوام بی، وەك ئەوەی خۆیان لیرە بن".

کە گەرامەوە بۆ سالۆنی نان خواردن ، چی ببینم، رەشید غالب پیکی عەرەقەکەی خستۆتە نیوان ددانەکانیەوە و دەیگەزی. رەجەب زوهدی و عەلی قلیج–یش لەسەر سەری راوەستاون. میوانەکانی تر رۆیشتبوون. رەشید غالب کەسەری بەرزکردەوە و منی بینی، قیراندی

–چەلەبی، پیکی عەرەقم بۆ بینە.

لەو دۆخەدا چۆن دەمتوانی بۆی بینم؟ هەولم دا خۆمی لی بدزمەوە:

–قوربان، خزمەتچی‌یەکە نووستووە.

–یەعنی پیکێ عەرەقیش بۆ من نەماوە. بەبیزاری گوتی: کەوابێ باهەستم برۆم. پاشان قۆلی کردبە قۆلی رەجەب زوهدی و عەلی قلیج داو لەسالۆنەکە چووە دەرەوە.

درۆی چی بکەم، رووداوەکەم زۆر پێ ناخۆش بوو. چونکە بەراستی رەشید غالبم زۆر خۆش دەویست. پیم خۆش نەبوو نیوانیان تیك چیت. لەبەر ئەوەی نەمدەویست بوار بدەم بەوەی زیاتر بخواتەوە، نەوەکا رووداویکی خراپتر بقەومێ، گوتم "عەرەق نیە". بی‌بەش کردنی رەشید غالب لەپیکیك عەرەق، تائەبەد لەدلمدا مایەوە.

رۆژی دوایی بەعاجزی ئاتاتورك ئەستەموولی جی هیشت و رێی ئەنقەرەی گرتە بەر. لەبیرمە، لەبەرئەوەی تەنانەت ١٠ لیرەشی لەگیرفاندا نەبوو، پارەی شەمەندەفەری لەنووسەری گشتی تۆفیق بەگ قەرز کردبوو.

مانگیك بەسەر مەسەلەکەدا تیپەریبوو. ئیمە دیسان لە ئەستەموول بووین. ئاتاتورك دەوروبەری کاتژمیر (١٥– سێی پاش نیوەرۆ)هات بۆ سالۆنی نان خواردن و کتوپر پێی گوتم:

–چەلـەبی ئەفـەندی ئیسـتا رەشـید غـالب بـەگ لەئەنقـەرە کۆنفرانسـیك پیشـکەش دەکات،باگوێی لێ بگرین.

هیشـتا سەرسـورمانەکەم نـەرەویبۆوە، رام کـردو رادیۆکـەم کـردەوە. ئـەو سـەردەمە کۆنفراسە گرنگەکان لەرادیۆوە بلاودەکرانەوە. بەبیدەنگی گوێی لە کۆنفرانسـەکەی رەشید غالب گرت کە لەسالۆنی (خانەی تورك)دا پیشکەشـی کـردو نزیکـەی یـەك سـەعاتی خایانـد. پاش کوژانەوەی رادیۆکە، تروسکەی خۆشییەك لەچاوەکانیدا داگیرساو کوژایەوە. گوتـی:

–خۆی بەخشی.

پاش نزیکەی ١٥ رۆژ، رۆژیکی خۆشـی پاییز ئیمـە چووین بۆ ئەنقـەرە. ئیوارەی رۆژی دوایی رەشید غالبم بینی بانگ کراوە بۆ خوانی ئیوارە. بەجۆریك هەلس و کـەوتیان دەکرد، وەك ئەوەی هیچ شتیك لەنیوانیاندا رووی نەدابێ.

کتوپر ئاتاتورك رووی تیکرد، بەدەنگیك کەتەنها ئەو گوێی لێ بوو، گوتـی:

–لەسبەینیوە ئیوە وەزیری مەعاریفن.

پاش چەند رۆژیکیش ، ئاژانسی ئانادۆل بلاوی کردەوە کـە رەشید غالب بووە بە وەزیـری مـەعاریف. ئـەو شـەوە سـفرەکە قـەرەبالغ بـوو. رەشـید غـالب خۆشـحالی پیـوە دیـار بـوو. لەگـەرمترین سـاتی کۆبوونەوەکـەدا، ئاتـا تـورك دووان لەعەسـکەرەکانی بەردەرگاکـەی بـانگ کـردو زۆرانـی پـی گرتـن. زۆربـەی جار وایدەکرد، لەگەرانـەکانیدا یا لـە کۆشکدا، ژمارەیـەك شیرە سەربازی لەگەل خۆیدا دەبرد و زۆرانبازی پیدەکردن، دەیویست بەچاوی خۆی ببینـێ هیزی تورك بەکوێ گەیشتووە. بگرە ئەو کەسانەش کـەلای دەبوون زۆر خۆشـی دەویسـتن ، پیشـیان خـۆش نەبووایـە ، لەگـەل ئـەو عەسـکەرانەدا زۆرانـی پیدەگرتـن و بەخۆشـحالیەوە تەماشای زۆرانەکەی دەکرد. چەند جاریك داوای لەسەربازەکان کردبوو لەگـەل خۆیـدا زۆران بگرن، بەلام کەسیان رازی نەبوون و دەیانگوت: "بەحـەوت دەولـەت پشـتی تۆیـان بـۆ لەعـەرز نەدرا، ئیمە چۆن دەتوانین".

زۆرانبازیەکە زۆر خۆش بوو. هەمووومان بەووردی و مەراقیکی زۆرەوە چاوەرێی بـووین بزانین ئەنجامەکەی چۆن دەبیت. لەوکاتەدا کـە مـەراقی رەشـید غـالبیش گەیشـتبووە لوتکـە، ئاتـاتورك ئاماژەی بۆ سـەربازەکان کـردو فـەرمانی دانـی "هەلبـەزو دابـەز" بـەوەزیری نـوێ بکـەن. هـەمووومان حەپەسـابووین. وەزیریـش بەهـەمان شـیوە . پـیش ئـەوەی حەپەسـانمان برەویتـەوە، ئـەو دوو عەسکەرە بێ خـەوشە کـە، چـوار دەسـتە رەشـید غالبیـان هـەلگرت و بەرزیان کـردەوە. وەزیـری حـەوادراو سـەرەتا یـەك دووجـار پەلـەقاژێ کـرد. بـەلام حـەدی چیبوو لەنیوان دەستەکانی پاریزەرە دیو ئاساکاندا کە پەنجەی پۆلایینیان وەبیردینایـەوە، جووله بکات . لەنیوان ئامادە بووانی کۆبوونەوەکەدا حەماسەت گەیشتبووە لوتکە. مەراقیان

بوو بزانن کۆتاییەکەی چی دەبێت و کەسیان تەنانەت هەناسەیان هەلنەدەکێشا. هەرچی ئاتا تورکیش بوو، خوێن ساردو ئاسایی دەهاتە پێش چاو.

عەسکەرەکان دوو-سێ جار رەشید غالبیان بەرزکردەوە بۆ ئاسمان. رێك لەو کاتەدا کەدەبوو بیدەن بەزەویدا، بەئاماژەیەکی ئاتا تورك وازیان دەهێناو دووبارە بەرزیان دەکردەوە بۆ ئاسمان.

پاش چەندبارە بوونەوەی ئەم یارییە خۆشە (ئیمە بەمندالی زۆر جار دەمانکرد)، ئاتا تورك بەسەربازەکانی گوت:

-بەسە. پاشان رووی کردە ئامادەبوانی سەر خوانەکەی . بەپێکەنینەوە گوتی:

-ئیمە ئەگەر بمانەوی، دەتوانین ئاواش بکەین.

تۆ بلێی ویستبێتی بەشێوەیەکی جوامێرانە دەرسێکی رەشید غالب دابدات، کەکاتی خۆی سووکایەتی بەخۆی کردبوو؟ بەلام من پێم وابوو ئەمە هەرگیز لە چوار چێوەی گالتەو گەپ دەرنەچووە. ئەگەر ئاتاتورك رەشید غالبی خۆش نەویستایە، پاش ئەو رووداوە نەیدەکرد بەوەزیر و نە "هەلبەزو دابەز"یشی پێدەکرد. تۆ بلێی مەبەستی ئاتا تورك ئەوە بووبێت رەشید غالب کەکاتی خۆی پێی گوتبوو هەستە برۆو هەلنەستابوو، لەوە بگەیەنێت کەئەگەر بیەوی دەتوانی ئاوا هەلی بسێنێ؟ پاش تێپەرینی چەند مانگێك بەسەر وەزارەتی رەشید غالبدا، زانکۆی ئەستەموول پێویستی بە مامۆستایەك هەبوو بۆ مادەی "مێژووی شۆرش". گفتوگۆ لەسەر ئەوە دەکرا کە چ کەسێك یەکەمین وانەی ئەم بابەتە بلێتەوەو مێژووی شۆرش دابنێت، دیسان لەسەر خوانی ئێوارەیەك بووین. ئاتا تورك بەتوندی داکۆکی لەوە دەکرد کەدەبی ئەم ئەرکە بەخۆی بسپێردری‌و دەیگوت:

-تەنها من دەتوانم ئەم ئیشە بکەم. هەرچەندە پێکەوە شۆرشمان بەرپاکرد، بەلام من من دەتوانم ئەو جێگەیە پربکەمەوە. ئەمە ئیشی وەزیری مەعاریف نیە. واش نەبی، (ئافەت)ی کچم لەجیاتی من دەیکات.

رەشید غالبیش نارازی بوو ودەیگوت:

-پاشام! هەموو شتێك هەر ئێوە دەیکەن، ئەی ئیمە چی‌بکەین؟

ئاتاتورکیش سوور بوو لەسەر قسەکەی خۆی‌و دەیگوت

-یامن، یا خاتوو ئافەت. هیچی تری نەدەگوت

رەشید غالب وەلامی ئەمەشی لەلا بوو

-پاشام ئەگەر خاتوو ئافەت کچی ئێوەیە، ئیمەش کوری ئێوەین. بۆچی جیاوازیمان لەبەیندا هەیە؟! پێویستە وەزیری مەعاریف ئەم ئیشە بکات. ئیمەش وەکو کوری خۆتان دەمانەوی ئەم ئیشەمان پی بسپێردری.

پیش ئەوەی ئەم مەسەلەیە بەئەنجام بگات، دەمەوی باسی رووداویکی تر بکەم کە هەر لەو رۆژانەدا روویدا. پاش چەند رۆژیك قلیج عەلی و رەجەب زوهدی لەسەر سفرەکەی ئاتاتورك لەدەوری کۆبوونەوە، قسەو باسی جۆربەجۆریان دەکرد. لەناکاو رەجەب زوهدی بە ئاتاتورکی گوت:

-پاشام، یەکیك بە رەشید غالبی گوتووە ئەمرۆ هیتلەر قسە دەکات. رەشید غالبیش لەوەلامدا گوتوویەتی: "هیتلەرەکەی ئیمە هەموو رۆژیك قسە دەکات".

ئاتاتورك لەم قسەیە نەك هەر نارەحەت نەبوو بوو، بەلکو قاقا پیکەنی بوو. چەند رۆژیك تیپەرین. رەشید غالب هیشتا هەولی گرتنە دەستی وانەی میژووی شۆرشی دەدا وبیری لەوە دەکردەوە تۆبلەی بتوانم لەکاتیکی گونجاودا قەناعەت بە ئاتاتورك بکەم. ریك لەو کاتەدا لە وەزارەتی مەعاریفیش لابرا. حیکمەت بایور هاتە شوینی. رەشید غالب لادرانی خۆی لەوەزارەت پیخۆش نەبوو. ئەو هاوینە هاتبوو بۆ ئەستەموول، رۆژیك لەگەل خیزانەکەیدا بەناو (مۆدە)دا گەرابوو وچووبووە ناو دەریاوە، تووشی هەوکردنی سی(ذات الرئە) بوو بوو، ماوەی دوو مانگ تیمارکرا. زستان نزیك بووبۆوە. رەشید غالب لە خانووەکەیدا لە(کەچیورەن) کەوتبوو. ریکەوتیکی سەیر بوو، ئەو رۆژەی حیکمەت بایور یەکەمین کۆنفرانسی لە پۆستی میژووی شۆرشدا پیشکەش کرد، رەشید غالبیش کە لەسەر ئەو پۆستە مشتومری لەگەل ئاتاتورکدا دەکرد، بۆ دواجار چاوی لیك نا. (جەمیل گراندا، خزمەتکاری ئاتاتورك بووم، بلاوکراوەکانی حوریەت، ئەستەموول ١٩٧٣، ل٧٦-٨٣)

(فالیح رفقی ئاتای)یش ئەم رووداوە دەگیریتەوە. بەلام بەشیوەیەکی جیاواز. بەمجۆرە:

" . رووداویکی خوالیخۆش بوو رەشید غالب هەیە کە زۆرجار بەهەلە نووسراوەتەوە. جاریك لەبەر ئەوەی زۆری خواردبۆوە، مشتومریکی زۆری لەگەل ئاتاتورکدا دەکرد لەسەر ئەوەی بەخشیشیکی زۆری دابوو بە لۆقەنتەیەکی بیانی، ئاتاتورك گوتی:

-وادیارە بیتاقەتن، تۆزیك ئیسراحەت بکەن. لە وەلامدا گوتی:

-ئیرە خوانی میللەتە، من لەسەر خوانی میللەت دانیشتووم.

ئاتاتورك هیچ تیك نەچوو، گوتی:

-جەنابی ئەفەندی راست دەکات. کەوابی با ئیمە خوانەکە بەجیبیلین.

هەموو هەستانە سەرپیو رۆشتن.

چەند رۆژیك دوای ئەوە بوو. رەشید غالب دیسان لەناو بانگ کراوەکاندا بوو. پاش ماوەیەکی زۆر، ئاتاتورك گوتی:

-دوو کەسم بۆ بانگ کەن.

دوو پاسەوان هاتنە ژوورەوە. ئیشارەتی بۆ رەشید غالب کردو گوتی:

-جەنابی ئەفەندی بکەنە دەرەوە.

باوەشیان پیدا کردو بردیانە دەرەوە. رەشید غالب بەخۆی نەزانیو شەرمی لە هەلە کۆنەکەی خۆی دەکرد. بەبیزاری دووبارە گەرایەوە سەر خوانەکە. ئاشکرا بوو ئاتاتورك دەیویست چیبلیت. دوای ئەوە، لە هەموو کەس زیاتر لەگەل ئەودا بەخۆشیو زەوقەوە قسەی دەکرد"

(فالیح رفقی ئاتای، چانکایە، ئەستەموول ١٩٦٩، ل٥٠٨)

د. رەشید غالب لە مانگەکانی سەرەتای سالی ١٩٣٤دا، لەتەمەنی ٤٠ سالیدا مرد. ئەگەر ئەوەمان لەبیربیت کە رەشید غالب لەنیوان ١٠/١١/١٩٣٢-٢٧/١٠/١٩٣٣دا وەزیری پەروەردە بووە، دەتوانین بلیین ئەم رووداوە لەمانگی (ئاب-ئەیلول)ی سالی ١٩٣٢دا روویداوە. لەلایەکی ترەوە، بیرەوەری یەکەم، لەبەرئەوەی ووردەکاری زۆرتری تیدایەو ناوی کۆمەلیك کەسی هیناوە، دەکری بروا بەوە بینین کە لەوی دووەم راستترە.

ئەم رووداوە توانای هەیە گەلیك لایەنی سەردەمی تاك حیزبی روون بکاتەوە. لە راستیدا سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (CHF)و لەهەمان کاتدا سەرەك کۆمار، واتە پیشەوا، تاکە کەسی خاوەن دەسەلاتی سیاسیە. بۆ ریگەگرتن لە بەهیزبوونی وەزیرەکان لە رووی سیاسیەوە، هەمووجۆرە ریگەیەك دەگریتەبەر. زۆرانبازی بەسەربازو وەزیرەکان دەکات وکەسیتی سیاسی وەزیر (سووك دەکات). کەرامەتی وەزیر دەشکینی. وەزیری لاو(د. رەشید غالب)کە نارەزایی بەرامبەر بەتەمەنی وەزیری پەروەردە دەردەبری، ناتوانی بەرامبەر بەزۆرانبازی پیکردنی خۆی لەگەل سەربازەکاندا راوەستیت. لە راستیدا ئەمە زۆرانبازی نیە، "هەلبەزو دابەز پیکردن"ە. دەگوتری گوایە رەشید غالب گوتوویەتی" ئەمە خوانی میللەتە" و سفرەکەی بەجی نەهیشتووە. ئەمە نیشانی دەدات کە شۆرشی فەرەنسی (١٧٨٩)، چەند بەهەلەو لەشیوەی پەیوەندی رووکەشدا رەنگی داوەتەوە. وەکو زانراوە بەشیك لەو ئەندامانەی (ئەنجومەنی گەل Etats- Generaux) یان پیك دەهینا، دەیانگوت "ئیرە ئەنجومەنی میللەتە، تەنها هیزی میللەت دەتوانی ئیمە لیرە بکاتە دەرەوە. هیچ هیزیکی تر ناتوانی ئیمە لیرە دەرکات".

پیشەوا هەرکاتی ویستی، دەتوانی ئەو وەزیرەی خۆی دەیەوی بیگۆریو هەر کەسیك کەخۆی بیەوی لەجیی دابنی. تاکە دەسەلاتدار لەم مەسەلانەدا، خۆیەتی. کەس ناتوانی لیی بپرسیتەوە. راپۆرت لیدان کاریکی مەزنە. کاریکە هانی دەدریت. هەمووان هەرچی یان لەدەمی یەکتری بیستبی، دەیگەیەننە پیشەوا. شەییدایەکی گەورە بۆ هیتلەرو رژیمە فاشیەکان لە ئارادایە.

وەکو بیـنرا ئـەم دیـدو بۆچوونانـە، کـە بەتـەواوی لەزانسـت بـەدوورن‌و هیـچ پەیوەندیـەکی دوورو نزیکیان لەگەڵ چـەمکی میتـۆدی زانسـتیدا نیـە، لـە ژێـر ناوی، یاخود لەژێر دەمامکی " بەشیوەیەکی زانستیانە"دا پیشکەش دەکرین. پیشـتر گوتمـان کـە ئەمـە هەوڵدانیکـە بـۆ سـوود وەرگرتـن لـەو ریـزە جیهانیـەی چەمکی زانست هەیەتی. دیسان پیشتر گوتوومانە نووسـەرانی خۆرئـاوا وەکـو کەسـانیك باسـکراون کـە "رەشـاو بەسـەر میـژووی تورکـدا دەبـارینن". بـەڵام قســەی هــەمان نووســەران، زۆربــەی جــار بەشــیوینراوی، وەکــو بەڵگــە بــەکارهینراون بــۆ ســەلماندنی ئــەوەی کــە گوایــە هــەموو شارســتانیتی‌یە دیرینــەکان لەلایــەن تورکەکانــەوە دامــەزراون‌و ســۆمەری‌و حیتی‌یــەکان‌و ئەوانەی‌تر، تورك بوون.

ئەو دیدو بۆچوون، یا ئایدیۆلۆجیایەی ناوی لێنراوە تیزی میـژووی تـورك، لـەکۆنگرەی یەکـەمی میـژووی تورکـدا، بواریکـی فراوانـی دەسـت کـەوتووە بـۆ ئاشکرا بوون‌و راگەیەنران. هەر لەبنـەرەتدا کۆنگـرەی یەکـەمی میـژووی تـورك، کـە لەسـالی ١٩٣٢دا سازکراوە، بیجگـە لـە پشـت راسـتکردنی تـیزی میـژووی تورك‌و راگەیاندنی ئەم پشت راستکردنە بەقسـەی حەماسـی‌و داسـتان ئـامیز، هیچی تری نـەکردووە. هـەموو ئـەو راگەیاندنانـەی پیشـکەشی کۆنگرەکراون‌و هەموو ئەو گفتوگۆیانەش کەلەسەر راگەیاندنەکان کراون، بەووردی لەسەر ئەم بابەتـە راوەسـتاون. لـەم رووەوە نـابی قسـەکانی نووسـەری گشـتی ئەنجومـەنی

لەلایەکی ترەوە، هەرچەندە جەمال گراندا بیرەوەریەکەی بەو قسەیە دەست پیدەکات کە ئاتـاتورك هـەرگیز رقـی هەڵنـەدەگرت، بـەڵام ئـەو رووداوەی کـەخۆی گیراویتیـەوە، نیشـانی دەدات ئاتاتورك تەنانەت بۆ مەسەلە زۆر بچووکەکانیش رقی گەورەی لە دل گرتووەو هەرگیز لەبیری نەچوونەتەوە.

بەلام هەموو ئەمانە ئەو ئەنجامانەن کـە رژیمـە تۆتالیتارەکـان (گشـتگیر-شمـولی) نـاتوانن لێیان دەرچن. لەرژیمـە تۆتالیتارەکانـدا، بیجگـە لـە پیشـەوا، ریگـە بەکەسـی تـر نـادریت هـیز پەیدا بکات‌و ببیتە خاوەنی دەسەلاتی سیاسی. ئەگـەر شـتی‌واش روویـدات، بەبەکارهینـانی میکانیزمی جۆراوجۆر، ریگە لەهەموو رووداویك دەگیریت کە هیزی سیاسـی‌و ئـەرك‌و توانـای بریاری سیاسی‌ی پیشەوا لاواز بکات.

لیکۆڵینەوەی میژوویی تورك، د.رەشید غالب، تەنها وەکو قەناعەتی تایبەتی خۆی تەماشا بکریت، بەلکو دەبی وەکو قەناعەتی گشتی کۆنگرەکە بخریتە ژیر سەرنجەوە.

پرۆفیسۆر د. شەمسەدین گونالتای، ئەندامی دەزگای میژووی تورك، لەووتاریکیدا بەناوی "ماهیەتی ئەو رەخنانەی لەتیزی میژووی تورك گیراون‌و سەرکەوتنی یەکجاریی‌و بی‌چەندو چوونی تیزەکە"[(٧٧)] دەلیت "کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك، بەسەرکەوتنی تیزی میژووی تورك لەناوخۆدا، کۆتایی هات".[(٧٨)] ئەمە قسەیەکی زۆر راستە. کەوابی جیگەی خۆیەتی بەشیوەیەکی فراوانتر لەسەر ئەم کۆنگرەیە راوەستین، کەتیزی میژووی تورکی لەناوخۆدا بەسەرکەوتن گەیاند. باکەمیك لە نزیکترەوە، تەماشای ئەو کتیبە ٦٣٢ لاپەرەییە بکەین کە کۆنفرانس‌و تۆماری کۆنووسەکانی کۆنگرەی تیدایە.

ووتاری کردنەوەی وەزیری	
مەعاریف، جەنابی ئەسعەد بەگ	٥-١٤
ووتاری مامۆستا	
ئیحسان شەریف بەگ	١٤-١٧

ناوی کۆنفرانس	ناوی خاوەنی کۆنفرانس	ئەوانەی قسەیان لەسەرکردووە
١-بەرلەمیژوو و لەبەرەبەیانی میژوودا ١٨-٤١	خاتوو ئافەت(مامۆستا)	ئەسعەد بەگ وەزیری مەعاریف ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) فوئاد بەگ کۆپرولوزادە د. شەوکەت عەزیز بەگ خاتوو ئافەت خانم ٤٢-٥١

---

(٧٧)*Belleten, Sayi, 7-8, 1938, S. 337-365.*

(٧٨)*a.g.m. ,S. 338.*

٢. پەیوەندیەکانی نیوان تورکی و زمانەکانیتر ٥٢-٧٨	سامیح رەفعەت بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورک ونوینەری چەنە قەلعە)	فوئاد بەگ کۆپرولوزادە یوسف بەگ ئاکچۆرا ئۆغلو (نوینەری ئەستەمووڵ) حەسەن جەمیل بەگ (نوینەری بۆلو) د. جەعفەر ئۆغلو ئەحمەد بەگ سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنە قەلعە) ٧٩-٩٥
٣-روانینیکی گشتی بۆ میژووی رەگەزی تورک و شارستانیتی ٩٩-١٦١	د.رەشید غالب بەگ (نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورک و نوینەری ئایدن)	خەلیل ئەدهەم بەگ (نوینەری ئەستەموول) ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) د. شەوکەت عەزیز بەگ زەکی وەلیدی بەگ د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) ١٦٢-١٩٣
٤-روانینیکی گشتی بۆ شارستانیتی ئیجە ١٩٩-٢٣٢	حەسەن جەمیل بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورک ونوینەری بۆلو)	سامیح رەفعەت بەگ (نوینەری چەنەقەلعە) ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) خاتوو سدیقە ئیبراهیم شەمسەدین بەگ (نوینەری سیواس) مەحمود تورگوت بەگ

ئیسماعیل حەقی بەگ
نوینەری بالك ئەسیر ٢٣٣-٢٣٧

٥- پەیوەندی ئاین و خوداکانی میسر لەگەل تورکدا ٢٤٣-٢٦٠	پرۆفیسۆر یوسف زیابەگ (مامۆستای-دار الفنون- نوینەری ئەسکی شەهر)	٢٤٣-٢٦٠
٦-بەراورد لەنیوانی مافەکانی خیزان لای تورك لەگەل مافەکانی خیزانی هیندو ئەوروپایی ٢٦١-٢٦٩	ئاغا ئۆغلو ئەحمەد بەگ (مامۆستای-دار الفنون- نوینەری قارس)	٢٤٣-٢٦٠
٧-ئەنترۆپولۆجیای تورکەکان ٢٧١-٢٧٣	د. شەوکەت عەزیز بەگ (مامۆستای-دار الفنون)	پرۆفیسۆر ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ (نوینەری ئەستەموول) د. رەشید غالب بەگ (نوینەری ئایدن) عارف بەگ ٢٧٩-٢٨٤
٨-شوینی تورکەکان لە شارستانیتی ئیسلامدا ٢٨٩-٣٠٧	شەمسەدین بەگ (ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك ونوینەری سیواس)	
٩-روانینیکی گشتی بۆ ئەدەبی تورکی ٣٠٨-٣٢٠	کۆپرولوزادە فوئادبەگ (مامۆستای-دار الفنون)	ئیسماعیل حەقی بەگ (نوینەری بالك ئەسیر) خەلیل نیعمە توللا بەگ پرۆفیسۆر رەشەر بەگ

شەمسەدین بەگ
(نوینەری سیواس) ٣٢١-٣٣٣

١٠-فاکتەرەکانی میژوو ٣٣٩-٣٦٤
پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ
(ئەندامی ئە نجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك‌ونوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات)

١١-لەنیوان قەومە خزمەکانی هند دا ٣٦٦-٣٦٨
زەیتی فرەنچ
زەکی وەلیدی بەگ
د. رەشید غالب بەگ
(نوینەری ئایدن)
خاتوو ئافەت
ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ
(نوینەری ئەستەموول)
شەمسەدین بەگ
(نوینەری سیواس)
پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ
(نوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات) ٣٦٩-٤٠٠

١٢-روانینیکی گشتی بۆ میژووی سەدەکانی ناوەراست ٤٠٥-٤٤٤
خاتوو ئافەت

١٣-"کتیبی نوی‌ی میژوو" (چەند تیبینی‌یەك لەسەر هیلە گشتیەکانی میژووی تورك) ٤٤٥-٤٥٢
ئاڤرام گالانتی بەگ
سامیح رەفعەت بەگ
(نوینەری چەنەقەلعە)

١٤-هۆکانی رۆچوونی
یوسف حیکمەت بەگ

خۆرهەلات	(ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی	
٤٥٨-٥٣٠	میژوویی تورك ونوینەری مانیسا)	
١٥-مۆزەخانەکان	خەلیل ئەدهەم بەگ	ئیسماعیل حەقی بەگ
	(ئەندامی ئەنجومەنی	(نوینەری بالك ئەسیر)
	لیکۆلینەوەی میژوویی	د. ئۆرهان سەدرەدین بەگ
	تورك و نوینەری	ئاکچۆرا یوسف بەگ
	ئەستەموول)	(نوینەری ئەستەموول)
		پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ
		(نوینەری قەرەحیساری خۆرهەلات)
		جەعفەر ئۆغلو ئەحمەد بەگ ٥٦٧-٥٧١
١٦-نووسینەوەی میژوو	پرۆفیسۆر ئاکچۆرا	وەزیری مەعاریف: ئەسعەد
وگوتنەوەی میژوو	ئۆغلو یوسف	
٥٧٧-٦٠٧	(ئەندامی ئەنجومەنی	ئەحمەد رەفیق بەگ
	لیکۆلینەوەی میژوویی	محەمەد عەلی عەینی بەگ
	تورك و نوینەری	یوسف شەریف بەگ
	ئەستەموول)	ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ
		(نوینەری ئەستەموول)
		نیازی تۆفیق بەگ ٦٠٦-٦١٦

ووتارەکانی داخستنی کۆنگرە

سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك
ئاکچۆرا ئۆغلو یوسف بەگ ٦١٦-٦١٩
ووتەی موزەفەر بەگ سەرۆکی کۆلیجی ئەدەبیات ٦١٩-٦٢١
ووتەی مامۆستا خاتوو مەدیحە موزەفەر ٦٢١-٦٢٤
ووتەی مامۆستا مەدحەد بەگ ٦٢٤-٦٢٧

لەزۆربەی هەرە زۆری ئەم کۆنفرانس و ووتارانەدا، تیزی میژووی تورك بە چەپلەی توندو بەردەوام وبەقسەی حەماسی و داستان ئامیز، هینراوەتە سەر زمان. ستایشی مستەفاکەمال کراوەو ریزو سوپاسی پیشکەش کراوە.

گرنگترین خالی بەرچاووسەرنج راکیش لەم کۆنفرانس و ووتارانەدا، بریتیە لەوەی کە لەکاتیکدا کە بەدوورو دریژی لەسەر میژووی "بەرلە دەیان هەزار سال"ی تورك و بلاوبوونەوەی تورکەکان ودامەزراندنی شارستانیتی و هەلگرتن و بلاوکردنەوەی شارستانیتی لەلایەن تورکەکانەوە رادەوەستن، کەچی تەنانەت بەیەك رستەش باسی عوسمانیەکان، هیرش و پەلامارەکانی عوسمانیەکان و قارەمانیتییەکانیان نەکراوە. ئەمەش پەیوەندی بەو ئایدیۆلۆجیا رەسمیەی دەولەتەوە هەیە کە هەولی بنیاتنانی دەدریت.

سەرەرای هەموو ئەمانە، هەندیك خالی ووتارەکەی د.رەشید غالب و ووتاربیژەکانی تر پیویستیان بەسەرنجدان هەیە. دەکری ئەو خالانە بەم جۆرە باس بکەین: باس لەوە دەکریت کەهەندیك لیکۆلەرەوەی ناتورك، بەتایبەت میژوونووس و تویژەرەوە ئەوروپاییەکان، مانای وەکو چەتەو ریگریان داوە بەووشەی تورك. لیکۆلەرەوەو تویژەرەوە تورکەکان بەتوندی دژی ئەم هەلویستە دەوەستن. بۆ نموونە ئەسعەد بەگی وەزیری مەعاریف کە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکی کردۆتەوە،دەلیت:

"بائەو چیرۆك و ئەفسانانەی سەبارەت سروشت و رەگەزو رەچەلەکیان(واتە هی‌تورکەکان)، گوییان پر کردووین و شیوەیەکی چوون یەکیان هەیە، بخەینەلاوە، لەم کتیبانەدا.

بەلام دژی ئەم بۆچوونە دەوەستیت. لەگەل ئەوەشدا، لەبەرئەوەی ئاماژە بۆ(یاسەسی کوری نوح) کراوە، کەمیکیش دەبیتە مایەی شانازی پیوەکردن. چونکە ئەم ئاماژەیە لەرووی نیشاندانی کۆنی و دیرینی رەگەزی تورکەوە بەگرنگ دادەنریت.[٧٩] بەهەمان شیوە، خاتوو ئافەتیش کەلەسەر ئەو ووتارە

---

(٧٩) **Birinci Turk Tarih Konqresi**, *s. 5-6.*

پرله پیاهەلدانانەی پاش کۆنفرانسەکەی خۆی پیشکەش دەکرین، ووتاریکی تردەدات، دەلیت:

" بەهەرحال مەحالە چینییەکان ناویان لەتورك نابیت.تورکەکان بۆ وەرگرتنی ناو، پیویستیان بە هیچ میللەتیك نەبووەونیە، بانگ بەگوییاندا هەلبدات."*

(چەپلە)[(٨٠)]

ئەم هەلویستو رەفتارانە، لەو رووەوە کە هەلویستو رەفتارو سیاسەتەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت لەتورکیادا، بەرامبەر بە "فاکتی نەتەوەی کورد" نیشاندەدەن، گرنگییەکی بیئەندازەیان هەیە. بەلام ئەمجارەیان تورکەکان هەموو ئەو قسانەی ئەوروپاییەکان لەسەر خۆیان کردوویانەو گوتوویانە، ئەوەندەی تریشیان دەخەنە سەرو دەیاندەنە پال کورد."کورد مانای گورگ دەگەیەنی"، "کورد مانای ئەو بەفرەی لەسەر چیا دەتویتەوە"،"ووشەی کورد لەو دەنگەوە هاتووە کەئیستر لەکاتی جۆ خواردندا لیی دەردەچیت"،"ووشەی کورد مانای کیوی،وەحشی"،"کوردی پیس، کوردی کلکدار(یاخود کوردی دووپشك)،"کوردی بی قیمەت" هتد. هەموو ئەم وەسفانە پەیوەندیەکی نزیکیان لەگەل ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا هەیە. لەم رووەوە، بالیرەدا خالیکی گرنگ دابنیین."زانا تورکەکان" کەسکالا لەدەست ئەو مانا ناشرینو پرلە سووکایەتی پیکردنانە دەکەن کە دراون بەووشەی تورك، چەند ئەوەندەی تریشیان دەخەنە سەرو بە کورد-یان دەلینەوە.**

****** لە دەقە تورکیەکەدا ووشەی(vaftiz)بەکارهاتووە کەمانای(تعمید) دەگەیەنی لەئایینی مەسیحیدا. ئەویش بریتیە لەریو رەسمیك بۆ خاوین کردنەوەی مندالی ساوا لەگوناهی یەکەم. لەلای خۆمان بۆ ناونانی مندال، چەند رۆژیك پاش لەدایك بوونی، بانگ بەگوییدا هەلدەدەن.*

(٨٠) ***a.g.e. , s. 51.***

**** لە رینوسی تورکیدا ووشەی کورد بەمجۆرە دەنووسریت(Kurt). هەروەها بەتورکی بە گورگ دەلین(کورت)و بەمجۆرە دەنووسریت(Kurt).**

له ووتارو كۆنفرانسەكاندا، زوو زوو دەستەواژەی وەك"رەش كردنی میژووی تورك"و"سرینەوەی ناوی تورك لەزمانو میژوو وكتیبەكاندا" بەكار دەهینرین. میژوونووسو بیریارەكانی خۆرئاوا، لەسەر ئەم بیرو كردارانەیان مەحكوم دەكرین. بەلام هەموو ئەمانە بەشیوەیەكی روونو ئاشكرا، ئەو سیاسەتانە دەردەخەن كە ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەبەرامبەر كورد دا پیادەی كردوون. بۆئەوەی میژووی كورد نەزانریت، بەلگەنامەكان لەناو دەبرین، دەسووتینرین، دەفەوتینرین. ئایدیۆلۆجیای رەسمی پاش ئەوەی رایدەگەیەنیت كە گەلیك نیە ناوی كورد بیت، دەلیت كورد هەر لەبنەرەتدا میللەتیكی كۆیلەبووە، لەمیژوودا هەرگیز دەولەتی نەبووەو هەمیشە بەمیللەتانی ترەوە بەستراوەتەوە.ئامانجی ئەمەش ئەوەیە ، كوردەكان والی بكات شەرم لە میژووی خۆیان بكەن، كوردایەتی خۆیان رەتبكەنەوە و ببن بەتورك. وا دادەنریت كەئەو كوردانەی لە میژووی خۆیان بیزار دەبنو شەرمی لی دەكەن ، كوردبوونی خۆیان رەتدەكەنەوەو دەبن بەتورك. پاش راگەیاندنی ئەوەی كەزمانیك نیە ناوی كوردی بیتو بەلكو ئەوە لەهجەیەكی زمانی توركی‌یە كە "توركە شاخاوی‌یەكان" قسەی پیدەكەن، یەكسەر ئەم قسانە دین: كوردی خۆی زمانیكی زۆر ساكارە ، بونیادیكی ٣٠ ووشەیشی نیە. ئامانجی هەموو ئەمانە ئەوەیە كورد واز لەهەموو ئەو رەگەزانە بینی كەپەیوەندیان بەتایبەتمەندیەكانی (كۆمەلگەی كوردی بوون)ەوە هەیە.

"زانا توركەكان" كەسكالا دەكەن لەوەی "ناوی توركیان لە میژوودا دەسریەوە. دەیانویست لەزمانو كتیبەكاندا بی‌سرنەوە"و بەتوندی دژی ئەم هەلویستە دەوەستن، تا ئەوپەری توانا هەولیان داوە ناوی كوردو ناوی كوردستان لەزمانو كتیبەكاندا بسرنەوە، بۆ ئەوەی كورد لە میژوودا بوونی نەمینیت. بەئەنقەست زانیاری هەلەیان بەرهەمهیناوە. خۆیان لەفاكتی كورد هەلە كردووەو بەنەبوو حسابیان كردووە. لەم رووەوە پیویستە لیرەدا خالیكی تر دانیین. چونكە ئەمە خالیكی زۆر گرنگە لەپیكهاتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا.

"زانا توركەكان" تەنانەت ئەو كاتەی دەلین "وامان دەزانی دەمارگیری ناچیتە ناو جیهانی فكرەوە، بەلام بیریارو زانستكارە خۆرئاواییەكان، لەبەر

ئـەوەی دۆسـتی تـورك نـین تووشـی دەمارگـیری بـوون"، خۆیـان بـەناو دەمارگیریـەکی خەسـتدا رۆچـوون. دواتـر هـەولدەدەین بەنموونـەوە نیشـانی بدەین کەئەو "زانا تورکانـە"ی بیریـارو نووسـەرانی خۆرئـاوا تاوانباردەکـەن بەوەی دۆستی تورك نین، خۆیـان چ جۆرە دۆستایەتیەکیان بەرامبەر بەکورد نواندووە.

خالیکی تریش کەپیویستی بە لەسەر وەستان هەیە، لەچەمکی "ئەرکی سەرشانی تورکەکان لە بەشارستانی کردن و پەروەردە کردندا" دەکەویتەوە. ئەمەش یەکیکی ترە لەخالەکانی وەرگەرانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی ، بـەرەو کردارو جیّ بەجیّ کردن. چونکە لەهەموو یاخی بوونەکانی "خۆرهـەلات"دا پاش دامەزراندنی کۆمار، بەشارستانی کردن و پەروەردە کردنی " خۆرهەلات" دەکریتە بیانووی کردەوەی عەسکەری و ناردنی عەسـکەر بـۆ "خۆرهـەلات". کردەوەی بەشارستانی کردن و پەروەردە کردن، زوو زوو بەسـەر کوردەکـاندا پیادە کراوە و هەولدراوە لەژیر ئەو دەمامکەدا، کۆکوژیەکان بشاردرینەوە.

بروانـن د. ئـارن ئـەنگین (ئـەو کاتـەی نـاوی سـەفوەت ئـەنگین بـوو) کـە بەفەرموودەی ئاتاتورك لە ۱۹۳۳دا کراوە بەئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك، چی دەلیت:

" ئیستا ئەرکی سەرەکیمان ئەوەیە لەگەل تورکدا بیانکەین بەیەك (لەناو تورکـدا بیـان توینینـەوە). ئـەویش لەریگـەی بـەکارهینانی میتۆدەکـانی (برۆڤنی)یەوە لەقوتابخانە سەرەتاییەکاندا.

ئـەم میتـۆدە لـەو بەیاننامـە پەروەردەییـەماندا رونکراوەتـەوە و قبولکـراوە، کەوەزارەتی پەروەردە لە منی داواکردبوو و، تا رادەیەکی زۆریش جیّ بەجیّ کراوە. جیگەی سوپاس و ستایشە.

کاتیك لە لەندەن لەگـەل ئـەندامانی ئـەو دەزگایـەدا کەئـەم میتـۆدە پیـادە دەکەن دیدارو گفتوگۆم کرد، بـۆم دەرکـەوت بەشـیزۆری دەزگـا تایبەتـەکان تەنها خـەریکی ئەو کارەن و بەهەموو قوتابخانـە سـەرەتاییەکاندا دەگـەرین. گوتیـان ئـەم میتـۆدە ریگەیـەکی بـیّ هاوتایـە بـۆ رەگ داکوتـانی نەتەوایـەتی

ئینگلیزی لەدڵو دەروونداو مسۆگەر کردنی یەکیتیو یەکپارچەیی ئینگلیزو، هەموو منداڵە بیگانەکانیش بەم میتۆدە بەتەواوی بوون بە ئینگلیز. تاکە ریگەی دەربازبوونی ئیمەش لە بەرامبەر کەمینە رەگەز پەرستەکاندا، هەر ئەم میتۆدەیە.بەم شیوەیە کوردو کەمینە عوسمانیەکانی تر دەتوینینەوە."(٨١)

میتۆدەکانی د. ئارن ئەنگین بۆ تواندنەوە، جۆربەجۆرن لەکتیبەکەیدا بەم رستانە باسی یەکیکیان دەکات:

" بەهۆی بوومەلەرزەکەو، دەرفەتی ئەوەمان بۆ هاتۆتە پیشەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان پەرشو بلاوبکەینەوە ."(٨٢)

" با بەبیانووی بوومەلەرزەکەوە، کوردەکان بلاوبکەینەوە. پیشەکی با بیاننیرین بۆ ئەلمانیا."(٨٣)

" ئیستا بەهۆی بوومەلەرزەکەوە ، بەتەواوی کاتی ئەوەیە کوردەکان بلاوبکەینەوە."(٨٤)

" با تورکە کۆچەرەکان لە خۆرهەلاتدا نیشتەجێ بکەین. باپیشەکی بەهۆی بوومەلەرزەکەوە ژمارەیەکی زۆر لەکوردەکان بنیرینە ئەلمانیا. بەشارەکانی ناوەراستو خۆرئاوامانداا بلاویان بکەینەوە."(٨٥)

د. ئارن ئەنگین (سەفوت ئەنگین) باسی ئەو میتۆدە دەکات کە ئیمپریالیزمو کۆلۆنیالیزمی ئینگلیزی لەناوچە بەکۆلۆنی کراوەکاندا پیادەی کردووە، بۆ لەناو بردنی خودیتی نەتەوەیی خەلکی ئەو ناوچانەو بەئینگلیز کردنیان. سەفوەت (ئارن) ئەنگین کە لە نیوان سالانی ١٩٣٣-١٩٣٥ دا

---

(٨١)*Arin Engin, URANS, Ataturkculuk Kultur Yayinlari, Sayi 28, Baslangic: Ulusal Vicdan 1. Buyuk Roma Imparatorlugunun Kuruculari Etrusk Turkleri, 2. Avrupa Dusuncesi ve Kulturu Tarihi, Gun Matbaasi, Istanbul 1971, s.6.*

(٨٢)*Arin Engin, a.g.e. ,s. III*

(٨٣)*Arin Engin, a.g.e. ,s. 1*

(٨٤)*Arin Engin, a.g.e. ,s. 10*

(٨٥)*Arin Engin, a.g.e. ,s. 13*

ئەندامی دەزگای خویندنو فیرکردنی سەر بە وەزارەتی پەروەردە بووە، دەلیت ئەو میتۆدەی بۆ بەتورك كردنی كورد بەكاردەهینری لە ئینگلیزەكانەوە وەرگیراوە.ئەمە رووداویكی زۆر سروشتییە. بەلام پیادە كردنی ئەم میتۆدە لەلایەن توركەكانەوە، كۆمەلیك جیاوازی هەیە لەگەل ئەوەی ئینگلیزەكاندا. ئەو میتۆدانەی توركەكان بۆ بەتورك كردنو " سرینەوەی ناوی كوردو ناوی كوردستان، لەزمانو میژوو و كتیبەكاندا" پیادەیان دەكەن، گەلیك كۆنەپەرستترو كۆكوژترن . دواتر ئەم بابەتانە بەدریژی دەخرینە بەر باس .

IV- ئەو لیكۆلینەوانەی لەبواری ئەنترۆپۆلۆجیدا ئەنجام دراون

یەكیك لەگرنگترینی ئەو توخمانەی تیزی میژووی توركیان پیك هیناوە، بریتییە لەلیكۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجییەكان. بیگومان كاركردن لەسەر ئەنترۆپۆلۆجیا پیكەوە لەگەل كاركردن لەسەر میژوودا ئەنجام دراون ناتوانریّ بگوتریّ هەریەكەیان بەشیوەیەكی سەربەخۆ بەریوە چوون . ئەو لیكۆلینەوانەی لەسەر بابەتی ئەنترۆپۆلۆجیا كراون، زیاتر پەیوەندیان بە ئەنترۆپۆلۆجیای فیزیكی (جەستەیی)یەوە. ئەو لیكۆلینەوانەن كە بونیادی فیزیكی رەگەزەكانی مرۆڤو رەگەزی توركیان كردۆتە بابەتی خۆیان.

با هەول بدەین بەنموونەوە نیشانی بدەین ئەم لیكۆلینەوانە لەچ بیرو بۆچوونیكەوە دەستیان پیكردووە و بەچ جۆرە ئەنجامیك گەیشتوون :

" نیشتمانی دایكی تورك كویّیە؟

با هەموومان پیكەوە وەلامیكی كورتو یەكجارەكی ئەم پرسیارە بدەینەوە:

نیشتمانی دایكی تورك بانی ئاسیای ناوەراستە. بربرەی پشتی ئەم نیشتمانە، ناوچەی (ئالتای-پامیر)ە. توركەكان لەم لانكەیەدا، لانیكەم ٩٠٠٠ سال پیش زایین ، رەگەزیكی خاوەن كولتوور بوون.

لیرەدا دەمەویّ بەروونی باسی مەسەلەیەك بكەم. كە باسی ئاسیای ناوەراستو ئەو كۆمەلی مرۆڤانە دەكەم كەلەویّ پیگەیشتوون، زیادیان كردووەو بەتەنها خۆیان كولتووریكیان دروست كردووە، تەنها یەك رەگەزم

بەبیردا دێو ناوی دەنیم تورك. گومانم نیە لەوەی زۆر دەبن ئەو کەسانەی ئەم تێگەیشتنە بەگونجاو نازانن لەگەل نەریتێکدا کە تا ئەمرۆ رەخنەی لێ نەگیراوە. ئیمە پیمان وایە گرنگی ئەمە لەپلەی دووەمدایە. ئەوەی لای ئیمە گرنگە ئەوەیە ئەو بنەماو پرنسیپەی قبولی دەکەین، لەگەل زانستو مەنتیق دا جووت بیت.

دانیشتوانی رەسەنی بانەکانی ئاسیای ناوەراست، لەژیر سیستەمی تاکە یەك رەگەزدا پیکهاتوون. چونکە بەهۆی ریگرە سروشتیەکانی سەر سنووری نیشتمانەکەیانەوە، دەیان هەزار سال، بواری ئەوە نەبووە هیچ خوینیکیترو هیچ جۆرە مرۆڤیکیتر تیکەلاویان بیت.

بە شیوەیەکی گشتی سیفەتی دیاری ئەم رەگەزەی ئاسیای ناوەراست ئەوەیە کە(براکیسەفال)ە. سەرەرای هەموو ئەفسانە هەلبەستراوەکان، پیکهاتنی جەستەی هاوئاهەنگە. رەنگی پیستیشی هیچ نزیکایەتیەکی لەگەل رەنگی زەرد دا نیە. بەشیوەیەکی بنەرەتی گشتی، سپیپیستە.

پیم وایە گرنگترینو بنەرەتی ترین پیوەری زانستی بۆ حساب کردنی کۆمەلیکی مرۆیی لەسەر رەگەزیکی تایبەت، ئەمەیە.
ئەگەر جیاوازی دیالیکتە ناوچەییەکانی خەلکی رەسەنی ناوەراست کەبەتیپەرینی کات هاتنە ئاراوە، بخرینەلاوە،بەشیوەیەکی سروشتیو بەتەواوەتی لەهەموو نیشتمانەکەدا بەتاکە یەك زمان قسەدەکرا. ئەمرۆیش لەهەمان ئەو نیشتمانانەدا، بەو زمانە دایکییە قسە دەکریت. بیجگە لەم زمانە، لەهیچ سەردەمیکدا هیچ زمانیکیتر لەلایەن هیچ قەومیکی بیگانەوە نەهینراوەتە ئەم وولاتەوە. بەپیچەوانەوە، ئەم زمانە براوە بۆ هەموو زمانەکانی جیهان. ئەم زمانە ناوی خۆی هەیە. زمانی تورکی. کەوابی ناوی ئەو مرۆڤانەی کەلەلانکەی سروشتی خۆیدا خاوەنی ئەم زمانەن، دەبی چیبی؟ بیگومان بیجگە لەتورك، هیچیتر نابیت."(چەپلە)[٨٦]

---

[٨٦] *Afet Hanim, Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde, Birinci Turk Tarih Kongresi, s. 30-31*

" هاورییان، بابیینە سەر ئەو بیردۆزەی کە ئەوروپاییەکان بە ئاریو، تورکیش بەرەگەزی مەغۆلو زەردپیست دادەنیت، هیچ بی مەنتیقیەك ئەوەندەی ئەم بیردۆزە مایەی گاڵتە پیکردنی زانست نیە.

ئاشکرایە ناوی مەغۆل، لەگەل سەرکەوتنی چەنگیزخاندا بەرگوی دەکەویت. چەنگیز لەخیلی بچووکی(بورچیکین) ە، کە دانیشتووی دۆلی(کەرولەنوئۆنان) بوون لە باشووری خۆرهەلاتی گۆل(بایکال)دا.ئەم خیلە کەشانازیان بەوەوە کردووە وەکو تورك لە بۆزکورتو ئالاگەییك-وە هاتوون، لەبنەرەتدا سەر بەهۆزی (تونگوز)ە. ئەم خیلە کە سەربە (توغرول)ی خانی دەولەتی(کەرایت)ی تورکی بوون، پاشتر ناوی(مەغۆل)یان لینرا، کە بەپیی قسەی رادۆلفو فەرهەنگی ووشەی زمانی چاغاتای، مانای دلساف دەگەیەنی.

" خیلی بچووکی(بورچیکین)یش کە ناوی مەغۆلی وەرگرتووە، لەناو کۆمەلی تورکی مەزندا، تیکەلاوی تورکەکان بووە. بەمجۆرە (ئولون ئەکە)ی دایکی چەنگیز، ژنیکی تورك بووە. ئەگەر بەهۆی ئەم تیکەلاوبوونەوە ناوی رەگەزیکی هاوبەش پیویست بیت، سروشتیە ئەوناوە، ناوی رەگەزی هەرە گەورەی تورك بیت. بەهەرحال، کەباسی رەگەزیك دەکریت، ئەوەی دەبی بیری لی بکریتەوە، زۆربەی هەرە زۆری ئەو مرۆڤانەیە کەرەگەزەکە پیك دینن.

" بەم بۆنەیەوە با دووبارەی بکەمەوە، وەك چۆن زمانو کولتووری مرۆڤەکانی ئاسیای ناوەراست یەکیك بووە، جۆر (نوع)ی ئەنترۆپۆلۆجیو فیزیکیشیان گشتیو براکیسەفالو یەکیك بووە. ئەوانەی بەرەو ئەوروپا رۆیشتن، وەکو ئەوانەی چوون بۆ چینو هندو شوینەکانی تر، بەتیپەرینی کات جۆر (نوع)و زمانیان تیکەلاوبووە. بیگومان لەنیوان ئەوانەدا کە چوونە ئەوروپا، چەندین گروپ هەبوون کەپاش تیکەلاوبوونی زمانیان لەگەل زەندیو هندیدا دەچوونە ناو جیهانی ئەوروپاوە. نزیکایەتی نیوان زمانە ئەوروپاییەکانو زمانی ئیرانیو هیندو ، لیرەوە سەرچاوە دەگری. لەناو هەموو ئەم زمانانەشدا، رەگی زمانی تورکی هەیە. دان نەنان بەم راستیەدا دەگەریتەوە بۆ شارەزا نەبوون لە زمانی تورکیی کۆندا."[٨٧]

---

[٨٧] *Afet Hanim, a.g.e. , s.35*

" ئیستا با سەیری ئەو خالە بکەین کەپیویستی بەلەسەر وەستان هەیە. گەلیك لە زاناکانی ئەوروپا، کۆمەلیك خیلی ئاسیای ناوەراست دەکەنە باپیری خۆیان کە لە سەردەمی پیش میژووەوەو لەکازیوەی میژوو و سەردەمە میژووییەکاندا، کولتووری بالایان گەیاندۆتە هەموو پارچەکانی مرۆڤایەتی و ئەوروپاییەکانیش. دەلین ئەم مرۆڤانە کەناویان ناون ئاری، هیندۆ ئەوروپایی، هیندۆ جیرمان، لەبانی (ئالتای پامیر)ەوە بەرێ کەوتوون.

رەنگە بەمانایەك لەماناکان ، لیکدانەوەیەکی راست بۆ هەموو ئەم تیگەیشتن و تیروانینانەیان بدۆزنەوە. بەلام لیرەدا لایەنیکی هەلە هەیە، کەئەویش بریتیە لە بیربردنەوەو هەولدان بۆ لەبیربردنەوەی دایکی راستەقینەو رەگەزی بنەرەتی ی ئەو کۆمەلە مرۆڤە شارستانیانەی بەجیهاندا بلاوبوونەوە، واتە خیزانی گەورەی تورك.

ئەمە لەکاتیکدایە کە نە نەریتی باو و نەزانستە نویکانیش دەتوانن نکولی لەم راستیە مەزنە بکەن.

ئەو کاتەی رەگەزی تورك لەنیشتمانی دایکی خۆیدا گەیشتە پلەی بەرزی کولتووری خۆی، خەلکی ئەوروپا ژیانیکی وەحشی و بەتەواوی جاهیلانە دەژیان. ئەم خەلکە پاش ئەوەی لەگەل ئەو مرۆڤانەدا تیکەلاوبوون کەچوو بوونە ناویانەوە ، وایان هاتە پیش چاو کە بەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراست دنیایەکی تاریکی پر لەمرۆڤی یەك چاوە. چونکە تورکەکانیش کەتیکەلاوی ئەم خەلکە بەرفراوانانە بوو بوون، لەماوەی هەزاران سالدا ، بەهۆی چەندین رووداوی سیاسی و ئایینی یەوە، وورده وورده خودیتی خۆیان و نیشتمانی دایکی خۆیان لەبیرچۆوە.

ئەوانەی چوونە هندستان، ئەو شوینەیان بیرنەدەهاتەوە کەلیوەی هاتبوون . ئەوانەی چوونە ئیران ، وایان دانا (فرض) کەنیشتمانی یەکەمیان شوینیکی دووری نەزانراوە لەدەوروبەری پامیر. بەلام بیرەوەریەك هەبوو کە لە بیریان نەچۆوە: نیشتمانی دیرینیان، نیشتمانی مرۆڤی بەریزو جوامیران بووە. پاش ماوەیەکی زۆر لەم بیرەوەریە، ئەوروپاییەکان لەدەوروبەری (هندیکوش)دا دیاریکی ئاری-یان دروستکرد. بەلام نەیانتوانی بگەنە ئەوەی کەدیاری ئاری واتە دیاری تورك. دەرفەتی ئەوەش نەمابوو لەمە بکۆلنەوە. چونکە دووبارە

ئەوروپا کەوتەوە بەر پەلاماری سەرسامهێنەرو یەك لەدوای یەکەکانی کۆمەلە تورکیە ئەسپ سوارەکانی ئالان، هون، ئاڤار، پەچەنەك، ئۆغوز، کومانو هتد.

ئاشکرا بوو کەئەم کۆمەلە مرۆییانە، لەبەرزاییەکانی (بانەکانی) ئاسیای ناوەراستەوە هاتوون. بەلام ئەو دوا کاریگەریەی لەناو ئەوروپاییەکاندا مایەوە، توانای ئەوەی بۆ نەهێشتنەوە لەو راستیە بگەن کەئەم مرۆڤانە برای رەسەنی ئەو رۆلە جوامێرانەی رەگەزی (ئالتای-پامیر)ی دێرینن کەیەکەمجار هاتنە ئەوروپا. ئەو ئەنجامەی لەمە کەوتەوە ئەمە بوو. دەمارگیریەك کەنکولی لەوە دەکات کەئەو ئاسیای ناوەراستیانەی یەکەمجارو دواجار لەئەوروپادا بینران، سەر بەیەك قەومی گشتی بوون

پرۆفیسۆرانی بەرێز، هاوکارانی بەرێزم،

ئیتر با وەلامی ئەو پرسیارە بدەینەوە کەپالی پێوە ناوین لێکۆلینەوە بکەین! خەلکی رەسەنی ئاسیای ناوەراست ، تورکن: (چەپلە) لەبەرئەوە دروستکردنی رەگەزێکی تری جیاواز لەخێزانی گەورەی تورك لەو ناوچەیەداو لەژێر ناوی (هیندو-ئەوروپایی)دا،یاخیبوون دەبێ لە سروشت. ئەوەی مەعقولو مرۆڤانەیە بریتیە <u>لەدان پیدانانو ریزگرتن لەو رەگەزەی کە سروشت لەبەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراستدا دروستی کردووە.</u> (چەپلە)

رۆلەکانی ئەمرۆی تورك، کەبریاریان داوە بەدوا مەشخەلەکانی پێشکەوتن بیرو ویژدانی خۆیان رووناك بکەنەوە، <u>دەزانن</u>و رایدەگەیەنن کەئەوان رۆلەی میللەتیکی بەتواناو لێ هاتوون کەدەچیتەوە سەر رەگەزی بالاو دەیان هەزار سالەی ئاریی شارستانی، نەك خیلیکی چوار سەد رەشمالی." (چەپلەی بەردەوام)

" پێویستە ئەوەش بەباشی بزانریت کە باپیرە حیتیەکانمان، یەکەمین دانیشتوانی رەسەنو خاوەنی نیشتمانی ئەمرۆمان بوون. هەزاران سال لەمەوبەر، لەجیاتی نیشتمانی دایکی خۆیان، ئیرەیان کردۆتە نیشتمانی رەسەنی خۆیان.ناوەندی تورکایەتی یان لەناوچەکانی (ئالتای)یەوە هیناوە بۆ

ئانادۆل- تەراكیا. بناغە پتەوەكانی كۆماری تورك، لەو تاشە بەردە سەختانە بنیات نراوە." (چەپلە)

"میراتگری رەسەنی ئەم نیشتمانە پیرۆزە، شیرە میراتگری كۆماری توركیا، رۆڵە بەهێزو لاوەكانی ئەمرۆی ئەو قەومە توركە مەزن و بالاو رەسەنەن.)) (چەپلەی بەردەوام)[٨٨]

ئەمە بەكورتی ئەو ووتەیەیە كە خاتوو ئافەت ئەندامی ئەنجومەنی لێكۆڵینەوەی مێژوویی تورك و مامۆستای مێژوو، لەیەكەمین كۆنگرەی مێژووی توركدا پێشكەشی كردووە. ئەم ووتارە، هەرچەندە زوو زوو **باسی "زانست" و "تیشكی زانست" دەكات، بەلام هیچ ناوەرۆكێكی زانستیانەی نیە. بەم شێوەیە:**

١-زانست گەرانەوەیە بۆ:فاكتەكان، واقیعی راستەقینە، راستی بابەتی

خاتوو ئافەت لە ووتارەكەیدا دەڵێت:

"   رۆڵەكانی ئەمرۆی تورك، كەبریاریان داوە بەدوا مەشخەڵەكانی پێشكەوتن بیرو ویژدانی خۆیان رووناك بكەنەوە، دەزانن و رایدەگەیەنن كە ئەوان رۆڵەی میللەتێكی بەتواناو لێ هاتوون كە دەچێتەوە سەر رەگەزی بالاو دەیان هەزار ساڵەی ئاریی شارستانی ، نەك خێلێكی چوار سەد رەشماڵی."

ئەمە قسەیەك نیە كەپشتی بە راستیە بابەتی و واقیعی راستەقینەو فاكتەكان بەستبێ. چونكە هەموو ئەو كارانەی لەسەرمێژووی تورك كراون، نیشانی دەدەن كەئەو سەرچاوە سەرەكیانەی بەكارهێنراون، سەرچاوەكانی چینن.[٨٩] ئەوەش ئەم مانایە دەگەیەنی:

---

[٨٨] *Afet Hanim, a.g.e. ,s. 40-41*

[٨٩] *"بەو پێیەی كە سەرچاوەكانی چین لە ریزی پێشەوەی ئەو سەرچاوانەوە دێن كەچاخە كۆنەكانی مێژووی میللیمان لە ئاسیای ناوەراستدا، روون دەكەنەوە " (پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتای، سەرۆكی دەزگای مێژووی تورك) ئەبەرهارد، دراوسێكانی چین لە*

تورکەکان لەچینی‌یەکان و سەرچاوەچینی‌یەکانەوە میژووی خۆیان و هەرچی‌لە میژوودا کردوویانە، فیردەبن. ئەگەر چینی‌یەکان ئەو تۆمارانەیان نەنووسیایە، ئەمرۆ شتیکی زۆرکەم لەسەر سەردەمە کۆنەکانی میژووی تورك دەزانرا. بەلام ئەم سەرچاوانە، تەنها لەدوای لەدایك بوونی عیساو لەسەدەی یەکەم و دووەمەوە زانیاریمان سەبارەت بەمیژووی تورك دەدەنی. ئەم زانیاریانەش زۆرکەم و رووکەشن(سطحی).

" پاشماوە نووسراوەکانی(ئارخون– ئۆرهون)، لەمیژووی ئەو دەولەتە کۆچەریانەدا کە تا سەردەمی مەغۆل هاوسیی چین بوون، جیگەیەکی تەواو جیاوازو دابراویان هەیە. سەبارەت بەو دەولەتە کۆچەریانەی پیش دامەزراندنی دەولەتی تورك، واتە پیش سەدەی شەشەم و حەوتەم دامەزراون، ناچارین تەنها بەچەند زانیاریەکی زۆرکەم کە لەسەرچاوە چینی‌یەکاندا هەن، قەناعەت بکەین. ئەم قەومانە، بی‌ئەوەی تەنانەت یەك ووشە لەو زمانانەی قسەیان پی‌کردوون، بەجی‌بیلن، لەسەر شانۆی میژوو نەماون و رۆیشتوون."[٩٠]

باکوور، وەرگیرانی (بۆ تورکی) نیعمەت ئولوغ توغ، TTK ،ئەنقەرە ١٩٤٢، پیشەکی، لاپەرە ١٥؛ ئەبەرهارد، میژووی چین، TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٧، ل ١٩؛ بارتهۆلد، چەند وانەیەك لەسەر میژووی تورك لە ئاسیای ناوەراستدا، ئامادە کاران: ك.ی. کۆپارمان–ئا.ی. ئاکا، بلاوکراوەی وەزارەتی رۆشنبیری، ئەنقەرە ١٩٧٥. بارتهۆلد لەم کتیبەیدا ئاوا دەلیت: "لە سەرچاوەکانی چینەوە دەتوانین میژووی تورکەکانی خۆرهەلاتی ئاسیا، بەتایبەت ئەوانەی مەغۆلستان، بەتەواوی بزانین". (ل–٤)؛ زەکی وەلیدی تۆغان، میتۆد لە میژوودا، چاپی دووەم، IUEF ، ئەستەموول ١٩٦٩، ل ١٧٩–١٨٢؛ فاروق سومەر، ئۆغوزەکان (تورکمانەکان)، DTCF، ئەنقەرە ١٩٦٧، ل١–٢؛ ویلهلم شمیت، ئایینی تورکە کۆنەکان، وەرگیرانی(بۆتورکی) س. بولوچ، IUEF Turk Dilive Edebiyat Dergisi ، Cilt ١٣، ١٩٦٤، ل٧٩–٩٠؛ ویلهلم شمیت، ئایینی تووتەکان، وەرگیرانی(بۆتورکی). س بلوچ، IUEF Turk Dili، Cilt ١٤، ١٩٦٦، ل ٦٨–٨٠؛ ماتیاس هیرمانس، ئویگورەکان و هاونەژادە تازە دۆزراوەکانیان، IUEF Turk Dili ve Edebiyat Dergisi، Cilt 2، Sayi 1-2، ١٩٤٨، ل٩٧–١٢٤ وەرگیرانی(بۆتورکی)س. بلوچ،

[٩٠] Barthold, Orta Asya Turk Tarihi Hakkinda Tetkikler, s. 20

لێکۆڵینەوە مێژوویی و ئەنترۆپۆلۆجیەکان، ئەو لێکۆڵینەوانەن کەپێش هەمووشتێك لەسەر بناغەی فاکت و بەلگەنامەکان بنیات دەنرێن. تابەلگەیەك بەدەستەوە نەبێت، مەحالە هەندێ بیروبۆچوون بەراست لەقەلەم بدرێ یاخود فکرێك رابگەیەنرێ. بۆنموونە پرۆفیسۆر بارتهۆلد هەریەکە لەپاشماوەکانی(ئارخون)و سەرچاوە چینییەکان و سەرچاوە رووسی و ژاپۆنییەکان پێکەوە بەراورد دەکا و رایدەگەیەنێ رەنگە بنەچەی(هون)ەکان (تونگوز) بێت نەك تورك. هەروەها دەڵێت(سیەم پی- یاخود سیە نیی)یەکان بنەچەیان تورك بووە.[٩١] ئەمە لەکاتێکدایە کە سەرچاوە چینییەکان سەبارەت بە(هونەکان) کە لە نێوان ٢٠٠-٥٠٠ پێش زایینیدا دەسەلاتی خۆیان بەسەر ئاسیای ناوەراستدا چەسپاندووە، دەلێن"تورك" بوون.[٩٢]

(لەوەرگێرانی ئەم دەقەی بارتهۆلد دا سوود لە دەقی فارسیەکەی وەرگیراوە: تاریخ ترکهای اسیای میانه، ترجمه د. غفار حسینی، انتشارات توس، چاپ اول ١٣٦٧، ص ٣٢. وەرگێری کوردی)

[٩١] ***Barthold , a.g.e. , s. 28-29***

[٩٢] *سەبارەت بەو زانیاریانەی لە سەرچاوە چینییەکاندا هەن لەسەر مێژووی تورك، بروانە: ئەبەرهارد، میژووی خۆرهەلاتی دوور لەسەر دەمە کۆنەکانەوە تائەمرۆ، TTK، Ankara 1957، ل٢٩؛ ئەبەرهارد، مێژووی چین، TTK، Ankara 1947، ل ٨٥-٩٧؛ ئەبەرهارد، هاوسیکانی چین لەباکوور، کتێبی سەرچاوە، وەرگێرانی (بۆتورکی) نیعمەت ئولوغ توغ، TTK، Ankara 1942، ل ٦٥-٩٥؛ بارتهۆلد، چەند وانەیەك لەسەر مێژووی تورك لەئاسیای ناوەراست، a.g.e. , s. 3-49 ؛ تانگ چی، ئەو سەرچاوە چینییانەی لەسەر مێژووی تورکن، IUEF Tarih Enistiusu Dergisi، ژ-٢، تشرینی یەکەمی ١٩٧١، ل ١٨١-٢١٠؛ گیولا مۆراڤچیك، حالی ئەمرۆی مەسەلەی هونەکان، IUEF Tarih Dergisi، ژ ٣-٤، مارتی ١٩٥١، ل ١٠٨-١١٧؛ هراند ئەندرسۆن، سەرچاوە ئەرمەنیەکان لەسەر مێژووی تورك، IUEF Tarih Dergisi، ژ-١، ١٩٤٩،ل ٩٥-١١٨. فاروق سومەر، ئۆغوزەکان(تورکمانەکان)، ل ١-٣؛ مستەفا کافالی، رۆل و گرنگیەکانی شارو خێل لەناو نەتەوەی(جیجی)دا، IUEF Tarih Enistitusu Dergisi ژ-٢، ١٩٧١،ل ٩٩-١١٠؛ مستەفا کافالی، (دەشتی کپچاك)و نەتەوەی جیجی، IUEF Tarih Dergisi،ژ-٢٥، ١٩٧١،ل ١٧٩-١٨٨؛ ڤلادیمیر جوڤ، ریکخستنی کۆمەلایەتی مەغۆلەکان (فیودالیزمی کۆچەری مەغۆل)، وەرگێرانی (بۆ تورکی) عەبدولقادر ئینان،TTK، Ankara ١٩٤٤، ل ١٨-*

ئەگەر سەرنجی ئەو سەرچاوە چینییانە بدریت کەلە سەر میژووی تورکن، گرنگترین سەرچاوە ئەو نووسینانەیە کە دەگەرینەوە بۆ سەدەی هەشتەمی پاش زایینو بەپاشماوە نووسراوەکانی (ئارخون-ئۆرهون) ناودەبریت. یەکیکیان لەسالی ٧٣٢ داو ئەوی تریشیان لە ٧٣٥دا دانراون.

کە دۆخەکە بەمجۆرە بیت، باسکردنی شارستانیتی و میژووی (١٠٠٠٠) سالەو وادانان یاخود بانگەشەکردن بۆ ئەمەش وەکو راستیەك کە بەدلنیاییەوە زانراوە، بەهیچ جۆریك لەگەل چەمكو تیروانینی میتۆدی زانستیدا ناگونجیت. ناکری بانگەشەکردن بۆ میژووی دەهەزار سالە وەکو گریمانەیەك تەماشا بکریت، چونکە گریمانەکانیش بەئارەزوو بنیات نانرین. هەرکەس ویستی، ناتوانی بەئارەزووی خۆی گریمانە دانیت. ناتوانی ویستو ئارەزووو قەناعەتە خودیەکانیخۆی وەکو گریمانە پیشکەش بکات. دەبی گریمانەکانیش لەسەر کۆمەلیك فاکتو پەیوەندی فاکتیو تیبینیکردن بنیات نرابن. بەلام لافی میژووی دەهەزار سالە، یاخود چواردە هەزار سالە، گریمانەیەك نیە خاوەنی ئەو سیفەتانە بیت. وەکو ئامرازیکی برواهینانو تامەزرۆ کردن هینراوەتە ئاراوە.

٢- زانست دۆخی کۆنکریتیو راستی بابەتی، واتە واقیعی راستەقینە، بەنەبوو حساب ناکاتو رەتی ناکاتەوە،

٥٥؛ میژووی نهینی مەغۆلەکان، وەرگیرانی (بۆ تورکی) ئەحمەد تەمیر، TTK، ١٩٤٨ Ankara، ل ٧-١٤؛ ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، مەسەلەی جەنگیزو مەغۆلەکان لە میژووی تورکدا، IUEF Tarih Dergisi، ژ-٨، ١٩٥٣، ل ١٠٥-١٣٦؛ تانەر تارهان، کرۆنولوجیای کورتی شارستانیتی دەشت، IUEF Tarih Dergisi، ژ-٢٤، ١٩٧٠، ل ١٧-٣٢؛ بارتۆلد سپولەر، مەغۆلەکانی ئیران، وەرگیرانی (بۆ تورکی) جەمال کۆپرولو، TTK، ١٩٥٧ Ankara، ل ٢٦؛ راسۆنی، تورکایەتی لە میژوودا، TAKE، ١٩٧١ Ankara، ل ٥٠-٥١؛ ئا. ڤۆن جوباین، پەیوەندی هون-تورك، کۆنگرەی میژووی تورك، ئەستەمووڵ ١٩٤٣، ل ٨٩٥-٩١١.

هەولی تێگەیشتنی دەدات.

زانست هەمیشە لە واقیعی راستەقینەو فاکتو پەیوەندیە فاکتی‌یەکانەوە دەست پیدەکات. فاکتەکان، واقیعە راستەقینەکان، شتە واقیعیەکان بەنەبوو حساب ناکات. رەتیان ناکاتەوە. قبولیان دەکاو هەولدەدا لیٚیان بگات. یەکیکی تریش لەو هۆکارە گرنگانەی مامۆستا ئافەت خانمی ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورکی فریی داوەتە دەرەوەی رووبەری زانست، لەبەرچاو نەگرتنی ئەم بناغە بنەرەتیەی میتۆدی زانستی‌یە. بریتیە لەسووربوون لەسەر لەبەرچاو نەگرتنی ئەم بناغەیە بەشیوەیەکی هوشیارانە.

خاوەن کۆنفرانس رایدەگەیەنی کە رەگەز یاخود گروپیک نەبووە ناوی هیندو ئەوروپایی بوو بیتو هیندو ئەوروپاییەکان بیجگە لەرەگەزی تورک هیچ شتیکی‌تر نەبوون. دەلیت لەسەردەمە جیاجیاکانی میژوودا ژمارەیەك کۆچ لەئاسیای ناوەراستەوە بەرەو ناوچە جیاجیاکانی ئەوروپاو ئاسیا روویداوەو، ئەم کۆچانەش لەو مرۆڤانە پیك هاتوون کە دەگەرینەوە بۆ یەك سەرچاوە. ئەوەشی دەخاتەسەر کەئەم سەرچاوەیە، بیجگە لە رەگەزی تورك هیچ رەگەزیکی تر نیە. بەم شیوەیە ئەو گروپە رەگەزیو زمانی‌یەی بە هیندو ئەوروپایی ناسراون، بەنەبوو حساب دەکرین. هەول دەدری سیفەتی (تورك بوون) بخریتە پال ئەو توخمانەی بەهیندو ئەوروپایی ناسراون.

ئەمە ئیدیعایەکی بی‌ئەندازە سەیرە. لەهەمان کاتدا ئیدیعایەکی هوشیارانەو بی‌باکانەیە. سەیریەکەی لەو هەلویستە بریار لەسەر دراوەوە دیت کەلە بواری میتۆدی زانستی بەدوورەو بەتەواوی داکۆکی کردنە لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی. بی‌باکیەکەشی لەوەوە دیت کەهەموو جیهانو هەموو ئەو کەسو دەزگایانەی بۆ"زانست" کاردەکەن لەجیهاندا، بە"گەمژە" دا دەنیت. هەلویستە هوشیارانەکەش پەیوەستە بەو هەنگاوانەوە کە بۆ دارشتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دەنرین. لەم رووەوە جیگەی خۆیەتی بریك زیاتر ئەم ئیدیعایە روون بکەینەوە.

خاوەن کۆنفرانس پیشەکی ئاسیای ناوەراست وەکو نیشتمانی رەسەنو دەهەزار سالەی رەگەزی تورك پیشکەش دەکات. رایدەگەیەنیت کە لیرەدا(ئاسیای ناوەراست) رەگەزی تورك کولتوورو شارستانیتی‌یەکی

پیشکەوتووی خولقاندووە. پاشان دەلیت لەئەنجامی ووشك بوونی دەریای ناوەوەدا، کە بووبەهۆی دروست بوونی ئاسیای ناوەراست، کۆچە تورکیەکان بەئەندازەیەکی زۆر گەورەو بەرەو ناوچەی جیاجیا بە ئەوروپاشەوە، روویدا. پاشتریش دەلیت"ئائەمانە باپیرانی ئەوروپاییەکانی ئەمرۆن". دەلیت ناودیرکردنی ئەوروپاییەکان بە" هیندو ئەوروپی" هەلەیەو پیچەوانەی"دراوە زانستیەکان"و"تیشکی زانست" دەکەویتەوە، چونکە ئەمانە بیجگە لەتورك هیچی ترنین. بەم شیوەیە دەلیت، باپیرانی تورکەکانی ئەمرۆو ئەوروپاییەکانی ئەمرۆ، یەکیکن. دەیەوی بلیت ئەوروپاییەکانیش تورکن.

ئەم ئیدیعا ئەوپەرگرەی(مفرط) تیزی میژووی تورکو قبول کردنیشی پیویستیان بە لەسەر وەستان هەیە. بالیرەشدا خالیکی گەورە دابنیین. چونکە ئەم هەلویستە، واتە بەنەبوو حساب کردنی گروپی"هیندو ئەوروپی"، پەیوەندیەکی دیالەکتیکییانەی لەگەل تیروانی ئایدیۆلۆجیای رەسمیدا بۆ"فاکتی کورد"و رەتکردنەوەی"فاکتی کورد" هەیە.

٣-لەزانستدا گریمانەو پیشنیارەکان لەرووی لۆجیکیەوە یەکتری تەواو دەکەن. ئەو دوو گریمانەیەی دژی یەك دەکەونەوە، یەکیکیان راست نیە.

خاوەن کۆنفرانس لەگەلیك شوینی ووتارەکەیدا، نەیتوانیوە خۆی لەدژایەتی قوول رزگاربکات. بیگومان دەبی ئەم دژایەتیانە بەسروشتی بزانین. زۆر سروشتییە ئەو کەسانەی میتۆدیان "زانست" نیەو بەو ئەندازەیە بەجۆشو خرۆشەوە کار بۆ بنیات نانو بلاوکردنەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت دەکەن، نەتوانن خۆیان لەدژایەتی دەربازبکەن. ووتاربیژ دەلیت:

"ئەوکاتەی رەگەزی تورك لەنیشتمانی دایکی خۆیدا گەیشتە پلەی بەرزی کولتووری خۆی، خەلکی ئەوروپا ژیانیکی وەحشیو بەتەواوی جاهیلانە دەژیان."

پاشان دەلیت:

"بەلام ئەم گەلە(واتە رەگەزی تورك) بەهۆی كۆمەلیك رووداوی سیاسیو ئایینییەوە، وورده وورده خودیتی خۆیانو نیشتمانی دایكی خۆیان لەبیرچۆوه"

ئەوانەی بە كولتووریكی ئاوا پلەبەرز گەیشتبن، ئایا دەكری خودیتی خۆیانو نیشتمانی دایكی خۆیان لەبیربكەن؟ ئەوانەی گەیشتبنە ئاستی شارستانیو كولتووریكی ئاوابەرز، ئایا دەكری لەناو ئەو خەلكەدا بتوینەوه كە "ژیانیكی وەحشیو جاهیلانە" دەژیانو خودیتی خۆیان لەبیرچیتەوه؟ وەكو بینرا، لەناویەك پاراگرافدا، دوو رستەی یەك لەدوای‌یەك دژی یەكتر دەوەستن.

دەلیت:

" هەموو ئەو زمانانەی بەهیندو ئەوروپی دەناسرین، رەگی زمانی توركی‌یان تیدایه."

پاشان:

"دان نەنان بەم راستیەدا، دەگەریتەوه بۆ شارەزا نەبوون لەزمانی توركی كۆندا."

چۆن دەتوانری بگوتری ئەوانەی گەیشتبوونە ئاستیكی كولتووری ئەوەندە بەرز، كاریان كردە سەر ئەوانەی ژیانیكی " وەحشیو تەواو جاهیلانە" دەژیانو ریشەی زمانی تریان دروستكرد؟ دژایەتیەكی ئەوەندە قوول لەنیوان دوو رستەی یەك لەدوای یەكدا، بیجگە لە "نازانستی بوون"و "بی‌میتۆدی" هیچ شتیكی ترنیه.

لەهەموو ئەو بەیاننامەو كۆنفرانسو ووتارانەدا كە پیشكەشی كۆنگرەی یەكەمی میژووی تورك كراون،بە سووربوونیكی هوشیارانەوه گوتراوه ئەو رەگەزەی شارستانیتیو كولتووری گەیاندۆتە رەگەزی تورك بووه. لافی ئەوه لیدراوه كەكولتوورو شارستانیتی لەئاسیای ناوەراستەوەو لەلایەن توركەكانەوه هینراوه بۆ چین، میسۆپۆتامیا، ئانادۆل، میسرو ئیجە. ئەمە لەكاتیكدا كەوەكو لەسەرەوه بەروونی باسكرا، میژووی تورك لەسەرچاوه چینی‌یەكانەوه دەزانریت. ئەمە مانای وایە ئەگەر سەرچاوه چینی‌یەكان نەبوونایە، شتیكی زۆركەم لەسەر میژووی تورك لەسالانی پیش زاییندا

دەزانرا. لەدۆخیکی ئاوادا چۆن دەتوانرێ لافی ئەوە لێ بدریت کەتورکەکان کولتوورو شارستانیتی‌یان بردووە بۆ چین؟ ئایا دەتوانرێ کولتوورو شارستانیتی چین، نووسین ومیژوو و ریبازەکانی نووسینەوەی تۆمارەکانی چین[٩٣] بەنەبوو حساب بکرین؟ ئایا دەتوانرێ رەت بکرینەوە؟

" ئەوانەی چوونە هندستان، ئەو شوینەیان بیرنەدەهاتەوە کە لیوەی هاتبوون. ئەوانەی چوونە ئیران، وایان دانا کە نیشتمانی یەکەمیان شوینیکی دووری نەزانراوە لەدەورو‌بەری پامیر. بەلام بیرەوەریەك هەبوو کە لە بیریان نەچۆوە، نیشتمانی دیرینیان، نیشتمانی مرۆڤی بەریزو جوامیران بوو."

بالیرەشدا نیشانەیەکی گەورە دانیین. چونکە ئەم مۆتیفی "بیرچوونەوە"یە، لەئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتدا، زوو زوو بەکاردەهینریت. بەپێی ئایدیۆلۆجیای رەسمی "کوردەکان لەراستیدا بەرەچەلەك تورکی رەسەنن. بەلام بەتیپەرینی کات وبەهۆی فاکتەری جۆربەجۆرەوە، خودیتی خۆیان لەبیرچۆتەوەو بوون بەکورد. خۆیان بەگروپیکی جیاواز لەتورك زانیوە. خۆیان بەکورد زانیوە". بۆ تیگەیشتن لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی، دەبێ بەووردی لەسەر ئەم دوو فاکتەرە راوەستین. لەنیوان ئەو بیروبۆچوونەی کەدەلیت"تورکەکان" لەئاسیای ناوەراستەوە چوون بۆ ئەوروپاو خودیتی خۆیان لەبیرکردو بوون بە ئەوروپایی، لەگەل ئەو بیروبۆچوونەدا کەدەلیت کوردەکان هەرچەندە لەبنەرەتدا "تورکن" بەلام بەتیپەرینی کات ئەمەیان لەبیرچۆوەو لەراستیدا ئەمانە ئەو تورکانەن کە خودیتی خۆیان لەدەست داوە، یەکیتی‌و پەیوەندیەکی دیالەکتیکی هەیە. دواتر بەدریژی لەسەر ئەم پەیوەندیە رادەوەستین. لەهەردوو کتیبی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك و بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك دا، ئەم زانیاریانە هەن:

---

[٩٣] لەچین، لەسالی ٢٠٠٠ ی پیش زایینەوە تۆماری میژوویی بۆ دەولەتی چین و پەیوەندیەکانی لەگەل قەومە دراوسیکانیدا نووسراوەتەوە. بروانە:
Tanq Chi, Turk Tarihine Ait Cin Kaynaklari, a.g.m,s.181-210.

" ئەو تورکانەی نیشتمانی دایکی‌ی خۆیان بەجێ دیلن، زمانی دایکی‌ی خۆیان لەدەست دەدەن. فیری زمانی نوێ دەبن. ئەم هاوشیوە بوونی(لەیەك چوونی) زمانە کە لەرووی پاراستنی خودیتی نەتەوەییەوە گرنگە، رەنگە لەوەوە هاتبێ کەلەبەرئەوەی تورکەکان لی هاتووترو بەتواناتر بوون، ئاسانتر فیری زمانی نوێ دەبوون، هەروەها رەنگە هۆکەی بگەریتەوە بۆئەوەی خەلکی ئەوناوچانەی تورك بۆی دەچوون، بەژمارە زۆر قەرەبالغتر بوون و تورکەکانیش بۆهەر کوێیەك چووبن، بۆئەوەی دەسەلات بخەنە دەستی خۆیانەوەو زووتر خەلکی ئەو ناوچانە بەفەرمانرەوایی خۆیان رابینن، فیری زمانەکانیان دەبوون. لە ویلایەتەکانی خۆرهەلاتدا، دەبینین باپیر تەنها بەتورکی قسەدەکات، باوك بەتورکی‌و بەکوردی، نەوەش تەنها بەکوردی. ئەمە رووداویکە ئەو خالەی سەرەوە پشت راست دەکات و بەشیوەیەکی هەست پیکراو زیرەکی‌و وورییایی تورك نیشان دەدات.

خەلکی ئەمرۆی ئیران ومیسۆپۆتامیا، خەلکی رەسەنی ئەم ناوچانە نین. کەس ناتوانێ بلیت سۆمەری‌و ئیلامیەکان خەلکی رەسەن ودیرینی ئیران بوون. ئەمە لەکاتیکدایە کە لە پال ئەوانەدا رەگەزی تورك هەیە کە لە ماوەی زانراوی سی‌سەدەی دواییدا، دەستی بەسەر ناوچەی گەورە گەورەدا گرتووە، لەهەموو جێیەك رەنگە پتر لە سەد دەولەتی گەورەو بچوکی دامەزراندووەو گەلیك ناوەندی شارستانی‌ی دروستکردووە.)) (هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، ل ٦٠-٦٧؛ بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، ل١٥-٧٢).

ئەودەقە وەرگیراوانەی سەرەوە بەروونی دەری دەخەن کەگرنگترین ئەرکی تیزی میژووی تورك بریتیە لە بەتورك کردنی نەتەوەی کوردو بەکۆیلەکردنی، سرینەوەی ناوی کوردو ناوی کوردستان لەزمان ومیژوودا. بەلام ئەم تیزە،تەنانەت لیرەشدا ناتوانێ دروستکراوی‌و نازانستی بوونی خۆی بشاریتەوە. تەنانەت لەوشوینانەشدا کە لافی ئەوە لیدەدات هەموو شارستانیتی‌یەکانی جیهان لەلایەن تورکەکانەوە پەرەیان پیدراوەو بلاوکراونەتەوەو، هەموو زمانەکانیش لەزمانی تورکی کەوتوونەتەوە، دەلیت"ئەو تورکانەی هاتن بۆ میسۆپۆتامیا، زمانی خۆیان لەبیرچۆوەو فیری

زمانە ناوچەییەکان بوون. چونکە بۆ ئەوەی ببنە ئاغای خەڵکی ناوچەکە دەبوو فێری زمانەکەیان بن. جگە لەوەش ئەو ناوچانە عەقڵی ئەوەیان نەبوو فێری زمانێکی نوێ بن".

٤- چەمکەکانی تیۆری زانین (نظرية المعرفة)
لەگەڵ چەمکەکانی تیۆری ئەخلاقدا لەیەک جیان

پێشکەشکەری کۆنفرانس، خاتوو ئافەت، پاش ئەوەی رایدەگەیەنێت کە دروستکردنی رەگەزو کۆمەڵێکی مرۆیی بەناوی"هیندو ئەوروپی"یەوە، دژی سروشتەو یاخی بوونە لەسروشت، دەڵێت:

" ئەوەی مەعقول ومرۆڤانەیە، بریتیە لە دان پێدانان و رێزگرتن لەو رەگەزەی کە سروشت لەبەرزاییەکانی ئاسیای ناوەراستدا دروستی کردووە."

بەم شێوەیە چەمکەکانی تیۆری زانین و تیۆری ئەخلاق پێکەوە تێکەڵاو دەبن. زانست میتۆدێکە تەنهاو تەنها بۆ تێگەیشتن لەفاکتەکان و واقیعە راستەقینەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان. هەوڵدەدات لە پەیوەندیو دژایەتیە ناوەکیو دەرەکیەکانی فاکتەکانو پەیوەندیە فاکتیەکان، لەجۆربەجۆریان، لەناو رەهەندی کات وشویندا و لەچوارچێوەی یەکێتیو یەکپارچەییاندا تێ بگات. زانست لەسەر سروشت، مێژوو، کۆمەڵ ومرۆڤ، تەنها زانیاری دەدات. هەوڵدەدات بۆ زانین و تێگەیشتن لەراستیی بابەتی."رێزگرتن" چەمکی زانست نیە. چەمکی تیۆری ئەخلاقە. چەمکێکی ئایدیۆلۆجیە. سەرباری بەکارهێنانی وەکو ئامرازێکی ئایدیۆلۆجی بۆ بروا پێهێنان، وەکو ئامرازێکیش بۆ "پەرستن وپەرستران" بەکاردەهێنرێت.

زانست سەبارەت بەدۆخی جوگرافی ئاسیای ناوەراست، ئەو مرۆڤانەی لەوێ دەژین، بونیادە ئەتنیەکانیان، زمان و کولتوورەکانیان،

شارستانیتی‌یەکانیان، هۆکانی بەرهەمهینانیان، پەیوەندیەکانی بەرهەمهینانیان وپەرەسەندنی ئەو پەیوەندیانە لە رەهەندی کات وشویندا، زانیاریمان دەداتێ. بەکورتی زانیاری بابەتیمان دەداتێ لەسەر ئەوەی ئەو مرۆڤانە کردوویانەو دروستیان کردووە. کرداریکی وەك"ریزگرتن" لەو مرۆڤانە، کاریگەری‌یەکی ئایدیۆلۆجیای رەسمی‌یە، نەك چەمکی میتۆدی زانستی. خاوەن کۆنفرانس لەبەرئەوەی لەدەرەوەی رووبەری زانستدایە، لەبەرئەوەی بنیات نان و بلاوکردنەوەو داکۆکی کردنی لەئایدیۆلۆجیای رەسمی، وەکو ئەرکیکی سەرشان قبول کردووە، زوو زوو تووشی سەر لێشیوانی لەوجۆرە دەبیت.

٥- زانست "شایانی ریزە"و "شایانی ریز نیە"ی نیە

زانست زانیاری سەبارەت بەراستی‌ی بابەتی، واتە سەبارەت بەسروشت ومرۆڤ و کۆمەلگە پیشکەش دەکات. ئەوەی لیرەدا گرنگە، لیکۆلینەوەی پەیوەندی زانیاریەکەیە لەگەل راستیە بابەتیەکاندا. ئەو لایەنەی پیویستی بە لەسەر وەستان هەیە ئەوەیە کە ئایا زانیاریەکە ئاوینەی راستیە بابەتیەکانە یان نە. هەرچی خاوەن کۆنفرانسیشە، ستایشی هەندێ زانای ئەوروپایی دەکات کە بەقازانجی ئایدیۆلۆجیای رەسمی، واتە بە قازانجی تیزی میژووی تورك قسەیان کردووە و "ریز لە زانست"ی ئەوان دەگریت. بەچاوی سووك

تەماشای ئەوانە دەكات كە لە دەرەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی قسە دەكەن‌و رایدەگەیەنیت ریز لە "زانستی ئەوان" ناگیریت.[٩٤]

بەلام هەلویستەكانی خاوەن كۆنفرانس، كە پیچەوانەی میتۆدی زانستی دەكەونەوەو داكۆكی لە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەكەن، لەكۆنگرەی یەكەمی میژووی توركدا بەگەرمی چەپلەیان بۆ لیدراوەو داكۆكی‌یان لی كراوە. بۆ فوئاد بەگی كۆپرولوزادە كەیەكیكە لەمامۆستاكانی (دار الفنون- زانكۆ)ی ئەستەموول، ئاوا دەلیت:

" خاتوو ئافەت خانم باسی ئەوەی كرد كە دایكی چەنگیز تورك بووە. بامنیش ئەوەی بخەمە سەر كەباوكیشی بەرەچەلەك توركە.

پاشان منیش لەگەل ئەو بۆچوونەی خاتوو ئافەتدام سەبارەت بەمەسەلەی جوانی‌ی رەگەزی تورك. بەراستی ئەو بەلگەنامە میژوویی‌و ئەدەبیانەی تائیستا بەرچاوی من كەوتوون، بەئاشكرا دەلین رەگەزی تورك بەوپی‌یەی

---

(٩٤) *پیشتر گوتمان كتیبی ٦٠٦ لاپەرەیی "__هیلە گشتیەكانی میژووی تورك__" دراوە بەكەسانی جۆر بەجۆر بۆ ئەوەی تیبینی‌و رەخنەكانیان وەربگیریت. یەكیك لەوانە ئاڤرام گالانتی بەگی مامۆستای زمان‌و قەومەكانی خۆرهەلاتە لە زانكۆی ئەستەموول. ئاڤرام گالانتی بەگ رەخنەكانی خۆی لەسەر كتیبەكە، لە شیوەی دەقیكدا پیشكەش بە كۆنگرەی یەكەمی میژووی تورك كردووە. (بروانە: كۆنووس‌و كۆنفرانسەكانی یەكەمین كۆنگرەی میژووی تورك) ئاڤرام گالانتی بەگ لەم ووتەیەیدا بەشیوەیەكی گشتی دژی تیزی میژووی تورك رادەوەستێ. بەنموونەوە نیشانی دەدات كە دامەزرینەرانی شارستانیتی میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، ئانادۆل‌و دەریای سپی، هیچ پەیوەندیەكیان بەتوركەوە نیە. رایدەگەیەنێ كەسۆمەری و حیتی‌یەكان هیچ پەیوەندیەكیان بەتوركەوە نیە. دەلیت بۆ نموونە ئەو زمانەی حیتی‌یەكان قسەیان پێ كردووە، زمانیكی هیندو ئەوروپی بووە. ئەو وتەیە بۆتە مایەی رەخنەی توندو تیژ لەكۆنگرەكەدا. (ل ٤٥١-٤٨٠) لەبنەرەتدا تاكە ووتاری كۆنگرە كەلە چوار چیوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەرچووبیت، ئەم ووتارەی ئاڤرام گالانتی بەگە. بۆ پووچەل كردنەوەی ئەم بیرو بۆچوونانەو بالا دەست كردنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی، بەدوورو دریژی رەخنەی ئاراستە كراوە.*

لەهەندێ کتێبی ئەنترۆپۆلۆجیدا نووسراوە، نەك نموونەیناشرینی، بەلکو بەپێچەوانەوە، پەیکەری جوانی بووە."[٩٥]

ووتارەکەی شەوکەت عەزیز بەگ-یش کەماموستای ئەنترۆپۆلۆجیایە لەکۆلیجی پزیشکی، بەمجۆرەیە:

" کەوابێ دەلێین ئاسیا مەلبەندو کوانووی براکیسەفالەکانە. ئەمانە جۆرە مرۆڤی ئادەمیزادی ئالپین. تورکیش لەم جۆرەیە. بەپێی دوا تێگەیشتن، ئیمە هیچ پەیوەندیەکمان بەنەژادی زەردەوە نیە کەخۆی لەبنەرەتدا دوورە لەوەی بە رەگەزێك دابنرێت هەروەها دەلێین زانست بەمیتۆد پیادە دەکرێت. زانست بەرهەمی میتۆدە. نابێ پشت بەقەناعەتەکانی ئەوکەسە ببەستین کەئەو میتۆدەی پیادە کردووە، بەلکو پێویستە ئەو میتۆدە وەرگرینو پشت بەو لیکۆلینەوانە ببەستین کەبەدەستو میشکی خۆمان ئەنجامی دەدەین. بەندە کە بە ئانادۆلدا سورامەوە، تووشی رەگەزی چەندە جوانو ساف (پاك)و بەبەرهەمی تورك بووم! ئەو پیوانانەی ئەنجامم دان، کاراکتەرە ئەنترۆپۆلۆجیەکان، ئەم قەناعەتمیان گۆری بۆ ئیمانیکی پتەو. لەبنەرەتدا تورکی ئەمرۆ، پەیوەستە بەو رەگەزەوە کە (ئالپ برۆجا) ناوی ناوە جالتەو لەسەردەمی بەرلە میژوودا، شارستانیتیی هیناوە بۆ خۆرئاوا. وەکو بایۆلۆجیستیك (بایۆلۆجی کاریك) دەلێم، جۆریکە لەجۆرەکانی ئادەمیزاد کە ئامادەیی تەواوی هەیە بۆ پیشکەوتنی مادیو مەعنەویو، خاوەنی پەیکەرو گۆشتو کەللەسەرو هەوینیکی کاملە. دیسان ریگەم بدەن بلیم ئەو پیاوە مەزنەی بەهۆی کاراکتەرە بێ کەموکوریەکانیەوە، بناغەی هەموو ئەم پیشکەوتنانە بووەو مرۆڤی لە خورافەو زنجیرەکان رزگار کردووە زەمینەی پیشکەوتنیکی بی سنووری بۆ ئیوە ئامادە کردووە. شۆرشیکی ئەوتۆی بەرپاکردووە کەئیمە و نەوەی ئیمەی شاهیدی ئەم شۆرشە، هەمیشە بەرەو پیشەوە دەچین." (چەپلەی بەردەوام)[٩٦]

---

[٩٥] *Birinci Turk Tarih Kongresi, s.46-47*

[٩٦] *a.g.e. ,s.49-50*

وەكو بینرا ووتاربێژ شەوكەت عەزیز بەگ، پاش ئەوەی دەلیت "زانست بەمیتۆد پیادە دەكریت. زانست بەرهەمی میتۆدە"، هیشتا یەك دوو رستە تێناپەریت، هەلویستە تەواو دوور لەمیتۆدی زانستییەكانی یەك یەك ریز دەكات. یەكەمیان ئەمەیە "گۆرانی قەناعەتی بۆ ئیمانیكی پتەو". ئەمە لەكاتیكدایە كەزانست قەناعەتی وای تیدا نیە بگاتە پلەی ئیمانیكی پتەو. قەناعەتیكی لەو جۆرە تەنها لە ئاییندا دەبیتو پەیوەستە بەبروا ئایینییەكانەوە.

هەلویستی نازانستی دووەم، بریتیە لە رووكردنە "رزگاركەری مەزن"و راگەیاندنی ئەوەی وەكو تاكە پیوەری راستی قبول كراوە.

ئەم هەلویستانە كە پیچەوانەی چەمكی میتۆدی زانستی دەكەونەوە، لەرووی ناوەرۆكیشەوە لەزانست بەدوورن. پیكەنیناوین. شەوكەت عەزیز بەگ دەلیت (جالتە)ییەكان كەبەهیندو جیرمانی ناسراون، لەراستیدا تورك بوون، بەم شیوەیەش هەموو ئەو گروپە مرۆییو زمانی و كولتووریانەی بەهیندۆ ئەوروپیو هیندو جیرمانی و ئاری ناسراون، رەتدەكاتەوە. بەنەبوو لە قەلەمیان دەدات. دەیەوێ بلیت باپیرانی ئەوروپاییەكانی ئەمرۆ تورك بوونو لەمەشەوە ئەوروپاییەكانیش توركن.

شەوكەت عەزیز بەگ لەو كۆنفرانسەشیدا كەلە كۆنگرەی یەكەمی میژووی توركدا لەژیر ناوی "ئەنترۆپۆلۆجیای توركەكان"دا پیشكەشی كردووە، ئاوا دەلیت:

" ئادەمیزادی ئالپی ئەو جۆرە ئادەمیزادەیە كە براكیسەفالە، لووت باریكە، بالای مام ناوەندی یاخود كەلەگەتترە، گەنم رەنگە یاخود رەنگی زەردیكی تیرە، چیاییە. یەكیك لەم كەللەسەرانەی لەبەردەمتاندا دامناوە، یەكیكە لەو شەش كەللە سەرەی سالی رابوردوو مۆزەخانەی زانستە سروشتیەكانی ڤیەننا، بەدیاری ناردبوونی بۆ ئەنستیتۆی ئەنترۆپۆلۆجیای تورك. كەللە سەرەكانی تریش لەسالی رابوردووەوە، لەلایەن وەزارەتی

مەعاریف و ناوخۆوە لە گۆرستانەکانی ئانادۆلدا دۆزراونەتەوە. یەکێکیان هی (ئاکسەرای)و ئەویتریشیان هی دەوروبەری (ئالا شەهر)ە. سێیەمیشیان لەلایەن مۆزەخانەی ئەتنۆگرافیاوە نێردراوە. ئەم کەللەسەرە لەکاتی دروستکردنی ریگەی ئەنقەرەدا دۆزراوەتەوە ئیستا ئیوە ئەو چوار کەللەسەرە دەبینن کەلەنیوان نزیکەی دووهەزار کەللەسەری پۆلین کراوی تاقیگەکەمدا (لابراتور) بەریکەوت هەلم بژاردوون.

هەر یەکە لەمانە، نموونەی بەردەست کەوتووی ئەو گروپە مرۆڤەن کە پێیان دەلین ئالپی. ئەم کەللەسەرانە خۆیان، نەك من، پیتان دەلین هی کوین و هی کین.)) (چەپلە)[٩٧]

" کاتیك یەکەمین لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی خۆم لەسالی ١٩٢٩ دەست پیکرد، کەللەی ٢٥ ژنی تورك و ٢٥ پیاوی تورکم پیوا. ویستم تیکرا (معدل)ی ئەم پیوانانە لەگەل پیوانەی کەللەی فەرەنسیەکاندا بەراورد بکەم. ئەمرۆ لەفەرەنسادا ئادەمیزادی باکووری، ئادەمیزادی دەریای سپی، ئادەمیزادی ئالپی دەژی."[٩٨]

شەوکەت عەزیز بەگ، پاشتر پیوانەکانی ئەم دووگروپە بەیەك دەگریت. پاش ئەم بەیەك گرتنە رایدەگەیەنێ کەهەردوو گروپەکە هەمان تایبەتمەندی ئەنترۆپۆلۆجی‌یان هەیەو دەلیت:

" بالایەکی سەروو مام ناوەندی، کەللەیەکی براکیسەفال، لووتیکی باریك و دریژ. گویچکەکانی لەقەبارەی مام ناوەندیدان. سیمای مەغۆلی نیە. ئەم جۆرە ئادەمیزادە کەپێی دەلین ئەوروپایی هەمان جۆری ئادەمیزادی ئالپی‌یە. هیچ جیاوازیەك نیە. بەلام ئیستا پیویستە پرسیاریك لەخۆمان، واتە لەو لیکۆلەرەوەو تویژەرەوە تورکانە بکەین کە لە ولاتەکانی تورکدا کاردەکەن: ئەو جۆرە ئادەمیزادەی پێی دەلین ئەوروپایی لەکویوە هاتووە؟

---

[٩٧] *a.g.e. ,s.276*

[٩٨] *Dr. Sevket Aziz Bey, Turklerin Antropolojisi, a.g.e. ,s.276*

ئایا ئەو بە ئەوروپاوە پەیوەست دەکەن؟ یاخود ئەوروپا بەوەوە؟ بایەکسەر وەلامی بی دوو دلی ی ئەم پرسیارە بدەینەوەو بلیین، ئەوروپای براکیسە فال بەئیمەوە پەیوەستە." (چەپلە)[99]

د.شەوکەت عەزیز بەگی مامۆستای ئەنترۆپۆلۆجیا، پاش ئەوەی جاریکی تر "بیٚ دوودلی"و "بە میتۆدە زانستیەکان" نیشانی دەدات کە ئەوروپا تورکە، هەولدەدات کەمیکی تر بەلگەو بەلگەنامە بۆ بانگەشەکانی بهینیتەوە.

" بەریزینە، ئەگەر یارمەتیم بدەن، ئیستا خیزانیکی تورکتان نیشان دەدەم. ژن و پیاویکی گەنج و منداله ووردیلەکانیان کە بەریکەوت دۆزیومنەوە و هیناومن. بانیشانتان بدەم.

عەبدوللاو ژنەکەی و مندالەکانیانتان پیشکەش دەکەم کەخەلکی گوندی (باغلوم)ن و دەکەویتە باکووری ئەنقەرەوە. ئەوە ئادەمیزادی براکیسەفالی خاوەن لووتی باریك و دریژ، ئەوە ئەو ئادەمیزادە چیاییە پاکەی لە کتیبە ئەنترۆپۆلۆجیەکاندا بەو کاراکتەرانە وەسف کراوە. (چەپلە) عەبدوللا خاوەنی چاوی کال و سمیلیکی زەردی تیری کالتر لە رەنگی گەنم و پیستیکی سپی یە. بەلام ئەوە مندالەکانی، ئەم ساوا قژ زەردی ئالتونیە، لەرەگەزی تورکە. (چەپلە) ئەوە ئادەمیزادی ئالپ، ئەو ئادەمیزادەی لە ئاسیای ناوەراستەوە هاتووە. (چەپلە) ئەو ئادەمیزادەی پەیوەستە بە ئەژدادی ئیمەوە.

بەریزینە، ئەو رۆلە تورکەی سەرەرای ئەوەی چەندین سەدەیە بیریارەکانمان، رووناکبیرو لیکۆلەرەوەکانمان کە کویرانە پەیرەوی لەخۆرئاوا دەکەن، پشت گویٚیان خستووە، سەرەرای ئەوەش بیدەنگ بەلام بەشیوەیەکی زۆر جیگەی هیوا بەرەو ئایندە هەنگاو دەنی و دریژە پیدەری رەگەزی تورك و نەوەی تورکە. بروانن ە گوندنشینی تورکی ئانادۆل، کەسەرەرای پشتگویٚ خرانی چەندین سەدە، هیشتا بیٚ هیچ گومانیك تواناکان و وریایی و بلیمەتیە بە بەرەکەتەکەی لەناو نەچوون و، رووناکبیرانی ئەمرۆ و ئیمەش ناچارین سەرنجی بدەینیٚ و تیبینی بکەین و گرنگی پیٚ بدەین. (چەپلە)

ئیستا رووی دەمم دەکەمە تۆ، ئەی ئیرادەی قارەمان و پیاوی گەورە:

---

[99] *Sevket Aziz Bey, a.g.e. , s.277*

ئەم جۆرە ئۆرگانیزمە بێ عەیبە، چەندین سەدەیە بەپشت گوێ خراوی ماوەتەوە. تۆ بەئیرادەی ژیان ئەو شاریگانەت ئامادە کردو ئامادەیان دەکەیت کە ئەم جۆری ئۆرگانیزمو رەگەزە، بەرەو دەریایەکی مەعنەوی دەبەن بۆ پاکردنەوە. تۆ ئەو کانالانەت کردەوە بۆ ئازاد کردنی پیویستی و ئارەزووەکانی ئەم ئۆرگانیزمە، کەچەندین سەدەیە زیندانی کراونو لەناهوشیاریدا (لاشعور) فرێ دراونو رەنگە هیشتا ئیمە نەمانتوانیبێ دەرکیان پێ بکەین.

ئەی قارەمان ، ئیرادەی رەسەنو مەزن، ئەی پیاوی گەورە، بەناوی زانستی تورکو بیریاری تورکەوە، بەگەرمی و پێ زانینەوە، سلاوت لێ دەکەم." (چەپلەی بەردەوام)[100]

لیرەدا پیمان باشە ئامارە بەخالیك بکەین، کە بە لامانەوە زۆر سەرنج راکیشە. ئەویش ئەمەیە: خاوەن کۆنفرانس، د. شەوکەت عەزیز بەگی پسپۆری ئەنترۆپۆلۆجیا، بیجگە لە زانیاری کتیبەکان، سێ جۆر بەلگە بۆ ئیدیعاکانی دینیتەوە. یەکەمیان چواردانە کەللەسەر. ئەمانە یەك بەیەك لەسەر میز دادەنرینو نیشانی هەموو خاوەن کۆنفرانسو ووتاربیژو گویگرەکانی کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك دەدرین. دووەمیان خیزانیکی سێ کەسی کەبە ریکەوت دۆزراونەتەوەو هینراون بۆ کۆنگرە. ژنو میرد و مندالەکەیان. ئەمانیش یەك بەیەك دەهینرینە سەر شانۆو روونکردنەوەی تایبەتیان لەسەر

---

(100) *Sevket Aziz Bey, a.g.e. ,s.277-278*

هەروەها بروانە: شەوکەت عەزیز کانسو، میژووی ئەنستیتۆی ئەنترۆپۆلۆجی تورك، چاپخانەی مەعاریف، ئەستەموول ١٩٤٠، ل ١-٣٤؛ نەبیلە ئیلبارس، چەند لیکۆلینەوەیەك لەسەر توانا جەستەییەکانی قوتابیانی سەرەتایی ئەنقەرە، لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆلۆجیو ئەتنۆلۆجیەکان، کاری سالانەی DTCF . ١٩٤٠-١٩٤١، ئەستەموول ١٩٤١، ل ٥٢٩-٥٤١؛ شەوکەت عەزیز کانسو، موعینە ئاتاسایان، لیکۆلینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجی نوێ لەسەر میژووی رەگەزی ئانادۆل، (هەژدەهەمین کۆنگرەی نیو نەتەوەیی ئەنترۆپۆلۆجیا و ئارکیۆلۆجیای بەر لەمیژوو، ئەستەموول-ئەنقەرە، ١٨-٢٥ی ئەیلولی ١٩٣٩)، ئەنقەرە ١٩٣٩، ل ١٠-١٧. هەروەها بروانە ئەو بەیاننامانەی ترکە لە (کتیبی بەیاننامەکان)دا بلاوکراونەتەوە.

دەكرێ. سێیەمیشیان، قسەكانی "ئیرادەی رەسەن و قارەمان" ، "ئیرادەی مەزن" ، " پیاوی گەورە"یە.

ئامادە بوونی خودی "ئیرادەی مەزن" لەناو گوێگرانی كۆنگرەكەداو چاودێریكردنی بۆ كۆنگرەكە. بەم شێوەیە "گوندنشینی چەندین سەدە پشت گوێخراوی تورك"، لەگەڵ چوار كەڵلەسەرەكەدا، بەچوونە بەردەم"ئەنجومەنیكی زانستی"ی ئاوا گەورە، ئابلوقەی"پشت گوێخران"ی دەشكاند.

لە گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای توركیدا كە لە مانگی تشرینی یەكەمی سالی ١٩٢٥ەوە لەلایەن دەزگای ئەنترۆپۆلۆجی توركیەوە(سالی ١٩٢٥ دامەزراوە) بلاوكراوەتەوە، ئەم لێكۆڵینەوانە بلاوكراونەتەوە:

نورەدین بەگ	بەیەك گرتنەوەی بەراوردكاریانەی رەگەزی
نەجكەت ئەومەر بەگ*	توركی دانیشتووی ئەستەموول،
ماوچەت	گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای توركی (*TAM*)،
سورەییا بەگ	ژمارە ٢، مارتی ١٩٢٦، زانكۆ
ئیسماعیل حەقی بەگ	كۆنستانتینۆپۆل، ل ١-١٨
	ژمارە ٣، ئەیلولی ١٩٢٦، ل ١-٣٨
	ژمارە ٤، مارتی ١٩٢٧، ل ٩-١٩
نورەدین بەگ	چەند سەرنجێك لەسەر ئەنترۆپۆلۆجیای
	رەگەزی تورك،
نەشئەت عومەر بەگ	*TAM*، ٥-٢١، ژمارە ٥، تشرینی یەكەمی

* *پێدەچێ لەتۆماركردنی ناونیشانی بابەتەكان و نووسەرەكانیاندا، هەڵەی چاپی زۆری تێدابێت. بۆنموونە رەنگە ئەم ناوە(نەجكەت ئەومەر بەگ Necket Eumer Beg) لەراستیدا (نەشئەت عومەر بەگ Neset Omer Beg) بێت، كەدواتر ناوی هاتووە. هەروەها لەوەدەچێ ناونیشانی بابەتەكانیش لەبیرچوون و هەڵەیان تێدابێت. جگە لەوەی روون نیە كام بابەتە هی كام نووسەرەیە. ئەم تێكەڵاویەیە لەدەقە توركیەكەدا بەردەوامە تادەگاتە ناوی(ئەوگەنە پێتارد). واتە هەموو ئەو بەشەی جەدوەلەكە، كە لە لاپەرە ٩٨ی دەقە توركیەكەدا هاتووە. بەڵام لەبەرئەوەی هیچ سەرچاوەیەكی ترمان لەبەر دەستدا نیە بۆ راستكردنەوە، یاخود دلنیابوون لە راستی ناونیشان و ناوەكان، وەكو خۆیان نووسیماننەوە.*

سورەییا بەگ	١٩٢٧	
م. بۆچەت	ژمارە ٦، مارتی ١٩٢٨، ل ٥-١٤	
حەمزە بەگ	ژمارە ٧، مارتی ١٩٢٩، ل ٦-١٢	
ئەوگەنە پیتارد	:خویندنەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجیانەی تورکەکانی ئاسیای بچووک، بنەچەی رەگەزی تورک، *TAM* ژمارە ٨، ئەیلولی ١٩٢٩، ل ٥-٢٥ (لەم لیکۆلینەوەیەدا گوتراوە: تورک براکیسە فالە، رۆمو ئەرمەنو کورد دۆلیکیسە فالن)	
د. شەوکەت عەزیز	: پرۆگناتیسمای* گشتیو پرۆگناتیسمای کەللەسەری تورک، *TAM*، ژمارە ٩، مارتی ١٩٣٠، ل ٥-١٤.	
د. *شەوکەت عەزیز*	: دەروازەیەك بۆ لیکۆلینەوەی کرۆنۆلوجیانەی** حیتییەکان، *TAM*، ژمارە ١٠، ئەیلولی ١٩٣٠، ل ٣-١٧.	

لەم لیکۆلینەوەیەدا بەکورتی ئاوا دەگوترێ: "بەتەواوی ئاشکرا نیە کە حیتییەکان لە چ رەگەزیك بوون. بەلام ئەو قەناعەتەی دەلیت سامی نەبوون، گشتییە. لەبەرئەوە دەبیت لە گروپی مرۆیی هیندو ئەوروپی بووبن. ئەو تاقیکردنەوانەی بۆ خویندنەوەی زمانی حیتی ئەنجامدران، دەریان خست کەلەو زمانەدا شیوە زمان (لەهجە)ی جۆر بەجۆر هەبووە." (ل ٤)

* *پرۆگناتیسم* **Prognathism** *: زاراوەیەکی لیکدراوی یۆنانیە.* **Pro**: *پیشەوە،* **gnathos**: *کاکیلە (بەعەرەبی: فك). واتە رادەی بۆ پیشەوە چوون یاخود بەرجەستە بوونی کاکیلە، لە کەللەی سەردا*

** *کرۆنۆلوجیا-*Chronology: *زانستی پیوانی کات. لیکۆلینەوەی کرۆنۆلوجیانە، واتە لیکۆلینەوە لە دیاردە یاخود رووداویك بەپێی کاتو سەردەم*

وەکو بینرا، لەم لیکۆلینەوەیەدا رستەی زانستیانەی وەك "بەتەواوی ئاشکرا نیە کە حیتی‌یەکان لە چ رەگەزیك بوون"، بەکارهینراوە. راگەیەنراوە کە سامی نەبوون‌و بۆی هەیە هیندو ئەورووپی بووبن. ئەم لیکۆلینەوەیە کاتیك ئەنجامدراوە کە هیشتا بیرو بۆچوونی وەك تیزی میژووی تورك‌و تیۆری زمانی خۆر، بەتەواوی نەهاتوونەتە ئاراوە. پاشتر د. شەوکەت عەزیز بەگ واز لەم جۆرە قسانە دینی‌و هەولدەدات بی‌سەلمینی حیتی‌یەکان تورك بوون‌و لەرەگەزی تورك کەوتوونەتەوە.

د. شەوکەت عەزیز بەگ :رەگەزی تورك‌و زمانی تورك،TAM، ژمارە ١٣-١٤، مارت- ئەیلولی ١٩٣٢، ل ٥-٨ {لەم ژمارەیەی گۆڤارەکەدا مستەفا کەمال بە گەورەی (سەرکردەی) زانستی تورك ناو دەبریت. }

لەم لیکۆلینەوەیەشدا بەکورتی ئاوا دەگوتریت:

"پیادە کردن‌و دیاریکردن‌و ئاویتەکردنی مەسەلەی تورك‌و زمانی تورك لە روانگەی بایۆ-ئەنترۆپۆلۆجیا‌و سوسیۆ- ئەنترۆپۆلۆجیاوە، واتە بەپی‌ی میتۆدو لەناو چوارچیوەیەکی پۆزەتیف‌و بابەتیدا، لەلایەن ئەو ئیرادە مەزن‌و راستگۆیەوە (مستەفا کەمال)، کراوە بە ئایدیالیکی زانستیانەی گەرم‌و پربەرەکەت لەرۆحە راستگۆکاندا. نەوەی ئەمرۆ دەبی‌و مافی خۆیەتی بەرامبەر خرۆشان‌و هەلچوونی ئەم شەپۆلە مەعنەویە مەزنەی کولتووری تورکیدا بەرەو ئایندە، کەتوانای هەیە نەك رابوردوو بەلکو داهاتووش رووناك بکاتەوە، هەست بەشانازی بکات.

ئیمە لەم چەند دیرەدا دەمانەوی وەکو پسپۆریکی ئەنترۆپۆلۆجی، لەبەرامبەر رەگەزی تورکدا، بەشیوەیەکی گشتی چاویك بەمەسەلەی زمانی تورکیدا بخشینین.

تیزی قوتابخانەی تورکی، واتە تیزی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورك سەبارەت بەرەگەزی تورك ئەمەیە: رەگەزی تورك لە پۆلین کردندا دەچیتە خانەی رەگەزی سپییەوە . بەشیوەیەکی ووردتر دەلیین: تورك سەر بە رەگەزی براکیسەفال "واتە کەللە خر"ی ئالپییە.
بەراورد کردنی تورك لەگەل مەغۆلەکان هەلەیە. تورك لقیکە لە رەگەزی ئالپی کەتایبەتمەندیەکی پلە بەرزی بەدەست هیناوە. رەگەزی ئالپی، هیندو ئەوروپایی لە پامیرەوە هیناوە بۆ ئەوروپا.

لە ١٨٥١دا(لاثام)ی ئینگلیزی گوتی ئەو قەومەی بەزمانی هیندو ئەوروپی قسەیان کردووە، لە ئەوروپادا ژیاون نەك ئاسیا. ئەلمانەکان ئەم بۆچوونەیان بەدل بوو. بەپشت بەستن بەم بیرۆکەیە، رایانگەیاند ئەلمانیا نیشتمانی رەگەزی باکوورە. ووشەی(هیندو جیرمان)یان لەجیی زمانە هیندو ئەوروپاییەکان دانا.

بەم شیوەیە بۆچوونە کەمو کورتەکەی(گۆبینۆ)،واتە ئەو قەناعەتو بۆچوونەی دەلیت ئادەمیزادی گەنم رەنگی(رەنگ زەردی تیر) دۆلیکسەفال* جۆرە کاملەکەی (پیگەیشتووەکەی) رەگەزی ئادەمیزاد بووە، جاریکیتر زیندوو بۆوە. ئادەمیزادی ئالپ، زمانی تورکیی گواستەوە بۆ ئەوروپا. ئەو ئیرادە مەزنو راستگۆیەی ئەم نەوە تازە پیگەیشتووەی فیرکرد بگەرینەوە بۆ خودی خۆیو بۆخۆیان، خۆیشی لەگەل ئیشکەراندایە.))**

د. سایم عەلی : بەرەو یەکیتی زمان

١- سەبارەت بە بناغەی رەگەز،*TAM*
ژمارە ١١، مارتی ١٩٣١، ل ٢-٣٥
٢- یەکیتی زمان، ژمارە ١٢، ئەیلول
١٩٣١، ل١-٦٢، ٦٣-٩٥

---

* *دۆلیکیسەفال: زاراوەیەکی فەرەنسییە(**dolichocephale**) مانای کەللە دریژ دەگەیەنی.*

** *رەنگە لەنیوان ئەم دوا رستەیەو رستەی پیشوودا، رستەیتر لەچاپدا پەریبیت. چونکە دوا رستە بەتەواوی دوورە لە وانیپیش خۆی. بەلام لەرووی ئەمانەتەوە بۆ دەقە تورکییەکە، وەکو خۆی نووسیمانەوە*

٣- تورك لەبەردەم زمانە هیندو ئەوروپیەکاندا،
ژمارە ١٣-١٤، مارت-ئەیلولی ١٩٣١، ل١٤-٣٦
٤- پاشگر لەزمانە هیندو ئەوروپیەکانداو پەیوەندیی
لەگەل زمانی تورکیدا، ژمارە ١٥-١٦، مارتی ١٩٣٤،ل٧-٢٤
٥- کیشەی زمانی کەلت-تورکی، ژمارە ١٥-١٦،
مارتی ١٩٣٤، ل٢٥-٤٠
٦- کیشەی زمانی کەلت-تورکی، ژمارە ١٧-١٨،
١٩٣٥، ل٣٥-٥٥

عەلی سایم دیلەرمە : یەکیتی‌یەکانی نیوان سیستەمی رۆنانی فرمان (تصریف الفعل)ی تورکی و زمانە هیندو ئەوروپیەکاندا،
TAM، ژمارە ١٩-٢٢، ئەیلولی ١٩٣٩،
ل ٣٣٦-٣٤٣.

V. ئەو زانیاریە "زانستی" یانەی سەبارەت بە تیزی میژووی تورك هاتنە ئاراوە، لەئەدەبی تورکیدا چۆن رەنگیان دایەوە؟

ئەو دیدو بۆچوونانەی سەبارەت بەتیزی میژووی تورك هاتنە ئاراوە، رەنگدانەوەیەکی گەورەو فراوانیان لە ئەدەبی تورکیدا هەبوو. پیمان وایە پیشکەش کردنی چەند نموونەیەك لەسەر ئەم بابەتە بەسوود دەبی. بەهجەت کەمال(چاغلار) لەشیعری ئەرگە نە کۆن دا، ئاوا دەلیت:

لە مەزاری دلمدا با بەرخەکەم ببارینی
دەلیم "گەورەی هەمیشەیی خۆت، تورك بناسە!"

تورك نموونەی دەسەلاتی بی سنووری یەزدانە
دونیا لەبەر خاتری جوانیی نەژادی تورك دروستکراوە

ئەوخوینەی بەدلی تورکدا دیتوەدەچی خوینی یەزدانە

که ڕەگەزەکانی تر میگەل بوون، تورك شوانیان بوو

لەم سەرتا ئەوسەر، تورك دنیای کیلا و گرت
تورك بەتامەزرۆییەوە خوداکانی پەرست

ئەگەر لەم جیهانەدا چەند تورکیك ناوبانگی هەبی
ئەوا یەزدان لەسەر ڕووی زەوی هەرئەوانی دەستنیشانکردووە

دلی تورك، میشكو بیری تورك(٣٠) هەزار سالە تەمەنی
مانای خۆشەویستیو بروا هینانی بەدنیا نیشاندا
مرۆڤ چەند لە بەمرۆڤ بووندا دوا دەکەوت
ئەگەر تورکی یەکەم ئەڤیندارو یەکەم بڕواهینو یەکەم نووسەر، نەبووایە

بە پیکداداني ئیشی بیهودە، تاقە یەك هەنگاو نانریت
مرۆڤایەتی بی تورك، مانای ری رۆیشتنی بیچاو

لەناو سنگماندا، دلمان وەکو گورگیك وایە
هەناومان وەك نیشتمان، شەقار شەقار بووە

ئەی بۆ زکورت! لوورانەنت مژدەی خودایە
با تاکە دەنگ هی تۆ بیت، لەناخی زەوییەوە بیت

مژدە شاعیر مژدە، بروانە پیشەنگی تورك ئاشکرا بوو
بروانە ئیرادەی میللەت بەرگی خۆی پۆشی

رۆژیك دیت(بۆزکورت) بەرگی مرۆڤ لەبەر دەکات
ئیستا تورك دەشکینی، دەتوینیتەوە، هەلدەگیریتەوە.

(بۆزکورت-گورگە بۆر)لە بۆشایی ناو بەردیکەوە هاتۆتە دەری،

کویستانەکان تەی دەکا
لەو بۆشاییەوە هەموو نیشتمان نیشانی ئیمە دەدات

مرۆڤایەتی لەنیو دەچوو ئەگەر تۆ رزگارت نەکردایە
تورکی دیرین چاوت روون، تورکی گەورە چاوت روون

دەبکرینەوە ئـاسـۆکان، خـۆت لادە چیـای سـەرکـەش
تۆش ئەی تورك ببە بە تیشك بەسەر خاکدا پەخش بە

ئەی دونیا بە مراز گەیشتی، بەرگی کەسك لەبەرکە
وادیسـان دیت خـاوەنە دیرین و ئـاغـا دیرینەکـەت

ئەی دیلەکان، ستەملیکراوان، هەناسەیەکی ئاسوودە هەلکیشن
نـەرە، نـەرەی تـورکـە، چیـاو بـەردەکـان هـاوار بکـەن

وائەم خۆرە بە دلخوازی ئیمە هەلهات
با دنیا بکەینە خوانی شادی و ئاهەنگ[١٠١]

حسەین حوسنی کللشلی-ش لە شیعری((ئەمە تورکایەتیە))دا، ئاوا دەلیت:

ئەمە تورکایەتییە! گورگە بۆریکی ئالتای
ئیشارەتیك دەکـا، سوپایـەك ئامـادە دەبی
دل و گیـان بـۆ تورکـایەتـی دیتـە جـۆش
ئـەسـپـی یـەکبـوون تـاو دەدری

قۆینلوویەك دەچیتـە چیـن، دەبـی بەخـان
دیـواری چیـن دەبـەزینی دەبیتە سـەروەر
دەست دەگری بەسەر رووباری سەوزو زەرد دا (مەبەست رووبارەکانی چینە)
دەبی بە ئیمپراتۆر، فەرمان بەهەموو چین دەدات

---

[١٠١] *Behcet Kemal (caglar) Ergenekon,* ***UIKu****, Sayi 1, Subat 1933, S.11-13.*

کوره تورك پییەك بخاتە ئەفغانەوە
بەگەکانی دەست لەپایەی خۆیان هەلدەگرن بۆ سولتان
سولتانیك ئەگەر کەمیك بروات، دریژی پینج رووبار دەبریت
هندستان ریگای(گەنج)ی بۆ دەکاتەوە

بەگیکی تورك ناوی ئەسپەکەی بدات
ئەسپی ماندوو لە ئیران دەحەسیتەوە
تۆزیك بەتوندی جلەوی ئەسپەکەی راکیشی، سمکۆلان دەکات
هەمووان بۆی دەچەمینەوەو بە(شا)ی دەزانن

کوره تورکیك لە(ئارال)ەوە بکەویتە ری
بەسەدانی میگەلەکەی لە(ئۆرال) تیدەپەرن
سیو فرۆشیك سیویك هەلدا بەرەو وولاتی فارس
کەوانیك بەرز دەبیتەوەو تیر دەگەیەنیتە پاریسەوە

تورکیکی بچووك(مندال) خۆی فری داتە ناو ئاسۆی سۆمەرەوە
مرواری دەکاتە گەردنی ئەکەدیەکان
کە لەگەل کەشی مام ناوەندیدا راهات
لە دارستانی خورمادا ئاسك لە ئامیز دەگری

ئەمە تورکایەتیە! لەگۆمی وانەوە جاریك
جاریکی ترلە دارستانی(ئەهلات)*دا. دەولەتیك دادەمەزرینی
ئەگەر کەموکوری‌یەك لە ژیر داری(ئەهلات) داهەبی
ئاوی دیجلە بەشی ئەسپەکەی ناکات

ئەمە تورکایەتیە! ئەگەر هیلاکەی نزم بیتەوە (مەبەست هیلالی سەر ئالای تورکیایە)

---

* ئەهلات: جۆرە درەختیکە

مستەفا کەمالێک پەیدا دەبیو تاو دەدا
دوژمنان تێک دەشکێنی، تورک کۆدەکاتەوە
بەرزیان دەکاتەوەو بەرەو پێش دەیانبا[١٠٢]

(مامۆستا احمد محمد اسماعیل ئەم شیعرەی کردووە بە کوردی)

گومـان لـەوەدا نیـە لیکچوونیکـی زۆر لـەنیوان ئـەم شـیعرانەو، ووتـارو نووسینەکانی پرۆفیسۆرە پەرلەمانتارەکانی ئەندامی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژوویی تورکیی سەر بەخانەی تورکیدا هەیە، لیرەشەوە لیکچوونیکی زۆر لەنیوان ئەم شیعرانەو شیعرەکانی زیاگوکئالپدا هەیە، جیگەی سەرنجە کە شیعرەکەی بەهجەت کەمال، هەمان ناوی شیعرەکەی زیاکۆکئالپی هەیە (ئەرگەنە کۆن).

لەبەرهەمە شانۆییەکانیشدا، دەبینین هەمان ئەو بابەتانە دووبارە بوونەتەوە. فاروق نازیف(چاملیبەل) لە شانۆنامەی شیعریی (ئاکن–هیرش)و(ئۆزیورت–نیشتمانی رەسەن)دا کە سالی ١٩٣٢ نووسیونی، هەروەها لە شانۆنامەی قارەمان دا کە سالی ١٩٣٣ نووسیویتی، مەسەلەی (کۆچکردن لە ئاسیای ناوەراستەوە)ی کردۆتە هەوین.[١٠٣] بەهەمان شیوە یاشار نەبی (نایر) لەشانۆنامەی مەتە (١٩٣٢)و رۆلەکانی شۆرش (١٩٣٣)دا، بەهجەت کەمال چاغلار لە شانۆنامە شیعریەکانی شوان (١٩٣٤)، ئاتیللا (١٩٣٥)، دیسان هەمان بابەتیان باسکردووە.[١٠٤] ئاکا گووندووز لە ئەستیرەی شین (١٩٣٢)، دووانەکان (١٩٣٢)، قارەمانی سپی (١٩٣٣)و نیوە عوسمان (١٩٣٣)دا، رەشاد نوری لە سەربەخۆیی (١٩٣٢)دا، ناهید سری لە ئاگر دا (١٩٣٣)، کازم نامی لە هوشیاربوونەوەدا (١٩٣٢)، خالید فەخری لە داستانی دە سال دا ١٩٣٣، ئەحمەد نوری لەدادگای شەرعیدا (١٩٣٢)، دیسان ئەو جۆرە بابەتانەیان

---

[١٠٢]*Huseyin Husnu, Turk Iuktur Bu! UIKu, Sayi. 7, Agustos 1933, S.28-29.*

[١٠٣]*Ismail Habib Sevuk, a.g.e., s.353-356.*

[١٠٤]*Esmail Habib Sevuk, a.g.e. ,s.418-419*

کردۆتە هەوین. (یەنی تورک– Yeni Turk ، ژمارە ١١-١٤، تشرینی یەکەمی ١٩٣٣، ل١٠٨٢-١٠٨٧)

ئەم کتیبانە لەلایەن سکرتاریەتی کۆمەڵەی گەلی کۆمارییەوە (CHF)، دەنیردرین بۆ خانەکانی گەلو داوا دەکریت بخرینە سەر شانۆ. ئەو زنجیرە نووسراوە گشتیانەی کە (CHF) بۆ ریکخستنەکانی خۆی ناردووە، بەشی هەرە زۆریان لەو بابەتەن.[١٠٥]

VI-رەخنە لەتیزی میژووی تورك

لە سالی ١٩٣٠دا، ئەو کاتەی تیزی میژووی تورك هینرایە گۆریَ، ئەو کەسو دەزگایانەی لیکۆلینەوەو تویژینەوەی جدی دەکەن، بە "پیکەنین"ەوە پیشوازییان لی کرد. رایانگەیاند کە نابیَ بەناوی زانستەوە کاری ئەوەندە ناجدی ئەنجام بدریت. دەکریَ ئەو رەخنانە بەم شیوەیە کورت بکرینەوە:

١-لەئاسیای ناوەراستدا رووداویك نەبووە ناوی ووشك بوونی دەریای ناوەوە بووبیت. ووشك بوونی ئاسیای ناوەراست ، رووداویکە لە سەدەکانی دوای زایینـدا هاتۆتە ئاراوە . بۆ سەردەمی بەر لە میژوو، ناتوانین باسی رووداوی لەو جۆرە بکەین.

٢-نیشتەجیَ بوونی ئەو ناوچەیەی پیَی دەگوتری ئاسیای ناوەراست، لەسەردەمەکانی بەر لە میژوودا، سەلمینراو نیە . وەك چۆن ئەو ناوچانە ناتوانن ناوەندی کولتوور بووبن، ئاواش باسی کۆچکردن لەویوە بۆ دەوروبەر ناکریت.

---

[١٠٥] *بۆ نموونە بروانە: بەیاننامە گشتیەکانی نووسینگەی گشتی (سکرتاریەتی) CHF بۆ ریکخراوەکانی کۆمەلە، لە کانوونی دووەمی ١٩٣٤ەوە، تا کۆتایی حوزەیرانی ١٩٣٤، بەرگی ٤، چاپخانەی حاکمیەتی میللیە، ١٩٣٤، ل٤٢.*

٣-تورك هاورەگەزی مەغۆل و تونگوزەکانە. رەگەزی تورك هیچ پەیوەندیەکی لەگەل هیندو ئەوروپی و قەومە ئاریەکاندا نیە. زمانی تورکیش زمانیکی هیندو ئەوروپی نیەو یەکیکە لە زمانە ئۆرال-ئالتاییەکان.

٤-مەحالە تورك شارستانیتی بۆ چین و هند بردبیت. کۆنی تورك لە میژوودا، دەگەریتەوە بۆ سەدەی دووەمی پیش زایین. واتە دەگاتە (هیۆنگ-نو) و (سیەن-پی)یەکان . ئەمە لەکاتیکدایە کە لە هەزارەی سییەمی پیش زایینەوە، لەچین و هیندستانیش،کولتوورو شارستانیتی هەیە. نووسین هەیە

٥-سۆمەری و حیتی و قەومەکانی تری ئاسیای نزیك، هیچ پەیوەندیەکیان لەگەل تورکدا نیە. بەشیك لەمانە سامی و بەشیکیان قەومی ئارین. بەشیکیشیان بەتەواوی قەومی ناوچەیین. ئەو زمانەش کەئەمانە قسەیان پی کردووە، هیچ پەیوەندیەکی بەزمانی تورکیەوە نیە. هەر لەبنەرەتدا ئەو دەولەتانەی پیش گۆك تورکەکان (سەدەی شەشەم و حەوتەمی زایینی)، هەموو ئەو دەولەتانەی لە دەشتاییەکاندا پیکهاتوون-بی ئەوەی تەنانەت چەند ووشەیەك لەو زمانەی پیی دواون، بەجی بیلن- لەسەر شانۆی میژوو نەماون و رۆیشتوون.

٦-هاتنی تورکەکان بۆ ئاسیای نزیك و ئانادۆل ریکەوتی سەدەی دەیەم و یانزەهەمی دەکات. پیش ئەمە جی پیی تورك لە ئاسیای نزیك و ئانادۆلدا نیە.

٧-دانیشتوانی ئەمرۆی ئەوروپا بە ریشە ئەوروپایین. ریشەیان دەگەریتەوە بۆ ئیران و پەنجاب. گرتنی ئەوروپا لەلایەن هون و مەغۆل و تورکەکانەوە کەریشەیان دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراست، لە سەدەی پینجەم و شەشەمدا روویداوە.

٨-لە قەلەمدانی ئاسیای ناوەراست بە نیشتمانی رەگەزی براکیسەفال و دانانی کورتی کەللە سەریش وەکو نیشانەیەکی رەگەزی، شتیکی کەیفیە (بە ئارەزوو دانراوە). چونکە گەلە ناتورکەکانی ئەوروپا، ئالزاسەکان، باڤاریەکان و بریتۆنەکانیش براکیسەفالن.

VII. کۆنگرەی دووەمی میژووی تورك

بەلام هیچ یەکیك لەم بیرۆکەو دیدوبۆچوونانە، لە دووەمین کۆنگرەی میژووی تورکدا کە لە ٢٠-٢٥ی ئەیلولی ١٩٣٧دا لەئەستەموول بەسترا، بەباری سەرنج وەرنەگیراون. وەکو کۆنگرەی یەکەم، دیسان بە شەوق‌و حەماسەتەوە داکۆکی لە تیزی میژووی تورك کراوە. ئەمجارە پسپۆری بیگانەش بۆ کۆنگرە بانگهیشت کراون. لەم کۆنگرەیەدا:

"تیزی میژووی تورك بە لیکۆلینەوەو هەلکۆلینە نویکان رۆژ بە رۆژ بەهیزبووە، گەلیك مەسەلەی نویَ خراونەتە بەردەمی جیهانی زانست بۆ لیکۆلینەوەو گفتوگۆ لەسەر کردن."[١٠٦]

لە کۆنگرەکەدا زوو زوو باسی ئەوە کراوە کە حیتی‌و سۆمەریەکان تورك بوون، شارستانیتی‌یەکانی میسۆپۆتامیا، ئانادۆل، میسر، ئیجە، کریت، دەریای سپی‌و شارستانیتی چین‌و هند لەلایەن تورکەکانەوە دروستکراون وپەرەیان پیدراوە.[١٠٧] لەم کۆنگرەیەدا هەندیَ ئیدیعای تازە پیشکەشکراون

---

[١٠٦] *<u>Ikinci Turk Tarih Kongresi,</u> (Istanbul, 20-25 Eylul 1937) Kongre Calismalari ve Kongreye Sunulan Tebligler, TTK, Istanbul 1943, s. XXXVII*

[١٠٧] *ئەوگەنە پیتارد، ووتاری کردنەوەی کۆنگرە بەناوی ئامادە بووە بیگانەکانەوە، ل ٥-٧؛ خاتوو ئافەت ئینان، چالاکی ئارکیۆلۆجی دەزگای میژووی تورك، ل ٨-٩؛ حامید زوبیر کۆشای، ئەنجامە بەدەست هاتووەکان لەو هەلکولینانەی دەزگای میژووی تورك لە (ئالاجا خۆیووك) ئەنجامی داون، ل ٢١-٣٢؛ شەوکەت عەزیز کانسو، دۆزینەوەی نویَ لەسەردەمی بەر لە میژووی ئەنقەرەو دەوروبەریدا، ل٣٥-٤٨؛ ئەوگەنە پیتارد، پەیوەندیە ئەنترۆپۆلۆجیەکانی نیوان ئاسیاو ئەوروپا لە چاخی بەردینی نویدا، ل ٦٥-٨٤؛ ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، نرخ‌و جیگەی تیۆری زمانی خۆر لەناو تیزی میژووی تورکدا، ل ٨٥-٩٨.*

یوسف زیا ئۆزەر، سوبارییەکان و دوا بیردۆزە ئارکیۆلۆجییەکان، ل ١١٥-١٢٥؛ عەبدولقادر ئینان، روونکردنەوەی دۆخی ئەسپەکان لە روانگەی ریو شوینی دفن کردنەوە لای تورکەکان، بەپێی هەلکۆڵینەکانی (پازریك) لە ئالتای، ل ١٤٢-١٥١؛ ڤۆن دەرئۆستن، هەزارەی سێیەمی پیش زایین لە ئانادۆڵدا، ل ١٥١-١٥٦؛ گوتەر بۆك، میژوو نووسین لای حیتییەکان،ل ١٧٧-١٨١؛ عارف لوتفی مانسەل، مەسەلەی (ئاکا)کان لە میژووی ئیجەدا، ل ١٨١-٢١١؛ براندەستن، دۆخی ئیستای مەسەلەی ئەتروسك، ل ٢١١-٢١٩؛ حەسەن رەشید تانکوت، سەبارەت بە پەیوەندیە زمانی و رەگەزیەکان، ل٢٢١-٢٢٣؛ کەریم ئەریم، سەبارەت بەبناغەو ماهیەتی بیرکاری (ریاضیات) لای سۆمەریەکان، ل ٢٤٣-٢٧٠؛ ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، جێ پەنجەکانی کولتووری تورکی لەسەر نیوە دوورگەی عەرەب بەر لە ئیسلام، بەپێی سەرچاوە خۆرهەلاتیەکان، ل ٢٨٠-٢٨٩؛ گەزا فەهەر، کولتووری تورکۆ-بولغار، مەجارو میللەتانی خزمیان، کاریگەریی کولتووری تورکی لەسەر ئەوروپا،ل ٢٩٠-٣٢٠، رەشید رەحمەتی ئارات، تۆماری میژوو لای تورك، ل ٣٢٩-٣٣٧؛ ئیرنیست ڤۆن ئاستەر، تورك لە میژووی فەلسەفەدا، ل ٣٣٦-٣٧٥؛ مارگریتا دیللە نباخ، بەلگەنامەکانی میژووی ئەنترۆپۆلۆجی تورکەکان، ل ٣٧٦-٣٨٣؛ بۆسیرت، دۆزینەوەی هونەری چاپ، ل ٤٢١-٤٣٨؛ شەوکەت عەزیز کانسو، لیکۆلینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆجی لەسەر تورکە سەلجوقیەکان و ئەنجامەکانی ئەو لیکۆلینەوەیە، ل ٤٤٠-٤٥٦؛ هینری ڤ. ڤالۆیس، میژووی رەگەزەکانی خۆرئاوای ئاسیا، ل ٤٥٦-٤٨٣؛ هینری ئا. ئالفۆلدی، جووت پاشایی لای تورکەکان، ل٥٠٧-٥١٩؛ کۆنت زیجی (یاخود زیکی)، سەبارەت بەبنەچەی قەومی مەجار، ل ٥٦٩-٥٧٧؛ ت. ژ. ئارنێ، سەرژمیرو میژووی خیلەکانی دەشتی تورکمان و پەیوەندیەکانی لەگەل ئانادۆلدا، ل ٦٠٣-٦٠٧؛ ه.ه. سایمان، قوتابخانەی تورکی لە میژووی بیرکاریدا، ل ٦٢٥-٦٣٤؛ و. کیپەرس، تورکایەتی رەسەن و ئیندۆ جیرمانی رەسەن لە بەرامبەر لیکۆلینەوەی میژوویی جیهانگیرو زانینی خەلکدا، ل ٦٤٥-٦٦٥؛ ه. شیل، زانستی بەلگەنامە کۆنەکان، ل ٦٦٦-٦٧٣؛ سەبری ئاتا یۆلو، رەنگ سووریی تورك، ل ٦٩٧-٧٠٥؛ سەفوەت ئەنگین، بەراوردکردنی سیستەمی ئایینی حیتی و گریکی ل ٧٧٤-٧٩٤؛ سی. بوش (C.Bosch)، ئانادۆل لە میژوودا، ل ٨٠١-٨١١؛ نەوزاد ئایاس، تورك و یاسای سروشت، ل ٨١٧-٨٦٣؛ فاتین گۆکمەن، دەزگا (مؤسسە) و رۆژ ژمیر لای تورکە کۆنەکان، ل ٨٣٢-٨٤١؛ سەعدی ئیرماك، چەند لیکۆلینەوەیەك سەبارەت بە بایۆلۆجیای رەگەزی تورك، کۆمەلەی خوین

کەلە کۆنگرەی یەکەمدا باس نەکراون. بۆ نموونە پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی لە دوو ووتاریدا کە لە کۆنگرەی دووەمی میژووی تورکدا پیشکەشی کردوون، لەسەر ئەم ئیدیعایانە راوەستاوە. پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی دەلیت:

" سەبارەت بەجێ پەنجەکانی کولتووری تورکی لەنیوە دورگەی عەرەبدا کە لانکەی ئیسلامە، بەرلە هاتنی ئایینی ئیسلام، هیچ شتیك نەنووسراوە، ئەم بابەتە کە پەیوەندی بە جیهانی زانستەوە گەلیك زۆرە، تا ئەمرۆ لەژیر پەردەدا ماوەتەوە.))[١٠٨]

پاشان ئەو پەردەیە بەم شیوەیە لادەدات:

(گروپی خوین)و پەنجە مۆر (بصمە)، ل ٨٤١-٨٤٥؛ نورەدین ئۆنور، تویژینەوەیەك لەسەر بنەچەی رەگەزی تورك لە روانگەی کۆمەلەی خوینەوە، ل ٨٤٥-٨٥١؛ ش. ئاککایا، کاریگەری زمانی سۆمەری لەسەر زمانی بابلی، ل ٨٥١-٨٥٨؛ رەمزی ئۆغوز ئارك، سەبارەت بە پرۆتۆ حیتی‌یەکان (حیتی‌یە سەرەتاییەکان)، ل ٨٦٣-٨٧٤؛ پرالتی، ئایینی عیسایی لای تورکەکان، ل ٨٨٧-٨٩٥؛ ئا. ڤۆن گاباین، پەیوەندیەکانی نیوان هون-تورك، ل ٨٩٥-٩١١؛ ت. هـ. بالتاجی ئۆغلو، خیلە تورکەکانی دەوروبەری ئەدرەمیت، ل ٩٢٣-٩٣٨؛ کامیل کەپەجی ئۆغلو، وەرزش لای تورکەکان، ل ٩٣٩-٩٤٨؛ ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، پیغەمبەر و تورکەکان ، ل ١٠١٣-١٠٤٤؛ و. براندشتاین، ئەو نووسینەی لە (لیمنی)دا دۆزراوەتەوە، لە رووی زمانەوە باشترین بەلگەیە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ئەتروسکەکان لە ئانادۆلەوە هاتوون ، ل ١٠٥١-١٠٦٢؛ سەدری مەقسودی ئارسال، رۆلی رەگەزی تورك لە پیشکەوتنی چەمکی دەولەت و حقوق و دەزگاکاندا بە دریژایی میژووی مرۆڤایەتی، ل ١٠٦٢-١٠٩٣؛ ل. دیلۆپۆرتێ، پەیوەندیە سیاسی و کولتووریەکانی حیتی (هاتتی)یەکان لەگەل میسۆپۆتامیای خوارووەدا، ل ١٠٩٣-١١٠٣

[١٠٨] *Ismail Hakki Izmirli, Sark Kaynaklarina Gore Musulmanliktan Evvel Turk Kulturunun Arab Yarimadasinda Izleri, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 280.*

" هەردوو خیلی ئەوس‌و خەزرەج لە شاری سۆمەری میسۆپۆتامیاوە چوونەتە یەمەن کە شارستانیتی سۆمەری تیدا بلاوبۆتەوە، لەویوە کۆچیان کردووە بۆ مەدینە. لەو کولتووری تورکی لە خودی خۆیاندا دەبینریّ، وا دەردەکەویّ تورك بووبن. بۆی هەیە ئەوس لە (ئوس- *Us* : واتە جوان)ەوەو خەزرەجیش لە (خەزەر)ەوە کرابیت بەعەرەبی. لەراستیدا ، لە زمانی عەرەبیدا ئەوس بەمانای گورگ‌و خەزرەجیش بەمانای شیر دیت. بەلیّ، هەرچەندە (ئوز *Uz* : عەقل) لە (ئۆغوز *Oguz*)ەوە هاتووە، بەلام عەرەبەکان کە داتاشراوەکانی ئەم ووشەیە نازانن یاخود بیریان لی نەکردۆتەوە، نەریتی گورگ-یان بیر دەکەویتەوەو مانای (گورگ)ی پیّ دەبەخشن."

" یەکیك لە خیزانەکانی (ژنەکانی) پیغەمبەر تورکە.

بەپیّی قسەی (تاریخ الخامس)، ئەو (ماریە)یەی (مقەوەس)ی پاشای میسر ناردویتی بۆ پیغەمبەر، کچیکی تورکە. ئەوانەی لەگەل ماریەدا هاتبوون‌و ناویان زانراوە، بریتین لە (شیرین)ی خوشکی و (ماغبوردا)ی برای. بەمجۆرەش ژن‌و ژن خوشك‌و ژن برایەکی پیغەمبەر تورکن. (مقوس) لەنامەکەیدا رایدەگەیەنیت کە ماریەو شیرین پایەیەکی بەرزیان لەناو قیبتی‌یەکاندا هەبووە. ئیبراهیم لەم کچە تورکە جوانە بووە، پیغەمبەر زۆری پیّ خۆش بووە. ئەمەیە ئەو تاقە کورەی لە سەردەمی پیغەمبەرایەتیدا لە دایك بووە. ئەم رۆلە تورکە ١٨-٢٢ مانگ ژیاوەو پاشان مردووە. پیغەمبەر بەمە زۆر دلگران بووە."

" پیغەمبەر لە ژیر گومەزیکی تورکیدا خودا پەرستی کردووە . پیغەمبەر لە ناوەراستی مانگی رەمەزانیکدا ماوەی دە شەوو دە رۆژی تەواو لە ژیر گومەزیکی تورکیدا خەریکی پەرستنی خودای خۆی بووە. سەبارەت بەم گومەزە تورکی‌یە، زانیاری دوورو دریژم دەست نەکەوت."[١٠٩]

---

[١٠٩] *Ismail Hakki Izmirli, a.g.e. , s.281*

پرۆفیسـۆر ئیسـماعیل حـەقی ئیزمـیرلی پاشـتر دەلیـت: " پیغەمبـەر فەرمووده‌ی نیە زەمی تورك بكات"،"لەقورئاندا تورك بەوەسفكراوی ناوی هاتووه"،"لەقورئاندا ووشەی توركی هەیه"،" پیغەمبەر دەستدریژی كردنە سەرتوركی قەدەغە كردووه"،"پیغەمبەر نامەیەكی بەتوركی نووسیوه"[110] وبەم شیوەیەش هەولدەدات ئیدیعاكانی خۆی بسەلمینیت. لەهەمان كاتدا، پاش ئەوەی(بەربەر)ە كانیش وەكو تورك نیشان دەدات،[111] سەلاحەدینی ئەییوبیش وەكو فەرمانرەوایەكی تورك پیشكەش دەكات.[112] دیدو بۆچوونەكانیشی لەبارەی توركەوه، بەم شیوەیە باس دەكات

" توركیك بەتەنها خۆی ئوممەتیكە. بەكورتی ئەگەر هیزی فارس وعیراقی عەجەم و عیراقی عەرەب وبیگانەكان لەیەك كەسدا كۆبیتەوه، ئەو كەسە ناتوانی ببیتە هاوتاو هاوشانی توركەكە."[113]

" توركەكان كە خاوەنی كولتووریكی بالابوون، بێئەوەی دنیا ئاگای لی بیت(دنیا بێخەبەر بوو)، كۆمەلیك بیردۆزی زانستیوفەلسەفییان كردە مولكی جیهانی زانست. لەم بارەیەوە بەلگەی گەلیك زۆرمان هەیە. بەلام لەبەرئەوەی بابەتەكەمان باسی ئەو مرۆڤانە نیە كەفاكتەری هەموو كولتووری ئیسلام بوون، لیرەدا راناوەستم. سەرەنجام دەلیم(ئەوە باپیرانی ئیمە، ئادەی نموونەیەكی تری لەو بابەتە بیننەوە)و كۆتایی بەقسەكانم دینم."[114]

وەكو بینرا پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی بە ئارەزووی خۆیو بێ ئەوە پشت بەهیچ بەلگەیەك ببەستێ، سۆمەریەكان بەتورك دەزانێ. پاش

---

[110] *a.g.m.,s.282-289*
[111] *a.g.m.,s.284*
[112] *a.g.m.,s.285*
[113] *a.g.m.,s.285*
[114] *a.g.m.,s.289*

ئەوەش خیلی ئەوس وخەزرەج وادابینێ کەلە میسۆپۆتامیاوە کەوتوونە رێو هـاتوون بۆیەمـەن، یەمـەنیش وەکـو یـەکیك لـەو ناوچانـە تەماشـا دەکـات، کەشارستانیتی تورکی پیدا بلاوبۆتەوە. بەم شیوەیە باسی تورك بوونی خیلی ئـەوس وخـەزرەج (عەرەبـەکانی یەمـەن) بگـرە لـەوەش زیـاتر تـورك بوونـی پیغەمبەر دەکات. هـەموو ئەمانە بەتـەواوی رەفتـاری زەینـی، خـودیو کـەیفێن(بـەئارەزووی خـۆی)و لەسـەر هیـچ بناغەیـەکی بابـەتی رانەوەسـتاون. تەنـها راگـەیاندنیکی قەناعەتـە خودیـەکانن. ئـەو سـنگ دەرپەراندنـەش بەرامبـەر میژوونـووس و ئارکیۆلۆجیسـتە ئەوروپاییـەکان لـەکۆتایی قسـەکاندا، بـەو قسەیەی کەدەلیت "ئەوە باپیرانی ئیمە، ئادەی نموونەیەکی تری لەو بابەتە بیننەوە"، ئەنجامیکی سروشتی ئەم هەلویستەیە.

پرۆفیسـۆر ئیسـماعیل حـەقی ئیزمـیرلی دووەمیـدا بـەناوی "پیغەمبـەرو تورکەکان" کەپیشکەشی کۆنگرەی دووەمی میژووی تورکی کردووە، دیسان داکۆکـی لەهـەمان ئـەوبیرو بۆچوونانـە دەکـات.[115] پرۆفیسـۆر ئیزمـیرلی لـەم کۆنفرانسە "زانستی"یەی دووەمیدا، بیجگە لە پیغەمبەر، باس لەوە دەکات کە جوولەکەکانی نەوەی ئیسرائیلیش تورکن ولە"نەژادی تورك"ەوە هاتوون:

" تورکـەکان کەچـەندین سـەدە رابـەری موسـولمانان بـوون، چ جـۆرە پەیوەندیـەکیان لەگـەل پیغەمبـەری ئیسـلامدا هەیـە، ئـەم پەیوەندیـە دەمانگەیەنیتە کوێ؟ سەبارەت بەم بابەتە کە تا ئیسـتا لێی نەکۆلراوەتـەوە، هـەندێ خـالی شـاراوە، بـە بەلگەنامـەی بـەهیزو ئەنجامـە سـەرنج راکیشەکانیانەوە، بۆ کۆنگرەی میژووی تورك روون دەکەمەوە."[116] پاشان ئەو بابەتە باسکراوانەش بەم شیوەیە کورت دەکاتەوە:

---

[115] *Ismail Hakki Izmirli, Peygember ve Turkler, a.g.e.,s.1013-1044*
[116] *a.g.e.,s.1013*

" ١- ئەگەرێکی زۆر گەورە هەیە کەپێغەمبەر لەڕووی نەژادەوە تورك بووبێت.

٢- هەردوو خێڵی ئەوس وخەزرەجیش تورك بوون ولەڕەگەزی تورکەوە هاتوون.

٣- لەنێوان ئەسحابەکانی پێغەمبەردا سێ تورك هەیە ناسرا بن.

٤- پێغەمبەر لە رەمەزاندا لەژێر چەتر(چادر)ێکی تورکیدا خودا پەرستی کردووە.

٥- پێغەمبەر نامەیەکی تورکی نووسیوە.

٦- پێغەمبەر فەرموودەی لەسەر تورك هەیە.

٧- لەقورئاندا ووشەی تورکی هەیە.

٨- موبارەك ئۆغلو کە زانایەکی پایەبەرزو ناسراوی تورکە، لەپلەی ئەسحابە دایە.

٩- ئیمامی ئەعزەم ئەبو حەنیفە، تورکەو ئایدیۆلۆجیاکەی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای تورکیدا هاوئاهەنگە.

١٠- ئیمامی ئەعزەم مافی حاکمێتی داوە بەژنان، پێی وابووە قورئان بریتیە لەمانا."[١١٧]

پرۆفیسۆر ئیسماعیل حەقی ئیزمیرلی، بەمجۆرە دەیسەلمێنێ کەپێغەمبەر لەڕەگەزی تورك بووە:

" بەشێوەیەکی گشتی بەپێی نووسینەکانی نووسەرانی خۆرهەلأت، پێغەمبەر نەوەی عەدنانەو عەرەبی موستەعرەبە(ئەوانە لە بنەچەدا عەرەب نەبوون وبوون بەعەرەب). لە ڕووی رەگەزو خێڵەوە عەرەب نیە. باپیرە گەورەی پێغەمبەر، ئیبراهیمی پێغەمبەرە. ئیبراهیم لەعابیرە(ئاڤار)ەوە کەیەکێکە لەباپیرانی، عیبری‌یە. لەعیبری‌یەکانیشەوە کەلە(سام)ن، سامی‌یە.

ئەو قسەو باسانەی لەسەر باپیرانی ئیبراهیم کراون ودەیگەیەننە سام، پشت بەهیچ لێکۆڵینەوەیەك نابەستن. یەکەمجار چی گوترابێت، ئەوقسانە دووبارە کراونەتەوە. ئەگەر ئەم قسانە بەووردی شی‌بکرێنەوە، زیاتر

---

[١١٧] *a.g.m.,s.1013*

دەردەکەوێ کە ئیبراهیم نەوەی سام نیە، بەڵکو نەوەی یافەسە کەبەباوکی تارک–ەکانی دەزانن.))

" شاری ئور، کەمانای قەلاّ دەگەیەنێو لەتورکیدا وەرگێڕدراوە بۆ خەندەق، ناوەندی شارستانێتی سۆمەر بووەو شارێکی تورکییە. ئیبراهیمیش ئالەم شارە تورکەدا لەدایك بووە بەکورتی ئەگەر ناوی(تارەك) لەگەڵ تاریق وتورك دا،(ئازەر) لەگەڵ خەزەرو حەساردا،(ئووبور) لەگەڵ ئامورداو(عابیر) لەگەڵ ئاڤاردا لەبەرچاو بگیرێن، ئیبراهیم کەلەشارێکی تورکدا لەدایك بووەو زاوای خاقانێکی تورك بووە، تورك دەردەچێت. ئیتر عەدەنییەکان کەنەوەی ئیسماعیلن ولەگەڵ ئەوانیشدا پێغەمبەر، جوولەکەکان کەنەوەی ئیسرائیلن ولەگەڵ ئەوانیشدا پێغەمبەرەکانیان، هەموویان لەڕووی رەگەزەوە دەبن بە تورك."[118]

پرۆفیسۆر ئیزمیرلی لەکۆنفرانسی دووەمیشیدا، بەم شێوەیە باسی ئەوە دەکات کەبۆی هەیە خێڵی ئەوس وخەزرەجیش لەرەگەزی تورك بووبن:

" ئەوس وخەزرەج کوڕی (فەهتان- قەحتان)ی یەمەنن ئەوس وخەزرەج لەیەك باوکن وبرای یەکن. قەحتانی باپیریان لەمیسۆپۆتامیاوە، لەدەوروبەری بابلەوە، واتە لەشاری سۆمەرەوە هاتووە بۆ یەمەن، ئەو شارەی شارستانیتی سۆمەری تیدا بلاوبۆتەوە. لەکاتیکدا زمانی خۆی سوریانی بووە، بووە بەعەرەبی. یەکەم کەسیش کەبەعەرەبی قسەی کردووە یەعروب–ی کوری قەحتانە. بەپێی ئەوەی قەحتان بەزمانیك قسەی کردووە کەلقیکی زمانە ئارامیەکانەو زمانی قەومەکەی بووەو، خۆیشی لەدیاری سۆمەرەوە کۆچی کردووە بۆ شاریك کە شارستانیتی سۆمەری تیدا بلاوبۆتەوە، بیگومان کورەکانیشی، واتە(عەرەبی عەریبە) لەرووی ریشەو نەژادەوە عەرەبن و، بۆی هەیە عەرەبە پاکەکانیش(خالص) تورك بوبن."[119]

پرۆفیسۆر ئیزمیرلی، سەبارەت بەنامە تورکییەکەش ئاوا دەلیت:

" شەمسەدین مەرجانی کە یەکیکە لە زانا گەورەکانی شاری کازان و لە ١٣٠٦ی کۆچیدا وەفاتی کردووە، کتیبیکی نووسیوە ناوی (مستفاد

---

[118] *a.g.m.,s.1013-1015*

[119] *a.g.m.,s.1015*

الاخبار)ە. مەرجانی لەم کتێبەیدا، باسی(عمیر بن اوس الاسلمی) *لەکتێبی (أسد الغابە فی معرفە الصحابە)ی(ابن الاثیر ١١٦٠-١٢٣٣)ەوە کەتایبەتە بەئەسحابەکانی پێغەمبەر، بەم جۆرە دەکات بەتورکی: بەپێی ئەوەی کە(ابن الاثیر)لە (أسد الغابە)کەیدا لەسەر باسی (عمیر بن اوس الاسلمی) نووسیویێتی، عومەیر لەگەڵ دەستەیەك لەعەشیرەتەکەیدا هات بۆلای پێغەمبەر. پێغەمبەر نامەیەکی تورکی بۆنووسی. (راوی) قسەکانی ناو نووسراوەکەی بۆ عومەیر باسکرد. بەڵام ئەوانەی نامەکەیان گێڕایەوە، بەووشەی عەرەبی گێڕایانەوە. نامەکەیان گۆڕی. بەم گۆڕینە هەڵەی تێکەوت. لەبەر ئەوە، ئێمە پەشیمان بووینەوە لەوەی دەقەکەی بێنینەوە."[١٢٠]

بیروڕای پرۆفیسۆر ئیزمیرلی سەبارەت بەم نامەیە، کە وەکو گێڕانەوەیەك (ریوایەت) باسی کراوە، بەم جۆرەیە:

" ئەم نامەیە بۆ عومەیرو (بەنی ئەسلەم) نەنووسراوە. بەڵکو بۆ گەلی تورك نووسراوە. لە دیاری عەرەب وشام ورۆمدا، بوونی تورك مەعلوم نیە. چین و(خەتا)ش دوورن. ڕەنگە بۆ تورکەکانی بولغاریاو خەزەر نووسرابێت. چونکە ماوەیەکی زۆر بەرلە دەرکەوتنی ئیسلام، عەرەبەکان هاتوونەتە ئەم ناوە وەك لە قسەکانی(أسد الغابە)وە دەرکەوت،تورکی زان ونامەنووس بەتورکی،لەحوزووری پێغەمبەردا هەبووە. ڕەنگە ئەم نامەیە بۆ یەکێك لەو تورکانە نووسرابێت کەلەوسەردەمانەدا، لە ناوچەکانی نزیك حیجازدا بووبن، وەکو حیتییەکانی ئانادۆڵ."[١٢١]

لێرەدا پرۆفیسۆر ئیزمیرلی، تکایەکیش لەو ئەنجومەنە دەکات کە لە کۆنگرەی دووەمی مێژووی تورکدا ووتار دەخوێننەوەو چاودێری کۆنگرەکە دەکەن. بەوانەی گوێیان لێگرتووە دەڵێت: "تکا دەکەم ئەگەر لەشام یاخود لەناوچە نزیکترەکاندا حیتی و سۆمەری هەن، بۆم ڕاست بکەنەوە"[١٢٢].

---

* *لەدەقەکەدا نووسراوە(عمیر بن افس)*

[١٢٠] *a.g.m.,s.1017*

[١٢١] *a.g.m.,s.1017*

[١٢٢] *a.g.m. , s. 1017*

ئەو قسەیەش کە لەبارەی تورك بوونی ئیمامی ئەعزەم ئەبو حەنیفەو، هاو ئاهەنگی ئایدیۆلۆجیاکەی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای تورکیدا کراوە، ئەمەیە:

" ئیمامی ئەعزەم لەڕووی رەگەزەوە تورکە.(زۆتا)ی باپیرەی(نوعمانی کوڕی سابیت) ، خەڵکی شاری کابولە. کابول، وەکو لە(جامع التواریخ)دا راگەیەنراوە، یەکێکە لە بەناوبانگترین شارەکانی تورك. بەپێی قسەی(معجم البلدان) شارێکە کە تورکە(خەلاج) ەکان تێیدا نیشتەجێ بوون. بەگوتەی (مروج الذهب): لە کابول‌و (بووست)و(بو خاچ)دا، (خەلاچ) و(دۆکوز ئۆغوز)ەکان هەبوون.

لەڕاستیدا کەسانێکیش هەن کە کوڕی زۆتایان بەخەڵکی ناوچەی ئەوبەری رووبار(ماوراء النهر) ی وەکو(تیرمین)، یا خەڵکی(ئەنبار)و(نەسە) ی خۆراسان، یاخود بەخەڵکی شاری وەکو بابلی سەر بە وولاتی سۆمەریان داناوە. هەموو ئەمانە وولاتی تورکن."

" حساب نەکردنی[*] قورئانیش بەوەی بریتی بێت لەمانا، بەتەواوی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای تورکیدا دەگونجێ. دەبینین کە ئەوەی لە کۆماری تورکیدا هەیە، واتە ڕێگەدان بەژنان بۆ ئەوەی ببنە حاکم، خوێندنەوەی بانگ‌و سەلا بەتورکی‌و، خوتبەی جومعە بەتورکی، لەگەڵ مەزهەبی ئەبو حەنیفەدا دەگونجێ. ئایا هێشتا گومان لە تورك بوونی ئەبو حەنیفە دەمێنێ؟"[(١٢٣)]

هەموو ئەم ئیدیعایانە، بەهەڵوێستی زۆر جدیەوە، لەبەردەمی ئەو"کۆمەڵە زانستی" یەدا ڕاگەیەنراون، کەلە ئەوروپاوە هاتووە. پرۆفیسۆر ئیزمیرلی، جگە لەوەی کۆششێکی زۆر دەکات بۆ ئەوەی بیسەلمێنێ پێغەمبەر، کوڕانی ئیسماعیل، کوڕانی ئیسرائیل‌و ئیمامی ئەعزەم تورك بوون، ناشتوانێ خۆی لەهەڵەی جدی سەبارەت بە سەردەمەکانی مێژووو ناوچەی کاریگەربوونی شارستانێتی‌و کولتوورە جۆربەجۆرەکان، قوتار بکات. بۆنموونە وادەزانێ

---

[*] لە لاپەڕە(١١٠) ی دەقە تورکیەکەدا، کەباسی ئەم قسەیەی ئیزمیر لی کراوە، دەڵێت: ((پێی وابووە قورئان بریتیە لەمانا)) واتە بە پێچەوانەوە. دیارە یەکێکیان هەڵەی چاپە زیاتر لەوە دەچێت ئەم دەقەی ئێرە هەڵەبێت‌و ئەوی لاپەڕە (١١٠) راست بێت.

(١٢٣) ***a.g.m. , s. 1020-1026***

سۆمەریەکان کە لە هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا لە میسۆپۆتامیادا ژیاون، هەروەها حیتیی‌یەکان کە لە هەزارەی دووەمی پێش زاییندا لە ئانادۆڵ ژیاون، لەسالآنی سەدەی شەشەمی زاییینیشدا هێشتا هەر لەو ناوچانە دەژین‌و هەرماون. لەم ڕووەوە لافی ئەوە لێدەدات کە ڕەنگە ئەو نامە تورکییەی دەگێڕنەوە پێغەمبەر نووسیویێتی، بۆ "تورکە سۆمەری‌و حیتیی‌یەکان" نووسرابێت. هەروەها دەڵێت کولتوورو شارستانێتی سۆمەر تا(یەمەن) یش گەیشتووە.ئەمەش مەحاڵە.

کەوابێ لێرەدا لەپاڵ بەتورك نیشاندان‌و هەوڵدان بۆ سەلماندنی تورك بوونی پێغەمبەرو نەوەکانی ئیسماعیل بەپێی ئارەزوو، هەڵەی گەورەی تریش لەئارادایە کە شیاوی بەخشین نین. هەموو ئەمانە بریتین لە ئەنجامی حەتمی دوورکەوتنەوە لە میتۆدی زانستی‌و هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەو پشت ڕاستکردنی ئایدیۆلۆجیای ڕەسمی دەوڵەت بەهەر نرخێك بێت.

لێرەدا ئەوەش لە بیربکرێت کە گریمانەی دوو–سێ قۆناغی پیادە کراوە، کە هەڵەو چەوتیی‌یان ئاشکراو ڕوونە. بۆنموونە سۆمەریەکان بەتورك لەقەڵەم دەدرێن‌و باسی تورکە سۆمەریەکان دەکرێت. ئەمە لە حاڵێکدایە کە گریمانەی تورك بوونی سۆمەریەکان، گریمانەیەکی هەڵەیە. لە قۆناغی دووەمدا باسی کۆچکردنی خێڵێك دەکرێت، لە سۆمەرەوە بۆ یەمەن. لەبەر ئەوەش کە خێڵەکە لە وولآتی سۆمەرەوە ڕۆیشتووەو یەمەنیش یەکێك بووە لەناوچەکانی ژێر کاریگەریی شارستانێتی سۆمەر، بۆی هەیە ئەم خێڵەش سەر بەڕەگەزی تورك بووبێت. ئەمە لە حاڵێکدایە کە ئەو گریمانەیەش کە یەمەن بە بەشێك لەناوچەی ژێرکاریگەری شارستانێتی دادەنرێت، ڕاست نیە. لەقۆناغی سێ‌هەمیشدا پەیوەندیەك لەنێوان تیرەیەکی خێڵەکەی یەمەن‌و شاری مەدینەدا دروست دەکرێ‌و هەوڵدەدرێ بسەلمێنرێ کە خێڵەکەی مەدینەش تورك بووە. وەکو بینرا، لەسەر گریمانەیەك کە ئاشکرایە بەتەواوی هەڵەیە، گریمانەیەکی تری نوێ بنیاتدەنرێت. جگە لەو گریمانەیەی کە بناغەی گریمانەی دووەمە، خودی ئەوی دووەمیش هەڵەیە. بەلآم پرۆفیسۆری "زانستکار"، پەیتا پەیتا

هەڵـە دەكـات، بەراسـتیش لــە قەڵــەمیان دەدات، بـــەم جــۆرەش زانیـــاریی بەسیپلەو چوارپلە، بەرهەمدینی.

لـەكۆنگرەی دووەمـی میـژووی توركـدا، پرۆفیسـۆر ئەوگەنـە پیتـارد ئیدیعـا دەكات كە(پارس) ەكانیش تورك بوون. بەم شیوەیە:

" لەبەر ئەوە دەتوانین وای دابنیینو بیهینینـە پیـش چاوی خۆمان كـە مرۆڤـە براكیسـەفالەكانی ئـەمرۆی ئانـادۆل، خـەڵكی رەسـەنی ئـەم پارچەیـەی ئاسـیان، واتـە ئـەو مرۆڤانـەی لەهــەمان ناوچــەی فراوانــدا نیشــتەجین، كــە باپیرانیان داگیریان كردووە. ئەمرۆ ئەم قەومانـە نـاوی جیاجیایـان هـەڵگرتووە. لەتوركسـتاندا ناویـان توركمانـە. لـەئیراندا پارسـە. لـە ئانـادۆڵدا توركـە. بـەڵام لەرووی رەگەزەوە دەتوانین زۆربـەجوانی بیهینینـە پیش چاوی خۆمـان كەلـە هــەمان بنەچــەوە هــاتوون، هــەموویان دەگەرینــەوە بــۆ یــەك بناغــە بــەپیی پرنسـیپی لـە(هـۆ-سـبب) ەوە بـە(ئـەنجام-نتیجـە) گەیشـتن، دەتوانـری ئــەم براكیســەفالە دیرینانــەی ئانــادۆڵ كــە باپــیرانی حیتیــیەكانن، بـــەباپیرانی توركەكانیش حساب بكرین."[١٢٤]

یـەكیك لـە تایبەتمەندیـەكانی كۆنگـرەی دووەمـی میـژووی تـورك لـە چـاو كۆنگرەی یەكـەمدا، بریتیـە لـە دەستدانە لیكۆلینـەوە لەسـەر بابـەتی "گرووپـی خوینـی توركـەكان". وەكو دەركـەوت، لـە كۆنگرەی یەكـەمی میـژووی توركـدا، زیاتر گرنگی بە بونیادی ئەنترۆپۆلۆجیای فیزیكی دراوە: شیوەی كەڵلـە سـەر، رەنگـی چـاو،قـژ، لـووت، ئیسـكەكانو هتـد. بـەڵام لـەم كۆنگرەیـەدا ، دوو راگـەیاندن لەسـەر بابـەتی گرووپـی خویـن پیشـكەش كراوەو گفتوگۆیـان لەسـەر كراوە. لە هەمان كاتدا گرنگی بە پەنجە مۆر (بصمە)ش دراوە[١٢٥]

گرنگترین لایەنی لیكچوونیش لە نیوان كۆنگرەی یەكـەمی میـژووی تـوركو كۆنگرەی دووەمدا، بریتیـە لـە ریكخسـتنی ستایشـنامە بـۆ مسـتەفا كـەمال، لـە

---

(١٢٤) <u>Eugene Pitard</u>, *Neolitik Devrinde Kucuk Asya ile Avrupa Arasinda Antropolojik Munasebetler, a.g.e. , s. 72-73*

(١٢٥)<u>Sadi Irmak</u>, *Turk Irkinin. Biolojisine Dair Arastirmalar, Kan Gruplari ve Parmak Izleri, a.g.e. , s. 841-845;* <u>Nurettin Onur</u>, *Kan Gruplari Bakimindan Turk irkinin Mensei Hakkinda Bir Etut, a.g.e. , s.845-851*

کۆتایی کۆنفرانس‌و گفتوگۆکاندا زوو زوو باسی بلیمەتی و ئیرادەی مەزنی مستەفا کەمال کراوە، باسی شەیدایی بۆ مستەفا کەمال کراوەو جەخت لەسەر ئەوە کراوە کە قسەو فەرمانەکانی ئەو گەورەترین ڕاستین. دەتوانین ئەم جۆرە شەیدایی‌و ستایشانە، لەهەر هەموو ووتارو نووسینەکاندا بدۆزینەوە.[١٢٦] تایبەتمەندی هاوبەشی ئەم ووتارانە بریتیە لە قبوڵکردنی قسەو نووسینەکانی مستەفا کەمال دەقاو دەق وەك خۆیان، بێ ئەوەی هیچ ڕەخنەیەکیان ئاڕاستە

---

[١٢٦] *__Ikinci Turk Tarih Kongresi__, s. XXXII vd. Ayrica bk. Kongreyi Acis Konusmalari, S. XL III-L III, Turk Tarih Kurumu Baskani Hasan*

Edebiyat Fakultesi Dekanlarinin ve yabanci profesorler adina, Eugene

18

__Muzeffer Goker__, Turk Tarih Kurumunun Ilim ve Idari Faaliyeti, s.20; __Ibrahim Necmi Dilmen__, Turk Tarih Tezinde Gunes-Dil Teorisinin Yeri ve Degeri, s.98; __Yusuf Ziya Ozer__, Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar, s.125; __Abdulkadir Inan__

Vaziyetini, Turklerin Defin Marasimi Bakimindan Izah, s. 151; __Kerim Erim__, Sumer Riyaziyesinin Esas ve Mahiyetine Dair, s. 270; O. Menghin Milattan 3.000

Tesiri, s. 350; __Fuad Koprulu__, Orta Zaman Turk Hukuki Muesseseleri, s. 418; __Afet Inan__, Turk- Osmanli Tarihinin Karakteristik Noktalarina Bir Bakis, s. -756, s. 764-765; __Saffet Engin__, Eti ve Grek Dini Sistemlerinin Mukayasesi, s. 774-776, s. 793; __Hamit Sadi Selen__, 16. Asrinda Yapilmis Anadolu Atlasi, Nasuh Menazilli, s.817; __Fatih Gokmen__ Eski Turk Ierde Heyet Ve. Takvim, S. 833, S. 841

Hiristiyanlik, s. 887, s. 895; __Kamil Kepeciogla__, Turklerde Spor, s. 947-948; __Hifzi Veldet Velidedeoglu__, Turk Kadininin Hukuki Vaziyeti (Tarihte ve Yeni Turk Hukukunda), s. 995; __Cemil Birsel__, Lozan Anlasmasi, s. 996-997; __Sadri Maksudi Arsal__, Beseriyet Tarihnde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Muesseselerinin Inkisafinda Turk Irkinin Rolu, s. 1075-1081

بکریت. بریتیە لە قبولکردنی ئەو قسەو نووسینانە ، وەکو بیروراو فکریك کە بەهیچ جۆریك گومانیان لی ناکریت، ناتوانرێ گومانیان لی بکریتو، رەخنەکردنیان مەحالە. ئەم هەلویستەش دۆگماتیزمیکی خەست دەگەیەنێ، چ لای خاوەن قسەو، چ لای ئەوانەش کە قسەکە وەك خۆی قبولدەکەن.

جیگەی خۆیەتی باسی هەندیك لیکچوون لە نیوان ئەو ووتارانەدا بکەین، کەبەلامانەوە سەرنج راکیش بوون. بۆ نموونە پرۆفیسۆر گارستانگ باسی حکومەتە حیتی‌یەکان، جەنگە پرشکۆکانی (مورشیل)و سەرکەوتنەکانی دەکاتو دەلیت:

" جەنگەکانی مورشیل گەلیك شتی زیاترمان لەم بارەیەوە فیر دەکات. ئەمانە بلیمەتیەکی عەسکەری ئەوتۆ نیشاندەدەن کە لە سەردەمی ئەمرۆماندا، تەنها لە پیشەوای تورکەکاندا دەبینریت، ئەویش بەشیوەیەکی بالاتر."[127]

بەم شیوەیە لە لیکچوونی "بلیمەتیە عەسکەریەکان"ەوە دەست پیدەکاتو جاریکی تر دەیسەلمینێ حیتی‌یەکان تورك بوون. هەروەها دروشمی "تورکیك هەموو دنیا دینی"کە قسەی مستەفا کەمالە، "پرۆفیسۆری زانستکار" وەکو خۆی قبولی کردووەو هەولی پشت راستکردنی داوە. "پرۆفیسۆری زانستکار" کە دەلیت:

" تورکیك بەتەنها خۆی ئوممەتیکە. بەکورتی ئەگەر هیزی فارس و عیراقی عەجەمو عیراقی عەرەبو بیگانەکان لەیەك کەسدا کۆبیتەوە، ئەو کەسە ناتوانێ ببیتە هاوتاو هاوشانی تورکەکە."

ئامانجی ئەوەیە جاریکی تر راستی ئەو دروشمە بسەلمینیت. هەروەها کاتیك بەرەو رووی کۆمەلی بیگانەکانی بەشدار بوو لەکۆنگرەکەدا دەلیت:

" ئەوە باپیرانی ئیمە، ئادەی نموونەیەکی تری لەو بابەتە بیننەوە"

بیجگە لە هەولدان بۆ سەلماندنی ئەو دروشمە، هیچ ئامانجیکی تری نیە. ئەمە لەکاتیکدایە کە بواری زانستو بواری دروشم، زۆر لەیەکترجیان . دروشم بەرهەمی ئایدیۆلۆجیایە. سەرەرای هەموو ئەمانە، جیگەی خۆیەتی باسی خالیك بکەین کە لە روانگەی پیکهاتنی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتەوە

---

[127] *J. Garstang, a.g.e. , Muharip Eti Hukumdarlarnin Stratejisi, s. 50-51*

گرنگـه. ئـەویش بریتیـە لـە بـەتورك دانـانی سـۆمەری و حیتـی و قەومـە هاوشێوەکانیان ، واتـە هـەموو ئەو قەومانـەی لە مێژوودا، لـە میسـۆپۆتامیاو ئانادۆلدا ژیاون. بریتیە لە داواکردنی ئەوەی کە هـەموو کەسێك بزانی و تێ بگات کە تورك بوونی ئەو قەومانە سەلمێنراوە. داواکردنی ئەوەیە کە هەمووان بزانن ئەمە تاکە راستی‌یە، مەحالـە بیرو بوچوونێك بەدەر لـەم بیرو بۆچوونـە دابریژرێت. کەئەمەش سەری گرت، هـەموو ئەو شتانەی حیتی‌یەکان و قەومە هاوشێوەکانیان لەسـەر رێگـەی کولتوورو شارسـتانیتی بەرهـەمیان هێنـاون و پـەرەیان پێـداون، دەبنـە مولکـی تـورك و وەکـو ئـامرازێك بـۆ بەرزکردنـەوەی تورکایەتی بەکاردەهێنرێن.

ئەم خالـە پێویستی بەگرنگی پێدان و لەسـەر وەستان هەیـە. چونکە لـە رۆژی ئەمرۆماندا، ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت کە دەلێت "گەلێك نیە ناوی کـورد بێـت، هـەمووان تورکـن"، دیسـان لەهـەمان دیـدو بۆچوونـەوە دەسـت پێدەکات. هەموو سامانە مێژوویی، زمانی، کولتووری و فۆلکلۆریەکانی کورد دەکرینـە مولکـی تـورك و وەکو ئامرازێك بـۆ بەرزکردنـەوەی تورکایـەتی بـەکار دەهێنرێن. بۆنموونە سەلاحەدینی ئـەییوبی کـە وەکـو سـەرکردەیەکی کـورد ناسـراوە، وەکـو تـورك نیشـان دەدرێ، سەرکەوتنەکانیشـی لەشـەری خـاچ پەرسـتاندا دەکرێتـە مولکـی تورکایـەتی. بەهـەمان شـێوە، بەرهەمـە فۆلکلۆریـەکانی کـورد لـەناو تورکیـا و دەرەوەی تورکیـادا، وەکـو فولکلـۆری تورکی پێشکەش دەکرێن. ئەمەیە ئەنجامی سروشتی‌ی قبول نەکردنی فاکتی کورد و بـەتورك لـە قەلـەمدانی کـورد. بێگومـان "بـەتورك لـە قەلـەمدانی" ئـەو قەومانەی لە هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا لە میسۆپۆتامیا و ئەو قەومانەی لـە هـەزارەی دووەمـی پێـش زاییـنـدا لـە ئانـادۆل ژیـاون، لەگـەل "بـە تـورك حسابکردنی" نەتـەوەی کورد دا کەئـەمرۆ لـە خۆرهـەلاتی ناوەراسـتدا دەژیـن، رووداوی لەیـەك جیـاوازن. بـەلام گومـان لـەوەدا نیـە کـە بەرهـەمی هـەمان ئایدیۆلۆجیـای رەسمـی دەولـەتن. یـاخود گومـانی تیـدا نیـە کـە دوو فـاکتی مێژوویـین کـە لـە رەهـەندی کـات و شـوێندا، بـۆ سـەلماندنی راسـتی‌ی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت بەکار دەهێنرێن.

نزیکـەی ٢٥٠ شـارو شـارۆچکە بروسـکەی پیرۆزباییـان بـۆ کۆنگـرەی دووەمی میژووی تورك ناردووە. لـەو بروسکانەدا کەشارو شارۆچکەو ناحیە جۆر بەجۆرەکان، والیو قایمقامو بەریوەبەری ناحیـەکان، سـەرۆکی ریکخراوی شـارو شـارۆچکەو خانـەکانی کۆمەلـەی گـەلی کۆمـاری(CHF)، سـەرۆکی خانەکانی گەل، سەرۆکی شارەوانیەکان، موفەتیشی گشتیو سەرۆکی مانگی سوورو سـەرۆکی ژووری بازرگانیـەکان ناردوویانـە، هیـوای سـەرکەوتنیان بـۆ کۆنگرەکە خواستووە. لەشوینی وەك وان، ئورفـە، سیلڤان، سیرت، پولومـور، پاتنۆس، موش، ماردین، مادەن، لیجە، خۆزات، هنسی، هەکاری، ئەلەشکیرت، ئـەلازیغ، دیـار بـەکر، بتلیـس، بیسـمیل، باسـکیلو بایـەزیدەوە، والیـیـەکان، قایمقامـەکان، سـەرۆکی خانـەکانی گـەلو سـەرۆکی شـارەوانیەکان، ویـرای هیـوای سـەرکەوتن خواسـتن، رایانگـەیاندووە کـە هـەموو تواناکـانی خۆیـان دەخەنە گەر لە پیناوی بلاوکردنەوەی ئەو بیروبۆچوونانەدا کە لە کۆنگرەکەدا دینە بەرهەم.

VIII. سەرکەوتنی یەکجارەکیی "تیزی میژووی تورك"

پرۆفیسـۆر شەمسـەدین گوونالتـای نوینـەری شـاری سـیواس و ئـەندامی دەزگای میژووی تورك، سەبارەت بە تیزی میژووی تورك ئاوا دەلیت:

" حـەوت سـال لەمەوبـەر ، ئـەو کاتـەی تـیزی میـژووی تـورك هینرایـە ئاراوە، هـەندێ کەسـی خـاوەن زانیـاری سنووردار کە ناویـان بـە میژوونـووس رۆیشتبوو، بە پشت بەستن بـەو بـەرماوەی ئـەو زانیاریانـەی لـەو کتیبانـەوە کۆیـان کردبـۆوە کەبـە پـێی تیگەیشـتنی بیگانـەکان نووسـراون، دەسـتیان کردبـوو بەرەخنـە گرتنـی بـێ بناغـە. کـاتیك کەلـە ئەنقـەرەوە دەچـووم بـۆ ئەسـتەموول، بـۆ پیشکەشـکردنی کۆنفرانـس لەسـەر تـیزی میـژووی تـورك، تووشی کۆمەلیك بووم کـە بیجگـە لـە چەند کەسیکیان، ئـەوانی تـر لـەو بابەتـە بوون. شۆرشی مەزنی تورك لەهەموو هەنگاویکیدا رەخنە تالـەکانی ئـەو جـۆرە کەسانەی بەرگوێ کەوتووە، بەلام لەبـەر ئـەوەی هەمیشە شـایەتی ئـەوە بووین

که ئەو کەسانە هەمیشە لە بەرامبەر درەوشانەوەی کارە ئەنجامدراوەکەدا[١٢٩] بەشەوارە کەوتوون، دەمانزانی ئەم رەخنانە لە تیزی میژووی تورك، کە پشت بە هیچ زانیاریەك نابەستن، ئەنجامەکەیان ئەوەیە خاوەنەکانیان تووشی شەرمەزاری دەکەن. لەبەرئەوە بەخوینساردیەوە گویمان لە رەخنە بێبناغەکانی دەگرت.

لە راستیدا ئەگەر نەزانی بەبیانوو حساب بکریت، دەبێ ناحەقی خەلکی داماوی لەو جۆرە نەگرین. چونکە لەسەردەمی ئیمپراتۆریدا (مەبەست سەردەمی عوسمانییە)، تورك لەژیر باری بالا دەستیی بیگانەدا نالاندویتی، هەموو مافەکانی خراوەتە ژیر پیوە، کۆنی تورك تەنها گەرینراوەتەوە بۆ شەش سەد سالو هەولدراوە میژووی پیشتری فەرامۆش بکریت. هەرچی شتیك مایەی شەرەفو شانازی بووبیت کراوە بەمولکی خەلکی ناتورکی ئیمپراتۆریەکە لەدەوروبەریکی ئاوادا، کرانەوەی ئاسۆیەکی بەتەواوی نوێ لەبەردەمی ئەو کەسانەدا کە زانیاریەکی ئیجگار تەسکیان هەیە، ئایا سروشتی نیە تووشی سەرسامی بن، قسەی نیوە ناچلو بگرە گالتە جاریش بکەن؟ لەم حالەدا نابێ تورەیان کەینو بیانرەنجینین، بەلکو دەبی وورده وورده چاوە بەشەوارە کەوتووەکانیان بەو پرشنگانە رابینین کەلەو ئاسۆ نوێیەوە دەدرەوشینەوە. کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورك ئەم ئەرکەی بەشیوەیەکی جوانو بیگەرد بەجێ گەیاند."[١٣٠]

" لەکۆنگرەکەدا تیزی میژووی تورك، کەبلیمەتیی بێ وینەی تورك لەناو تاریکایی سەدەکاندا دۆزیبوویەوەو دەری هینابوو، بەیاریدەی هەمان ئەو پرشنگە درەوشاوانەی خودی بلیمەتیی تورك بلاوی دەکردەوە ، بە

---

[١٢٩] *ئەو ((درەوشانەوە))یەی لیرەدا باسی دەکریت، چەمکی میژووی دەهەزار سالەیە. ئەو تیگەیشتنەیە کەکورتەکەی بریتیە لەوەی: پاش لیکۆلینەوە سەلمینراوە ریشەی هەموو شارستانییەکان دەگەریتەوە بۆ ئاسیای ناوەراستو لەلایەن تورکەکانیشەوە دامەزراون.*

[١٣٠] ***Semsettin Gunaltay, Turk Tarih Tezi Hakkinda Intikatlarin Mahiyeti ve Tezin Kati Zeferi, Belleten, 1938, Sayi 7-8, s. 337-338***

پشتیوانی بناغەو میتۆدەکان روونکرایەوەو تیبینی لەسەردرا. بواردرا بەکەللە رەقەکان و ئەوانەی بەتیگەیشتنی چەوت تووشی لادان بوون، بەئازادی لەبەردەمی کۆنگرەدا رەخنەکانی خۆیان بلین.[١٣١] چییان ویست گوتیان. بەلام هەلوەشاندنەوەی هەموو ئەو رەخنانەی هیچ بناغەیەکی زانستییان نەبوو، زۆر ئاسان بوو. رەخنەکان، بەدووبارە بەرجەستە کردنەوەی نرخی زانستیانەی تیزی میژووی تورک کۆتاییان پێ هات."

" یەکەمین کۆنگرەی میژوو، بەسەرکەوتنی تیزی میژوو لەناوەوەی وولاتدا بەئەنجام گەیشتبوو. دووەمین کۆنگرەی میژووی تورك بواری رەخساند بۆ روونکردنەوەی تیزەکە لەبەردەم زاناکانی جیهانداو پیشکەشکردنی بۆ رەخنە زانستیيەکانیان. کۆنگرەی دووەم لە شیوەیەکی پرشنگدارتردا کۆتایی پێهات. تاج خرایە سەر سەری تیزی میژووی تورك. زانا خاوەن بریارە گەورەکان بە پیزانینەوە پیشوازییان لەو لیکۆلینەوانە کرد کەلەم مەیدانە تازە کراوەیەدا ئەنجامدراون ئیتر تیزی میژووی تورك سەرکەوتنی یەکجارەکیی بەدەست هینابوو."[١٣٢]

پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتای هەرچەندە ووشەی وەکو زانست، نرخیکی زانستی، رەخنەی زانستی و میتۆد بەکاردینێ، بەلام میتۆدەکەی زۆر لە میتۆدی زانستیەوە دوورەو ئەو چەمکانەش کە بەکاریان دینێ، زۆر دوورن لەوەی چەمکی زانستی بن. چەمکی وەك "درەوشانەوەی کارە ئەنجامدراوەکە"، "سەرسورمان" ، "نەزانی بە بیانوو حساب کردن" ، "رەنجاندن" ، "ئازاردان" و "راهینانی چاو" هەندێ لەو ووشانەن کە سەلیقەی خۆیو قەناعەتە خودیەکانی خۆی رادەگەیەنن. جگە لەوە هەلویستی وەرگیراو بەرامبەر بە میژوونووسو پسپۆرە ئەوروپاییەکانیش

---

[١٣١] گوتمان بیجگە لە راگەیاندنەکەی ئاڤرام گالانتی بەگ، هیچ راگەیاندنیکی تر لەسەر ئەو بابەتە لەئارادا نەبووە. هەمووان هەمان دیدو بۆچوونیان دووبارە کردۆتەوە. ئەوەشمان گوت کە هیچ وەلامیکی راگەیاندنە حەوت لاپەرەییەکەی ئاڤرام گالانتی بەگ نەدراوەتەوە، کە رەنگدانەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمی نەبووە.

[١٣٢]*Semsettin Gunaltay, a.g.m. , s.338*

جیگـەی سـەرنجە. ئەگـەر کەسـیکی ئـەوروپایی تـیزی میـژووی تـورك، واتـە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت بەراست بزانیت، باسی لەوە دەکریت کە چەند زانایـەکی گـەورەو خـاوەن زانیاریـیە. دەلـین "فلانـە زانـای گـەورە تەنانـەت فلانە زانای گەورەش ئەمە بەراست دەزانێ" و، دەیانەوێ بیکەن بە پالپشتیك بۆ بیروراکانی خۆیان. هەر کەسیکیش دژی ئەم تیزە، واتە دژی تیزی میژووی تـورك رابووەسـتێ و بلیـت هیـچ بناغـەیەکی زانسـتیانەی نیـە، پـێی دەگوتـرێ کەسـیکی "نـەزان، داماو". دەگوتـرێ "هـەر لـە بنـەرەتدا کەسـانی نـەزان و بـێ زانست و داماو، هیچ شتیك لە درەوشانەوەی ئەم خۆرە تێ ناگەن".

پرۆفیسـۆر شەمسـەدین گوونالتـای، پـاش ئـەوەی لـە نووسـینە باسـکراوەکەیدا لـە دەروازەیـەکی ئـاواوە دەچیتـە نـاو باسـەکەیەوە، ئینجا ئـەو رەخنانـەی لـە تـیزی میـژووی تـورك گـیراون، ریـز دەکـات و هـەولدەدات یـەك بەیەکی ئیدیعاکانی تیزی میژووی تورك بسەلمینێ. لـە میانـەی قسـەکانیدا بـە ووشـەی حەماسـی و داسـتان ئـامیز، رووداوی ووشـك بوونـەوەی ئاسـیای ناوەراسـت دەگیریتـەوەو دەلیـت ئاسـیای ناوەراسـت نیشـتمانی دایکـی تورکەکانە. دیسان هەولدەدات بەووشەو قسەی لەوجۆرە باسی ئەوە بکات کە نیشتمانی دایکی براکیسە فالەکان ئاسیای ناوەراستەو تورکیش لەرەگـەزی سپی و براکیسە فالە.[١٣٣] یەکیکیش لەو بابەتانەی پرۆفیسـۆر گوونالتـای زۆر بـە دریـژی لەسـەریان راوەسـتاوە، بریتیـە لـەوەی "حیتـی و سـۆمەری و هـەموو قەومـەکانی تـری ئاسیای نزیـك لـە ئاسیای ناوەراسـتەوە هـاتوون؛ هـەموویان تورکـن. هــەر ئــەمانیش کولتــوورو شارســتانیتی تورکیــان لــە ئاســیای ناوەراستەوە هینـاوە بـۆ میسـۆپۆتامیاو ئانـادۆل، واتـە ئاسـیای نزیـك."[١٣٤] هـەروەها پـەیوەندی لـە نیـوان براکیسـەفالەکانی میسـرو ئاسـیای ناوەراسـتدا، واتە لە نیوان میسری تورکەکاندا دروست دەکات.[١٣٥]

---

[١٣٣] *Semsettin Gunaltay, a.g.m. ,s. 339-358*
[١٣٤] *Semsettin Gunaltay, a.g.m. ,s. 358-362*
[١٣٥] *Semsettin Gunaltay, a.g.m. ,s. 362-365*

IX. پشكنینی ئەنترۆپۆمەتری* توركی

له سالی ۱۹۳۷دا، پشكنینیكی ئەنترۆپۆمەتری بەرفراوان ئەنجامدراوە. لەم پشـــكنینەدا هـــەولدراوە تایبەتمەندیـــە رەگەزیـــەكانی تـــورك و بونیـــادە ئەنترۆپۆلۆجیەكانی، بەووردترین شیوە بپیوریت.

" له سالی ۱۹۳۷دا پشكنینیكی ئەنترۆپۆلۆجی بەرفراوان ، بەفەرمانی پیشەوای ئەبەدی (ئاتاتورك) ئەنجامدراوە. ئەم پشـكنینە كـە نزیكـەی ٦٤٠٠٠ هـاوولاتی ژن و پیـاوی گرتۆتـەوە، لـە مانگـەكانی تـەموز، ئـاب، ئـەیلول و تشرینی یەكەمی ۱۹۳۷دا بەردەوام بووە و لەلایـەن ۱۰ تیپـەوە (دە تیمـەوە) لـە ۱۰ ناوچەدا ئەنجامدراوە.

له خوارەوە، ژمارەی ئەو كەسانەی پشكنینەكە گرتنیەوە، تۆمار كراوە:

۱-ناوچەی تراكیا	٦٠٠٠ پشكنین
۲-ناوچەی بورسە، بیلەجیك	٦٠٠٠ پشكنین
۳-ناوچەی چەنەقەلعە، بالك ئەسیر، مانیسا	٦٠٠٠ پشكنین
٤-ناوچەی ئیجە	٦٠٠٠ پشكنین
٥-ناوچەی ئەسكی شەهر، ئەفیون، بوردور، كوتاهیە، ئسپارتە، ئەنتالیا	٦٠٠٠ پشكنین
٦-ناوچەی ئانادۆلی ناوەراست	٨٠٠٠ پشكنین
۷-ناوچەی خۆرئاوای دەریای رەش	٦٠٠٠ پشكنین
۸-ناوچەی باشوور	٦٠٠٠ پشكنین
۹-ناوچەی یەكەمی خۆرهەلات	۷۰۰۰ پشكنین
۱۰-ناوچەی دووەمی خۆرهەلات	۷۰۰۰ پشكنین

* *ئەنترۆپۆمەتری Antropometry : لقیكە له لقەكانی ئەنترۆپۆلۆجیا و لە پیوانـەكانی جەستەی مرۆڤ دەكۆلیتەوە (دریژی و پانی كەللە سەر، لووت، بالا، هتد).*

ئەو فەرمانبەرانەی بۆ ئەنجامدانی پشکنینەکە بەکارهێنران، بریتی بوون لە دوکتۆرە عەسکەریو مەدەنییەکان، فەرمانبەرانی تەندروستیو بەشێکیشیان مامۆستای پەروەردەی لەش "التربیه البدنیه" بوون"[١٣٦]

پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان-یش لەکتێبێکدا کەلە ژێر ناوی ئانادۆل نیشتمانی رەگەزی تورک دا بلاوی کردۆتەوە، سەبارەت بە پشکنینی ئەنترۆپۆلۆجی تورکی ئاوا دەلێت:

" **مەبەستم لە ئامادەکردنی ئەم کتێبە تورکیە بۆ چاپ، ئەمەیە:**

پێشکەش کردنی ئەو مادەیەی لەسەر کورتەی مێژووو رەگەزی نیشتمانەکەمان، توانیومە کۆیبکەمەوە. کاتێک کە ئەو پشکنینە بەرفراوانەم دەهێنایە پێش چاوی خۆم، بەپێی ئەو تەجروبەیەی لە وەرگرتنی پێوانەکانی دووسەد ژندا هەمبوو، دەمزانی لە توانای خۆمدا نیە. لەبەر ئەوە پێشنیارم کرد ئەنجامدانی ئەم کارە بە تیپیکی حکومەت بسپێردرێو، بەفەرمانی ئاتاتورکیش کەوتەکار."[١٣٧]

پرۆفیسۆر ئافەت ئینان، لەزمانی پرۆفیسۆر پێتاردەوە، بەم شێوەیە باسی گرنگیدانی ئاتاتورک بە لێکۆڵینەوە لە (بەرلەمێژوو- *Prehistory*)و ئەنترۆپۆلۆجیا دەکات:

" ئارەزووی بەتینی ئاتاتورک بۆ باش ناسینی بنەچەی رەگەزی تورک تا ئەو جێیەی دەکرێت، هانی پێشەوای میللەتیدا، بەخێرایی حەز لە مەسەلە ئەتنیو رەگەزییەکان بکات. لەوپەری دنیاوە زۆربەی جار بیرلەوە دەکەمەوە کە ئاخۆ سەرۆک دەولەتێکیتر هەیە ئەوەندەی ئاتاتورک حەزێکی ئاگرینو ئەوەندەی ئەو حەزێکی زانستیانەی دینامیکی تێدابێت."[١٣٨]

---

[١٣٦] *Sevket Aziz Kansu, Turk Antropoloji Enistitusu Tarihcesi, Maarif Matbaasi, 1940, s. 20-21*

[١٣٧] *Afet Inan, Turkiye Halkinin Antropolojik Karakterleri ve Turkiye Tarihi, Turk Irkinin Vatani Anadolu, (64000 Kisi Uzerinde Yapilan Anket), TTK, Ankara 1947, s. 1, Ayrica bk. s. 67*

[١٣٨] *Afet Inan, a.g.e, s. 9-10*

پرۆفیسۆر ئینان لەم کتیبەیدا هەولدەدات بیسەلمینیت هەموو رەگەزەکانو هەموو ئەو قەومانەی لە ئانادۆلدا هاتوونو رۆیشتوون، تورك بوون. کۆشش دەکات بە بەراوردکردنی هەلکۆلینە ئەنترۆپۆلۆجیەکانو ئەنجامەکانیان لەناوچە جیاجیاکانی ئانادۆلدا، لەگەل ئەو زانیاریانەی کە پشکنینە ئەنترۆپۆمەتریە تورکیەکان بەدەستیان هیناون، ئەو بۆچوونانە بسەلمینیت.

" تورکیا لە میژوودا زۆر کۆنە. ئەو پەیکەرو یادگاریە میژووییانەی لەسەر خاکەکەی بە پیوە راوەستاون، ئەو پاشماوانەی لەژیر خاکدا ماونەتەوە، شایەتی بۆ ئەو میژووە دەدەن.

لەناو رەوتی میژوودا، چەندین فەرمانرەوایی سیاسیو دەولەت لەژیر ناوی جۆربەجۆردا هەبوون. ناوەکە هەرچیەك بووبیت، زۆربەی خەلك نەگۆراون.

لەسەردەمە میژووییەکاندا، پر جوولەترین رووداوەکان لەسەر ئەم خاکە روویانداوە. بووە بەشانۆی هاتنو چوونی شەپۆلی کۆچکردنی قەومەکانو ریگەی بۆ سەرکەوتنی گەورە خۆش کردووە. بەلام سەرەرای هەموو ئەمانە، ئەم خاکی تورکە، ئەو خەلکەی بەم پشکنینە جۆری رەگەزیمان دیاری کرد، توانیویانە پەیوەندی نزیکی خۆیان لەگەل باپیرانیاندا، کە هەمان کاراکتەری رەگەزییان بووە، بپاریزن."[١٣٩]

پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینانیش وەکو پرۆفیسۆر د. شەوکەت عەزیز کانسو، رایدەگەیەنی کە بۆ پشکنینی ئەنترۆپۆلۆجی تورکی، تورکیا بەسەر دە ناوچەدا دابەشکراوەو لە جیبەجیکردنی پشکنینەکەشدا دوکتۆری مەدەنیو عەسکەری بەکارهینراون. دوکتۆری مەدەنی بۆ ناوچەی ١و٢و٣و٤و٧و، دوکتۆری عەسکەریش بۆ ناوچەی ٥و٦و٨و١٠ نیردراون. یەکسەر ناردنی دوکتۆری عەسکەری بۆ ناوچە کورنشینەکان، یاخود بۆ ئەو ناوچانەی بەپیی یاساکانی بەزۆر نیشتەجیکردنی کورد، کوردەکانی بۆ راگویزراوە، سەرنج رادەکیشیت.[١٤٠]

---

[١٣٩] *Afet Inan , a.g.e, s. 24, s. 56, s. 57-60*

[١٤٠] *Afet Inan , a.g.e, s. 75*

پرۆفیسۆر ئافەت ئینان سەبارەت بەو لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆمەتریانەی لەسەر ٦٤٠٠٠ ژن و پیاوی تورک ئەنجامدراون، ئاوا دەلیت:

" ئەو مادە ئەنترۆپۆلۆجیانەی لە ئەنجامی ئەم پشکنینانەدا کۆکراونەتەوە، نەک هەر لەیەک رووەوە، بەلکو لە گەلیک لایەنەوە بە کەلکی لیکۆلینەوەو روونکردنەوە دین. ئەنترۆپۆلوگەکان(زاناکانی ئەنترۆپۆلوجیا) دەتوانن سالانیکی دوورو دریژ کار لەسەر ئەم مادانە بکەن. من لەم کتیبەمدا، تەنها هەندیک ئەنجامی گشتیم لەو بەلگەنامە دەولەمەندانە، بەکافی زانی.

ویستم بە کاراکتەرە مۆرفۆلۆجییەکان* ، کە لە دیاریکردنی رەگەزدا زۆرترین بەکارهینانیان هەیە، هەندیک حالەتی وەسفی دەست نیشان بکەم. بەم شیوەیە یەک لەدوای یەک ئەو بابەتانە دەبینین. بالا، ئیسک، لیک چوون؛ کرانەوەی دەستەکان، قورسایی لەش، پیوانەکانی سەر، پانی ناوچەوان، لیکچوونی کەللە، بەرزی سەر، لیکچوونی دریژی، هەندیک لە کاراکتەرەکانی سیما(روو)، پیوانەکانی لووت و لیکچوونی لووت، شیوەی لووت وچاو، پشتەوەی کەللە سەر، پیست، رەنگی قژو چاو.

دەمەوی ئەو خالانەش رابگەیەنم کەهەموو ئەم لیکۆلینەوانە، چەند لیکۆلینەوەی ئەنترۆپۆلۆجین، ئەوەندەش لە رووی سۆسیۆلۆجی و میژووییەوە بابەتی گرنگن."[١٤١]

پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان لەم لیکۆلینەوەیەیدا، زوو زوو چەمکی وەکو"بالای تورکەکانی ئانادۆل"،"پیوانەکانی بالای تورکەکان"، "تیکرا(معدل) ی بالای تورک"، "بالای پیاوی تورک"،"بالای ژنانی تورک"،"جیاوازی سیکس(جنس) لای تورکەکان"،"لیکچوونی ئیسکە پەیکەری تورک"،"قورسایی جەستەی تورک"، "پیوانەی سەری پیاوانی تورک"،"لیکچوونی کەللە سەری تورکەکانی ئانادۆل"،"تورکەکانی بولغارستان"،"تورکەکانی ئەوروپا"،"تورکەکانی رومەلی"،"تورکی

---

* *مۆرفۆلۆجیا Morphology: لقیکە لە لقەکانی زیندەوەرزانی(علم الاحیاء)، لەشیوەو بونیادی جەستەیی بوونەوەران دەکۆلیتەوە.*

(١٤١) *Afet Inan , a.g.e, s. 78-79*

قیرغیز"،"فراوانی‌ی ناوچەوانی تورك": "درێژی سەری تورکەکانی ئانادۆڵ"، "بەرزی لووتی تورکەکانی ئانادۆڵ"، فراوانی لووت لای تورکەکانی ئانادۆڵ"،"چاوی تورکەکان"،"چالآیی چاو لای تورك"،"ڕەنگی چاوی تورکەکانی ئانادۆڵ" و "ڕەنگی پێستی تورك" بەکاردێنێ.[١٤٢]

خاوەنی لێکۆڵینەوەکە، بەم شێوەیە ئەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوە گەورەیە ڕادەگەیەنێ:

" لە کۆتایی کتێبەکەمدا، دەمەوێ چەند خاڵێکی بنەڕەتی رابگەیەنم. ئەمڕۆ لە نووسینەوەی مێژووی گشتیدا، شیکردنەوەی زانستیانەی مەسەلەی ڕەگەزو ڕیزکردنی قەومەکان بەوپێ‌یە، بووە بە عادەت. بەم پشکنینەو شیکردنەوەکانی، ئەمڕۆ بە پشتیوانی بەڵگەی مادی‌و بە بەکارهێنانی میتۆدی زانستی، جیاکاری‌و دیاریکردنێکی نوێ بۆ دانیشتوانی ئانادۆڵ لە جیهانی ئەنترۆپۆلۆجیدا کراوە. بەم شێوەیەش جێگەی راستەقینەی تورك لە لیستەی ئەنترۆپۆمەتری نێونەتەوەییدا، دەسنیشان کراوە.

ویستمان کاتێك کە ناوی عەشیرەتە جیاجیاکانی تورك دێت، یەکێتی رەگەزی تورك بەرجەستە بکەین تەنانەت ئەگەر لەژێر ناوی جیاوازیشدا بێت. بەتاییبەت کەلەو لێکۆڵینەوانەدا کە پێش ئەم پشکنینە کراون، بەپێ‌ی ناوی هەندێ عەشیرەت(بۆ نموونە وەکو لازو کورد)، کۆمەڵێك ژمارەو ئامار پێشکەشکراون. ئێمە لەبەر ئەوەی ئەو ناوانە ناوچەی جوگرافی دەنوێنن، بەو جۆرە دامانناوە. لەم بەراورد کردنانەدا دەرکەوتووە کە یەکێتی رەگەز لە تورکیادا هەیە."[١٤٣]

---

[١٤٢] *Afet Inan , a.g.e, s. 80-81*

[١٤٣] *ئافەت ئینان ، هەمان سەرچاوە، ل ١٨١ . ئەو لێکۆڵینەوەیەی پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان باسی دەکات، لێکۆڵینەوەیەکە لە ساڵی ١٩٢٠دا لەلایەن پرۆفیسۆر پیتارد-ەوە بلأوکراوەتەوە. پرۆفیسۆر ئینان لە لاپەڕە ١٥٠ی کتێبەکەیدا، دوو تابلۆ(خشتە) لە پرۆفیسۆر پیتارد-ەوە، وەردەگرێ‌و وەك خۆیان(بێ‌دەسکاری) بەکاریان دێنێ.*

"لاپەڕەیەکی تری ئەم پشکنینەش بریتیە لەوەی یەکێك لە ئامانجە زانستیەکانی دامەزراندنی دەزگای میژووی تورك-ی هیناوەتەدی.
ئەو حوکمانەی لە کۆنگرەی یەکەمی میژووی تورکدا بەپشتیوانی هەندیك بەلگە دران، بەو ژمارەو روونکردنەوانەی لەم کتیبەماندا هاتوون، پشتیوانی‌یان لی دەکریت."[144]

((بۆ بەراوردکردن لەگەل دانیشتوانی تری جیهاندا، هەندیك توانایمان(امکان) لەبەردەستدایە. ئەوانەی پەیوەندیان بە ئیمەوە دەبی‌و سەرنجمان رادەکیشن، ئەوانەن کە لە رووی جوگرافیەوە لیمان نزیکن. هەندیك ژمارە کە تایبەتە بە خەلکی ئاسیای نزیك‌و لە کتیبەکەی پیتاردەوە وەرمان گرتوون، لە خوارەوە پیشکەش دەکەین.

سرب	*٥٠ ملم ٩٢*	*جوولەکە*	*٥٠ ملم ٨١*
رۆمان	*٥١ ملم ٣٨*	*تاتار*	*٥٣ ملم ٠٢*
ئەلبان	*٥١ ملم ٣٥*	*گاگاووز*	*٥٣ملم ١٥*
بولگار	*٥١ ملم ٩٣*	*لاز*	*٥٤ ملم٣٤*
گریك	*٥٢ ملم ٣٠*	*ئەرمەن*	*٥٥ ملم١٧*
تورك	*٥٢ ملم ٤٨*	*کورد*	*٥٥ ملم ٨٦*

لەم پۆلین کردنەدا هەندیك قەوم دەبینین کە ئاسیایی بوونیان ئاشکرایە لەگەل هەندیك قەومی تردا کە ئەمرۆ بە ئەوروپایی دەناسرین‌و لە ئاسیاوە هاتوون. (رۆمان، رۆم-گریك، ئەلبان، بولگار) ئەگەر دوو برگەی تری ئەم تابلۆیە پیکەوە بەراورد بکەین، دەبینین بەرزی‌ی لووتی ئەوروپاییەکان کەمترە لەهی ئاسیاییەکان.
بیینە سەر فراوانی لووت، ئەم فراوانیە بەپی‌ی زیادبوونی لە هەمان ئەو قەومانەدا، بەم شیوەیە ریزدەکریت:

جوولەکە	*٣٥ ملم ١٥*	*سرب*	*٣٦ ملم ٣٠*
ئەلبان	*٣٥ ملم ٣٠*	*گاگاووز*	*٣٦ ملم ٣٥*
ئەلمان	*٣٥ ملم ٣٧*	*تورك*	*٣٦ ملم ٦٣*
رۆمان	*٣٥ ملم ٣٧*	*بولگار*	*٣٦ ملم ٦٧*
کورد	*٣٥ ملم ٥٠*	*لاز*	*٣٦ ملم ٨٧*
گریك	*٣٥ ملم ٩٠*	*تاتار*	*٣٧ ملم ٤٤*
ئەرمەن	*٣٦ ملم ٢١*		

(Afet Inan, a.g.e. , s. 150, Ayrica bk. S.110, s.155)

[144] ***Afet Inan, a.g.e. , s. 181***

ئامانج و ئەنجامی ئەم پشكنینە گەورەو گرانە، یەكێكە . واتە سەلماندنی ئەو دیدو بۆچوونانەی لە كۆنگرەی یەكەمی مێژووی توركدا هێنراونەتە پێشێ. ئامانجی لێكۆڵینەوەكە ئەمەیە، ئەنجامەكەشی هەر ئەمەیە. واتە راستی‌ی هەموو ئەو دیدوبۆچوونانەی سەلماندووە كەلە كۆنگرەی یەكەمی مێژووی توركدا هێنراونەتە پێشێ. وەكو زانرا كۆنگرەی یەكەمی مێژووی تورك لەسەر ئەو تیزە راوەستاوە كە دەلێت: نیشتمانی دایكی‌ی تورك ئاسیای ناوەراستە، لەئەنجامی بێ ئاوی‌و ووشك بوونەوەی دەریادا، توركەكان بەهەر چوارلای جیهاندا بلاوبوونەوە. دیسان لەچوارچێوەی ئەم تیزەدا لافی ئەوە لێدراوەو سەلمێنراوە كە: هەموو شارستانێتی‌و كولتووره دێرینەكان لە لایەن توركەكانەوە دامەزرێنراون‌و پەرەیان پێدراوە، دیارە لەناو ئەمانەشدا دامەزرێنەرانی شارستانێتی‌یەكانی ئانادۆڵ‌و میسۆپۆتامیا، لێرەشەوە سۆمەری‌و حیتی‌یەكان تورك بوون. بێگومان سنووردارکردنی ناوچەی لێكۆڵینەوەكە تەنها بە ئانادۆڵ، مانای خۆی هەیە. ئەو لێكۆڵینەوە ئەنترۆپۆمەتریانەی لەسەر ٦٤٠٠٠ كەس ئەنجامدراون، بۆ نموونە نیشانیانداوە ئەو تایبەتمەندیە فیزیكی‌یانەی لە (هەكاری)دا هەن، دەقاودەق لە (مانیسا)شدا هەن‌و، ئەمەش نیشانی داوە كە هەمووان هەر توركن.
ئەم لێكۆڵینەوەیە، لەبەرئەوەی پانتایی جێبەجێ كردن‌و قەبارەو پارەی تێ چووی گەورە بووە، سیمای لێكۆڵینەوەیەكی جدی هەیە.

پرۆفیسۆر ئافەت ئینان دەلێت كوردەكان عەشیرەتێكن. یەكێك لە عەشیرەتەكانی تورك. رایدەگەیەنێ لەبەر ئەوەی ووشەی (كورد) ناوچەیەكی جوگرافی نیشاندەدات، بەكاری هێناوە. ئەگەر كوردەكان دانیشتووی خۆرهەلاتی ئانادۆڵ‌و باكووری عیراق‌و سووریا‌و خۆرئاوای ئێرانن، ئەم ناوچەیی بوونە چی دەگەیەنێ؟ ئایا ئەوە دەگەیەنێ كە عەشیرەتێكن لە عەشیرەتەكانی تورك؟

وەكو بینرا ئامانجی ئەم لێكۆڵینەوەیە بریتیە لە پشت راستكردنی ئەنجامە لەپێشەوە دانراوەكان‌و گەران بەدوای بەرگێكی زانستیدا بۆ ئەو ئەنجامانە، هەروەها بەلگە هێنانەوە بۆ ئەو ئیدیعایانەی هێنراونەتە ئاراوە.

هەر لەبنەرەتدا، وەکو هەردوو پرۆفیسۆری ئەنترۆپۆلۆجی و میژوو بەشانازی و ستایشەوە دەلین، بەفەرمانی ئاتا تورك لیکۆلینەوە کە دەستی پێ کردووە. واتە ئەو مستەفا کەمالەی کە ناویان ناوە "ئیرادەی مەزن"، "بلیمەتی دەگمەن"، "مەزنترین تورك"، "پەیکەری شکۆمەندی راستی"، ئەمری فەرمووە "لیکۆلینەوەیەك بکریت کەبیسەلمینێ، ئەوەی لە ئانادۆلدا دەژی تورکە"، لەسەر ئەم فەرموودەیە پرۆفیسۆرەکان قۆلیان لی هەلمالیوەو "بە میتۆدی زانستی) ئەم فەرموودەیەیان سەلماندووە. پانتایی مەیدانی لیکۆلینەوەکە، ژمارەی پشکنینە مەیدانیەکان، جی بەجێ کەرانی و گەورەیی دارایی تەرخان کراوە، بۆ ئەوەیە نیشانی بدەن لیکۆلینەوەکە "چەند جدی"، "چەند زانستی"، "چەند پرشنگدار" و "چەند درەوشاوە" بووە. بۆ "پرشنگدانەوە" و "درەوشانەوە"یە.

" گەرانە ئەنترۆپۆمەتریە مەیدانییەکە، لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٣٧ەوە تا تشرینی یەکەمی ١٩٣٧ دریژەی کیشاوە.

٦٤٠٠٠ ئانکیت* کۆکراونەتەوەو تەسلیمی بەریوەبەرایەتی ئامارکراون بۆ پۆلین کردن و ئاویتە کردنیان.

(جەلال بایار)ی سەرەك وەزیری ئەوکاتە، بە فەرمانی ئاتاتورك، لەلایەن حکومەتەوە یارمەتی پیویستی پیشکەشی بەریوەبەرایەتی گشتی ئامار کردووە."(١٤٥)

سەبارەت بەو لیکۆلینەوە ئەنترۆپۆمەتریانەی لەسەر ٦٤٠٠٠ کەس ئەنجامدراون، بیجگە لە کتیب و ووتارە ناوبراوەکەی پرۆفیسۆر ئافەت ئینان، بلاوکراوەیەکی تریش هەیە. ئەم بلاوکراوەیە لەلایەن بەریوەبەرایەتی گشتی ئامارەوە بلاوکراوەتەوە.(١٤٦)

---

* *ئانکیت- enquete: لیستە یا خود مۆدیلی ئەو پرسیارو وەلامانەی لە لیکۆلینەوەی مەیدانیدا بەکار دەهینریت.*

(١٤٥) *Afet Inan, Turkiye Halkinin Antropolojik Karakterleri Uzerinde Buyuk Anket ve Umumi Neticelei, Belleten, TTTK,Sayi 13, 1940,s. 39-51.*

(١٤٦) *Turkiye Antropometri Anketi , 1937, Istatistik Umum Mudurlugu, Ankara 1940, Yayin No. 151*

لەم سەردەمەدا لیکۆڵینەوەی تریش کراون کە دەیسەلمینن هەموو ئەوانەی لە ئانادۆڵدا دەژین تورکن.[١٤٧] هەروەها لیکۆڵینەوە لەسەر پەیوەندیە خوینی‌یەکانی دانیشتوانی ئانادۆڵ کراوەو هەولدراوە لەم ریگەیەشەوە تورک بوونی هەمووان بسەلمینریت.[١٤٨]

X.کۆنگرەی سێیەم و چوارەمی میژووی تورك

کۆنگرەی سێیەمی میژووی تورك لە نیوان ١٥-٢٠ی تشرینی دووەمی ١٩٤٣دا لە ئەنقەرە بەسترا. ئەو ئارەزووو ویست و قەناعەتە خودیانەی لە کۆنگرەکانی پیشوودا باسکرابوون، لەم کۆنگرەیەشدا باسکرانەوە. پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتای، نوینەری شاری سیواس و سەرۆکی دەزگای میژووی تورك، لە ووتاری کردنەوەدا ئاوا دەلیت:

" تورك رەگەزیکی زۆر کۆنە، تابەرەو دواوە بگەرینەوە، رابوردووی فراوان و بەربلاوتر دەبیت. میژووە بەهەیبەتەکەشی ، کە نە کات بەشی دەکات و نە شوین دەیگریت، هەر هەموو قەومە کۆنەکان لە ئامیز دەگریت. دەتوانرێ بگوتری کەسەر تاپای میژووی ئاسیا، میژووی پر لە قارەمانیتیی تورکە. ئەگەر میژووی تورك نەبیت، بەدواداچوونی میژووی ئەفەریقا و ئەوروپا مەحالە. لە سەردەمە تاریکەکانی رابوردووەوە، سەدە بە سەدە کاتی

---

(١٤٧) *Sevket Aziz Kansu, Turk Antropolojy Tarihcesi, a.g.e., Muine Atasayan, Anadolunun Irk Tarihi Uzerinde Antropolojik Yeni Bir Tetkik, Tebliqler Kitabi, Ankara 1939, s. 10-16; Said Irmak, Anadolu Yureklerinin Antropolojisne dair Tetkikler, Tebliqler Kitabi, s. 75-82; Kemal Gungor, Yorukler ve Antropometrik Tetkikler Uzerinde Ilk Bir Not, Tebliqler Kitabi , s. 83-89*

(١٤٨) *Said Irmak, Turk Irkinin Biolojisine Dair Arastirmalar, Kan Gruplar ve Parmak Izleri, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 841-845; Nurettin Onur, Kan Gruplari Bakimindan Turk Irkinin Mensei Hakkinda Bir Etut, Ikinci Turk Tarih Kongresi, s. 845-851*

وا هـەبووە کەلـە هـەر چـوارلای جیـهانی کۆنـدا تەنـها سمکۆلأنـی سـوارە جەنگاوەرەکانی تورک دەنگی داوەتەوە، لەکەنارەکانی هوانگ-هو، ڕووباری سندو گانژ، فورات و تونا و قزل ئیرماق و ساکاریادا، لەدلتای نیلدا، تەنها دەنگی فەرمانڕەوای تورک بیستراوە، لەهەموو ئەم وولأتانەدا ناو بەناو و لێرەو لەوێ پەیکەرو شوێنەوارە مەزنەکانی کولتووری تورکی دامەزرێنراون.

بەلأم تا دوێنـێ ئـەم گرنگیـیـەی مێژووەکـەمان لای خۆمـان نـەزانرا بـوو. رابوردوومان پشتگوێ دەخرا، تەمەنێکی شەش سەد ساڵی بە مێژوومان دەدرا، یاخود کەمێك زیاتر، تادەگاتە سەلجوقیەکان بەکافی دەزانرا. ڕیشەی سەرەکی و مێژووی بەر فراوان و پڕشکۆو سەرکەوتنمان نەدەزانراو قبوڵ نەدەکرا.

ئەمە لە کاتێکدایە کە مێژووی تورك بوون و تەمەنێکە لە ڕابوردووی بێ سەرەتا وە بەرەو داهاتووی بێ کۆتایی دەڕوات، هەندێك جار بەگوڕو بەخوڕوهەندێك جاریش سست و لەسەرخۆ، بەلأم بەردەوام و بێ وەستان بەرەو پێش دەچێت. مێژووی عوسمانی و مێژووی سەلجوقی، تەنها لاپەڕە نین، بەلکو هەریەکەیان ئەلقەیەکی زنجیرەی ئەم بوون و تەمەنـەن، لاپەڕەی شکۆمەندو مایەی شانازی، بەلأم دیاریکراوی مێژووی مەزن و پڕ لەسەروەری تورکن.

مێژووەکەمان کە گەورەیی ڕەگەزەکەمان ڕووناك دەکاتەوە، ئەگەر بەشێوەیەکی یەکپارچە وەرنەگیرێت، بێ کۆتایی بوونی سەرچاوەی ووزەی نەتەوەییمان دەرکی پێ ناکرێت و خودێتی ڕاستەقینەمان نادۆزرێتەوە. ئەو حاڵەی کە تا دوێنێش وابووە.

(ئاتا)ی مەزن، کە بە بلیمەتیی درەوشاوەی خۆی ئاسۆی ڕوانینمانی فراوان کردو هەورە ڕەشەکانی ڕەواندەوە، وەکو هەموو کەموکوڕیەکانی تر، هەستی بەمەشیان کرد. لەگەڵ دروستکردنی دەزگای مێژووی تورکدا، بەرنامەیەکی بەرفراوانی داڕشت. سەرچاوەی ئەو جۆش و خرۆش و ووزەیەی ئاشکرا کرد کە ڕۆڵەکانی تورك هەمیشە پێویستیان پێیەتی بۆ ئەوەی وەکو

میللەتێکی سەربەخۆو بالاّ بژین، واتە ئەو مێژووە بەرفراوان و بێ پایانەی لە پشت ئاسۆوە شارابۆوە.

بەبەکارهێنانی میتۆدی زانستی، بەلاّم بەخۆ قوتارکردن لە دەسەلاّتی فکری بێگانە کە ئابلۆقەی زیرەکی دەدات و بەلەناوبردنی پێش داوەریە بیانیەکان کە مێشك خاودەکەنەوە، هێنانە کایەی ئەم سەرچاوە بەخوڕو دەوڵەمەندەی کردە ئامانجێکی پیرۆز بۆ ڕۆڵەکانی تورك.

ڕێگەکەمان سەخت و ناهەموار بوو. هەندێك نووسەر لەژێر کارتێکردنی پێش داوەریی کەڵەکەبووی چەندین سەدەدا، بوونەتە دوژمنی سەرسەختی تورك و کەیفیان بەوە دێت لاپەڕە پڕ لەشەرەف و شکۆمەندیەکانی مێژووی تورك ڕەش بکەنەوە، بەو قوڕاوەی بلاّوی دەکەنەوە ڕێگای بەردەممان دادەپۆشن و ئەو چالاّنەی بۆیان هەڵکەندووین وەکو ڕێگری لەلابردن نەهاتوو دەردەکەون.

ئەمانە لە لانکە (نیشتمان)و ڕەگەزی تورکەوە دەستیان پێکردووەو بەو شێواندنانەی بەدەستی ئەنقەست کردوویانە، سیمایەکی تەواو جیاوازیان بە مێژووی میللیمان بەخشیوە، شەرەف و شانازیو سەرکەوتنەکانی تورکیان کردووە بەموڵکی خەڵکی ترو بەهیچ جۆرێك نەیانویستووە دان بەشوناسی نەتەوەیی ڕاستەقینەی میللەتێکی خاوەن کەللەسەری براکیسەفال و زمانی پاشگرلکاو (التصاقی) * ی وەکو؟ میللەتی تورکدا بنێن، کە دوو-سێ هەزار ساڵ پێش زایین لەوپەڕی (دەریای قەزوین) ەوە هاتووەو یەکەمین مەشخەڵی شارستانێتی مرۆڤایەتی لە خۆرهەلاّتی نزیکدا هەڵگیرساندووە.

ئەمڕۆ ئێمە ڕووبەڕووی ئەرکی بێشومار دەبینەوە، وەکو: ڕاستکردنەوەی شێواندنەکانیان بە پشتیوانی بەڵگەنامەکان، ڕزگارکردنی شەرەف و مافە زەوتکراوەکان، شوناسی ڕاستەقینەی ئەو قەومانەی ویستراوە تورك بوونیان لەبیربکرێ و نکوڵی لێبکرێ بەپێی بناغە زانستیەکان دەربخەین، پووچەڵکردنەوەی ئەو قسە دروستکراوو هەڵبەستراوانەی میراتی چەندین

---

* *زمانی پاشگرلکاو: ئەو زمانەی لە داتاشینی وشەدا بەزیادکردنی پاشگر، ڕەگی وشەکە ناگۆڕێ و وەکو خۆی دەمێنێتەوە. وەکو زمانی تورکی و مەجاری*

سـەدەن، ڕاسـتکردنەوەی ناحەقیـەکان. پێشـەوای نەتـەوەییمان(مەبەسـت عیسـمەت ئینۆنۆیـە)، بەهـەمان خۆشەویسـتیو گرنگـی پێدانـی (ئاتـا)مـان، دەزگاکەمان دەپارێزێت. بەڕێنماییە بەپیتو بەرهەمەکانی ڕێگامان بۆ ڕووناك دەکاتەوە، شەوقو جەسارەتمان بەهێز دەکات."[١٤٩]

هـەرچی ئـەو ووتارەشـە کـە لەلایـەن حەسـەن عـەلی یوجـەل-ی وەزیـری مەعاریفو سەرۆکی کۆنگرەوە خوێنراوەتەوە، بەم شێوەیە:

" پـاش مردنـی ئاتـاتورك، ئێمـە بـەو هەسـتەوە لـەدەوری پێشـەوای نەتەوەییمان ئینۆنـۆ کۆبووینـەوە، کـە سـەمبولێکی بـەمرۆڤ بـووی ئایدیـالی نەتەوەییمانە. هەڵەیە ئەگەر یەکێتی نەتەوەیی تەنها لە هەستەکانی ئەمڕۆدا ببینین کـاتێك کـە گوتـرا شارسـتانێتی سـۆمەر شارسـتانێتییەکی تۆرانـی بووە، ئەگەر بڕوا بەو زانایانە ناهێنین کە لەو ڕاستیە یاخی دەبن، مانای ئەم بڕوانەهێنانە تەنها ئەو مانایە دەبەخشێ کە بڕوا بەوشتە ناهێنین کە حەقیقەت نیە."[١٥٠]

لەم کۆنگرەیەشدا قسەکانی پێشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالو پێشەوای نەتـەوەیی عیسـمەت ئینۆنۆ، وەکو خـودی ڕاسـتیو ((حەقیقـەت)) مامەڵـەیان لەگەڵ کراوە. لەو ووتارانەشدا کە لـەکۆنگرەی چوارەمـی مێـژووی تـورك[١٥١] و کۆنگرەکانی دواتردا خوێنراونەتەوە، دەتوانین دووبارە بوونـەوەی هـەمان ئـەو دیدو بۆ چوونانە ببینین.

---

[١٤٩] *کۆنگرەی سێیەمی مێژووی تورك ، ١٥-٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٣، ئەنقەرە ١٩٤٣، TTK، ل ٢-٤. لێرەدا پرۆفیسۆر شەمسەدین گوونالتـای سـەرۆکی دەزگـای زمـانی تورکـیو نوێنـەری سـیواس، باسـی تێکۆشـان لـە پێنـاوی ((شـەرەفو مافـە زەوتکراوەکان)) دا دەکات. دەبێ خوێنـەر سـەرنجی ئـەوە بدات کە هەرلـەم کاتـەدا، هـەوڵو تەقەللایـەکی نائاسـایی دەدرێـت بـۆ زەوتکردنـی مافـە نەتـەوەییو دیموکراتیەکانی کورد.*

[١٥٠]*a.g.e. , s. 8-9*

[١٥١]*Dorduncu Turk Tarih Kongresi , 10-14 Kasim 1948 , TTK, Ankara 1952 , s. 1-18.*

بـــــــــەشـــــــــی دووەم
لیکۆلینەوە زمانەوانی‌یەکان
(تیۆری زمانی خۆر)

I-((تورك بوونی ئاری‌یەکان))

لەوکاتـەدا کەهـەولی دارشتن‌و پـەرەپیدانی"تـیزی میـژووی تـورك" دەدرا، دیدو بۆچوونەکانی تایبەت بە زمانی تورکیش دادەریژران‌و پەرەیان پیدەدرا. بـۆ نموونـە هـەولدەدرا بسـەلمینری ریشـەی زمانـە ئاری‌یـەکان کـە پیشـیان دەگوتری هینـدۆ ئـەوروپی، تورکی‌یـەو هیچ زمـانیکی ئـاری نیـە لـە دەرەوەی زمانی تورکی. خـاتوو ئافـەت ئینـان لـە ووتـەکەی خۆیـدا لـەکۆنگرەی یەکـەمی میژووی تورکدا، ئاوا دەلیت:

" بـەپی‌ی ئـەو فەرهـەنگی زمانـە جۆراوجۆرانـەی بەردەسـتم کـەوتوون، ووشەی (ئاری) کە ئەوروپاییەکان زۆریان بە دلە، ووشەیەکی تورکی‌یە.

لەپال ئەم زانیاریە(قاموسی) یەدا، دەمەوی تیبینی‌یەکی بچووکی (گۆبینۆ) بهینمەوە لە کتیبی (تاقیکردنەوەیەك لەسەر نایەکسانی لـەنیوان رەگـەزەکاندا) سالی ١٨٥٣. تیبینی‌یەکە دەقاودەق ئەمەیە:

ئیرانیەکان یەکەمین وولاتی لە دایك بوونـی خۆیـان بـە ناوچەیـەك دەزانـی لـــە دەوروبـــەری ســـەرچاوەکانی رووبـــاری ســـەیحون‌و جـــەیحون لـــە باکووری خۆرهەلات.

لەم وولاتەدا، کە خۆرهەلاتیەکان پیان گوتووە تۆران و تائیستا بەهەلە وا زانراوە تەنها نیشتەجێی میللەتانی رەگەزی زەرد بووە، لە سەردەمە مێژوویەکاندا گەلێك میللەتی ئاری لێ بووە:

وشەی ئار، لەهەموو شوێنێك دوای لقە جۆربەجۆرەکانی ئەو رەگەزە کەوت کە (لە ئاسیای ناوەراستەوە دەرچوون)و، هەمیشە بیرو هۆشی داگیر کردن.

یۆنانیەکان زۆر بەباشی ئەم ووشەیەیان پاراست و لە جێی خۆیدا بەکاریان هینا، واتە بەمانای: پیاوی شایانی ریز، خواوەندی جەنگ، قارەمان، پالەوان. ووشەی ئار-*Ar*،ئیر-*ir* یاخود ئەر-*er*، لەووشەی ئەلمانی و لاتینی‌یەکانیشدا دەبینین.

پەیوەندی ووشەی ئاری لەگەل (ئەر-*er*)* دا دیارو لەبەرچاوە. خویندنەوەی ئەم ووشەیەش بەشیوەی ئار-*ar* یاخود ئیر-*ir* هیچ لە مەسەلەکە ناگۆریت. ووشەی (ئەر)یش وەکو(ئاری) لە قاموسی هیچ یەکیك لەو زمانانەدا نیە کە قەومەکانی ئەمرۆ بەکاریان دینن. ئەم ووشەیە تەنها لە زمانی تورکیدا هەیە.

قەناعەتم وایە دەتوانین لە بونیادی ئەو زمانانەدا کە پێیان دەلین ئاری، پتر بۆ ریشەکانی زمانی تورکی بگەرێین، وەك لەو چەند ووشە کەمە فارسی و هندی‌یە. ئەو لەمەوە دەست دەکەویت، بەهەموو باریك مایەی سەرسورمان دەبیت. روونکردنەوەی ئەم مەسەلە گەورەیە، تەنها لەمامۆستا پایە بەرزەکانی تورك چاوەرێ دەکریت."[(١)]

ووتەکەی خاتوو ئافەت، سەرە دەزوویەکی گرنگە سەبارەت بەو تویژینەوەو لیکۆلینەوانەی لەو سەردەمەدا لەسەر بابەتی زمانی تورکی ئەنجامدەدران یاخود بریار بوو ئەنجام بدرین. بیگومان دەبوو ئەو تویژینەوە زمانەوانیانە لەگەل دیدو بۆچوونەکانی مێژووی تورکدا بگونجین،کە لافی ئەوە

---

* *ووشەی(er-ئەر) لەزمانی تورکیدا بەم مانایانە بەکاردیت: سەرباز،قارەمان، پالەوان، نیر، پیاو، زوو هتد.*

[(1)] *Afet Hanim, Tarihten Evvel ve Tarihin Fecrinde,* ***Birinci Turk Tarih Kongresi,*** *s. 39-40*

لیـدەدات هـەموو شارسـتانیتی‌یە دیرینـەکانی جیـهان لەلایـەن تورکەکانـەوە دامەزراون‌و هەموویان بەتورك دادەنیت. دەبوو بلین ریشەی هەموو زمانـەکانی جیهان تورکی بووەو هـەموویان لـەزمانی تورکی کەوتوونەتـەوە. لەبەرئـەوە لـە جێی خۆیدا دەبێ ئەگەر لەم ووتارە وەکو رینمایەك تێ بگەین.

خـاتوو ئافـەت دەلیـت دەبی لـەو زمانانـەدا کە پی‌یان دەگوتـری ئـاری، بـۆ رەگی زمانی تورکی بگەریێن‌و دەلیت ئەمە کاریکی شیاوە. رایشی دەگەیـەنێ کەئـەو حەقیقەتـەی لەمـەوە دەردەچیـت دەبیتـە "مایـەی سەرسـورمان". ئیـتر لـەدوای ئـەم ووتـارەوە، گـەرانی "مامۆسـتا پایـە بـەرزەکانی تـورك بـەدوای ریشەکانی زمانی تورکی لەناو زمانە هیندو ئەوروپاییەکاندا" چرو بەرفراوان دەبیت.

لـە کۆنگـرەی یەکـەمی میـژووی تورکـدا ، ووتـەی لـەم جـۆرە لەلایـەن ووتـاربیژی تریشـەوە پیشکەشکراوە. ووتارەکانی سـامیح رەفعـەت بـەگ لـەم روانگەیەوە جیگەی سەرنجن. سامیح رەفعەت بەگ دوو کۆنفرانسی سـەرەکی لەکۆنگرەکـەدا پیشـکەش کـردووە. لـە کۆنفرانسـی یەکـەمدا پەیوەندیـەکانی زمانی تورکی‌و زمانـەکانی تری کردۆتـە بابـەتی باسـەکەی.[٢] سامیح رەفعەت بەگ لەم ووتارەیدا بەدوای رەگەکانی زمانی تورکیدا گەراوە، لەو زمانانـەدا کـە لە ئاسیاو ئەفەریقاو ئەوروپاو ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئەم کیشوەرانەدا بەکار دەهینرین. هەولی داوە پەیوەندی دروست بکات لە نیوان زمانی تورکی و ئـەو زمانانـەدا کـە لـە میسـۆپۆتامیا،میسـر،باکووری ئەفـەریقا، نیمچـە دورگـەی ئیبەریك، ئەوروپای ناوەراست‌و خۆرهەلاتی ناوەراستدا قسەیان پی دەکریت. پاش راگـەیاندنی ئـەوەش کـە میـدی‌و ئیرانیـەکانیش بنەچـەیان تـورك بـووە، دەلیت زمانە ئاریەکان ریشەیان تورکی بووە.[٣]

سامیح رەفعەت بەگ ووتاری دووەمی خۆی تەرخان کردووە بۆ ئـەو رەخنـە حـەوت لاپەرەییـەی ئـاڤرام گـالانتی بـەگ لەسـەر کتیبـی <u>هیلـە گشـتیەکانی</u>

---

[٢] *Samih Rifat Bey, Turkce ve Diger Lisanlar Arasindaki Irtibatlar, <u>Birinci Turk Tarih Kongresi</u>, s. 52-78*

[٣] *Samih Rifat Bey, a.g.e. , s. 70-78*

uzerine yaplan tartismalar hakkinda bk. a.g.e. , s.79-93

میـژووی تـورك نووسـیویتی، یاخود راستتر ئەو راپۆرتـەی بیروبۆچوونــەكانی لەسەر كتیبەكە لـەخۆی دەگریـت.[٤] وەكو پیشتریش گوتمان، ئاڤرام گالانتی بەگ راپۆرتیكی پیشكەش كردووە كە بە شیوەیەكی گشتی رەخنە لـە تیزی میـژووی تـورك دەگریـت. سـامیح رەفعـەت بـەگ كۆنفرانسـیكی لەسـەر ئـەم خویندنـەوە حـەوت لاپەرەییـە پیشكەشـكردووە، كـە ٣٠ لاپـەرە دەگریتـەوە. خویندنەوەكانی ئاڤرام گالانتی بەگی كردۆتـەوەو هـەولی داوە راسـتی تـیزی میژووی تورك بسەلمینیت.

" ..باسی میژووی میسرو سۆمەر دەكەین. وادەردەكەوی ئاڤرام گالانتی بەگ كەمامۆستای میژووی قەومەكانی خۆرهەلاتەو رەخنە لـەم بەشـەی میـژوو دەگریـت، پـیی وابیـت ئـەو قەومانـەی كەشارسـتانیتی میسـریان بنیـات نـاوە بەشیوەیەكی رەها سامی بوون. ئەم قەناعەتە لـەكۆنترین نەریتـە باوەكانـەوە گەیشـتووە بـەو. بـەپیی ئـەو نەریتانـە، ووشـەگەلی بـابل، كـەلدە، ئەكـەد وەكـو لـە(عـەهدی عـەتیق–تـەورات)دا هـاتووە، سـامی بـوون دەنوینــن. هەریــەكیك لەنووسـەرانی خۆرئاوا باسـی ئـەو پەیوەندیـە زمـانیو شارسـتانیانە بكـات كـە میسـرو بابل پیكـەوە دەبەسـتنەوە، یەكسـەر مامۆسـتا بەریزەكـەمان پەنجـەی دریـژ دەكاو وپیمـان دەلـی ئـەو قسـەیەی كـەدەلیت ئەوانـەی چـوون بـۆ میسـر كولتووری توركی‌یان هەلگرتبوو، لەگەل فكری ئەم نووسەرەدا ریك ناكەویت. بـەلام برۆن سـەیری هـەموو ئـەو كتیبانـە بكـەن كـە لـە نیـو سـەدە لەمەوبـەرەوە نووسـراون. تەنها سـەیری پیرستی ناوەرۆكـەكانیان بكـەن. نیشـانەكانی ئـەم بابەتــە گرنگــەیان تیــدا دەدۆزنــەوە. ئــەو نووســەرانە تۆماریــان كــردووەو سەلماندوویانە كە ئەو خۆرهەلاتی‌یانـەی لـە(عـەهدی عـەتیق)دا باسـی هاتنیـان بۆ (سەننار) كراوە، راستەو راست تورك بوون، یاخود ئەوان گوتەنی لەخیزانی تۆران بوون"[٥].

ئاڤرام گالانتی بەگ بـەم شـیوەیە بنەچـەی ووشـەی ئـاری، ئاریـان، لیـك دەداتەوە:

---

[٤] *Avram Galanti Bey, a.g.e. , s. 445-451*

[٥] *Samih Rifat Bey. a.g.e.s. 453.*

" .چوارده سەدە بەرلە زایین، لە وولاتی میتاندا، خواوەندی بە بنەچە ئیرانیش لەگەل خواوەندە ناوچەییەکاندا دەپەرستران. بیگومان خیزانی فەرمانرەوای ئەم وولاتە ئاری بوون. لە میتاندا ئارییەکان بە(هارری) ناو دەبران، واتە بە دوو (ر). لە نووسینەکانی دارادا لە (سوسا)، ئاری بە(هارریە)، واتە بەدوو (ر) نووسراوە".

(Cilt2. 456. Not 455. Meyer)

"سەرەنجام هاریە بووە بە ئاریە. ئاریەن شیوە فەرهەنگییەکەی ئەم ووشەیەیە. ئاری، مانای (گەورە–سەروەر) و(نەجیب) دەگەیەنی.

ئەگەر ووشەیەك هەبیت کە لە رووی دەنگ و ماناوە لە هاریە بچیت، ووشەی (هیر)ی ئەلمانییە کە مانای (سەروەر–گەورە) و(نەجیب) دەگەیەنی."(٦)

وەلامی سامیح رەفعەت بەگ بۆ ئەم لایەنەی لیکدانەوەکەی ئاڤرام گالانتی بەگ، ئەمەیە:

" .پیشتر لەناوەراستەکانی ووتارەکەماندا باسی (هارری)یەکانمان کردووە. لەو لیکۆلینەوەیەدا کە(هرۆزنی) و(فۆررەر) پیکەوە لەسەر ئەم قەومە کردوویانە، بەپیی پیویست سەلماندوویانە تورك بوون و بەزمانیك قسەیان کردووە کەزۆر لەتورکییەوە نزیك بووە. ئەوەی کە(مایەر) مانای ئەمرۆی (هاریە) دەخاتە ریزی ئارییەکانەوە، لەسەر بناغەی لیکۆلینەوەیەکی جدی بنیات نەنراوە وەکو چەندین جار لەم کۆنگرەیەدا دووبارە کرایەوە، لەزمانی تورکی کۆندا کەپیتی (قوولایی قورگ)ی تیدا نیە* ، تا لە خۆرئاوا نزیك بینەوە، ئەو ووشانەی بەپیتی دەنگدار دەست پیدەکەن، پیشگری (ها) یاخود (هە)یان دەچیتە سەر. ئەمە ئەنجامی کارتیکردنیکی ناوچەیی و فیزیۆلۆجییە. ئەو دەنگە تورکییانەی لەسەر شیوەی (ئە)و (ئەی)ن، لە دیالیکتی خۆرئاوادا بوون بە(هەی). تورکەکانی خۆرئاوا بە ووشەی (ئەلبەت)ی عەرەبی دەلین (هەلبەت). لەبەرئەوەی ئەم گۆرانەی لە دیالیکتە جیاجیاو زمانە جیا جیاکاندا بەسەر برگەی دەنگداری سەرەتای ووشەکاندا دیت بەپیی ریسایەکی

(٦)*Avram Galanti Bey. a.g.e,s. 451.*

* *مەبەست لەو پیتانەیە کە لە کاتی ئاخاوتندا لە قوولایی قورگەوە دینە دەری. وەکو ع،ق،ح.*

ریك‌وپیکه، راست نیه ووشه‌ی(ئاری) له (هارری) جیا بکه‌ینه‌وه. ئه‌و قسه‌یه‌ی ئاڤرام گالانتی به‌گ که ده‌لیت ئاریا وشه‌یه‌که زمانه فه‌ره‌نگی‌یه‌کان دروستیان کردووه، لیکدانه‌وه‌یه‌کی که‌موکورته. ووشه‌ی ئاریا و ئاریانا، ٦ سه‌ده پیش زایین هاتوونه‌ته ئاسیاو ئه‌وروپاوه. ره‌چه‌له‌کی هه‌موو ووشه‌کانی ئاریا و ئاری ده‌گه‌ریته‌وه سه‌ر (ئه‌ر− *er*)ی تورکی. چونکه هیچ یه‌کیك له‌و زمانانه‌ی ئه‌م ووشه‌یه‌یان تیدایه، ئه‌سلیکی هاوبه‌شی وه‌کو (ئه‌رره *erre*)ی تیدانیه که مانای (ئه‌ر: پیاو، نیر، سه‌رباز، قاره‌مان)،(ئه‌رکه‌ك *erkek*: پیاو، نیر) یاخود (جنین−نطفه) ده‌گه‌یه‌نیت. له‌هه‌موو زمانه ئاری‌یه‌کاندا، ئه‌و ووشانه‌ی خزمایه‌تیان له‌گه‌ل ووشه‌ی ئاری‌و ئاریا دا هه‌یه، له‌شیوه‌ی ناوی تاکه بی گیانیکدا(اسم جامد) ماون. ئه‌گه‌ر ئاڤرام گالانتی به‌گ کاری زمانه‌وانی به‌جی بیلی بۆ پسپۆران، زۆر باشتر ده‌بیت."

پاش هه‌ولدان بۆ دۆزینه‌وه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کی له‌وجۆره له‌نیوان ووشه‌ی(ئاری)و ووشه‌ی (ئه‌ر) دا، ئیتر به باشی روون ده‌بیته‌وه که لیکۆلینه‌وه‌و تویژینه‌وه‌کان به‌چ ئاراسته‌یه‌ك په‌ره ده‌سینن‌و به‌چ ئاراسته‌یه‌ك په‌ره‌یان پیده‌دریت. تیۆری زمانی خۆر له‌ئه‌نجامی تیگه‌یشتنیکی له‌و جۆره‌دا هینراوه‌ته ئاراوه.

II. ئه نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی و ئه‌ندامه نوینه‌ره‌کانی (په‌رله‌مانتاره‌کان)

هاوته‌ریب له‌گه‌ل ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی میژوویی تورك−دا، له ١٢ی ته‌مووزی ١٩٣٢دا، ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی−ش دامه‌زراوه. ئامانجی ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی، لیکۆلینه‌وه کردنه له‌سه‌ر بونیادی زمانی تورکی، په‌یوه‌ندی‌ی له‌گه‌ل زمانه‌کانی تردا و، په‌ره‌سه‌ندنی زمانی تورکی له میژوودا. ئه‌نجومه‌نی لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی، دواتر ناوی بووه به "ده‌زگای لیکۆلینه‌وه‌ی زمانی تورکی"و دواتریش "ده‌زگای زمانی تورکی"[٨]

---

[٨] *Vecihe Hatiboglu,* ***Olumsuz Ataturk Ve Dil Devrimi****, 108. TDK Ankara 1973,s. 30-32; Agah Sirri Levend,* ***Turk Dilinde Gelisme Sadelesme***

ئەندامانی ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی زمانی تورکی-ش وەکو ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی میژوویی تورك، بریتی بوون لە نوینەرانی پەرلەمان(پەرلەمانتاران). کە ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی زمانیتورکی(ئەل زت) لە ١٢ی تەموزی ١٩٣٢دا دامەزرینرا، سامیح رەفعەتی نوینەری شاری چەنەقەلعە، کرا بە سەرۆکی. نووسەرە گشتیەکەی رەوشەن ئەشرەف(ئوونایدن)ی نوینەری(کوتاهیە) بوو. ئەندامەکانی بریتی بوون لە جەلال ساحیر(ئەرۆزان)و یەعقوب قەدری (قەرە عوسمان ئۆغلو) کە نوینەری زۆنگولداغو مانیسیا بوون. کەسانی وەك: سامیح رەفعەت، رەوشەن ئەشرەف (ئوونایدن)، جەلال ساحیر (ئەرۆزان)، یەعقوب قەدری (قەرە عوسمان ئۆغلو)، بەسیم ئا تا لای، ئەحمەد جەواد(ئەمرە)، حەسەن عەلی(یووجەل)، ئیبراهیم نەجمی (دیلمەن)، سەفوەت ئاریکان، عەلی جانب (یۆنتەم)، حەسەن رەشید(تانکوت)، نایم نازم(ئۆنات)، رەفعەت ئوولگەن، و عیزەت عولوی(ئایکوت) کە لە ماوەی جیاجیادا لە ئەنجومەنی ناوەندیی (ئەل زت)دا کاریان کردووە، لەهەمان کاتدا ئەندامی پەرلەمان بوون. بۆ نموونە هەر یانزە ئەندامی ئەنجومەنی ناوەندی کەلە کۆنگرەی دووەمی ئەنجومەنی لیکۆڵینەوەی زمانی تورکیدا پیکهینرا، ئەندامی پەرلەمانیش بوون. بەم شیوەیە، کاریگەری کۆمەڵەی گەلی کۆماری(*CHF*)و سەرۆکە گشتیەکەی لەسەر دەزگاکە مسۆگەر دەکرا. وەکو زانراوە لەو سەردەمەدا و بەپیّی پەیرەوو پرۆگرامی (*CHF*)، نوینەران لە لایەن خودی سەرۆکی گشتی(*CHF*)وە دادەنران. لەبەرئەوەی لەبەشی تایبەت بە تیزی میژووی تورکدا ئەم پەیوەندیانەمان باسکرد، لیرەدا بەپیویستی نازانین دووبارەی بکەینەوە.

***Evreleri,** TDK, 3. bs., Ankara 1972, s. 408-409; Rusen Esreg , Turk Dili Tetkik Cemiyeti Nasil Kuruldu?, Ulku, Sayi 8, Eylul 1933, s. 81-97*

III. فاکتی سێیەم: تیۆری زمانی خۆر

تیۆری زمانی خۆر لە کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکیدا هێنراوەتە پێشێ. هەرچی ووتارو کۆنفرانسەکانی کۆنگرەی یەکەمو دووەمی زمانی تورکیشە، لەسەر ئاستیکی فراوان سیفەتی زەمینە سازکردن بۆ تیۆری زمانی خۆریان هەلگرتووە.

١-کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی

کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی، لە نیوان ٢٦ی ئەیلول-٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٢دا لە ئەستەموول بەستراوە. بەرنامەی کاری کۆنگرەکە، کە نووسەری گشتی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکی ئامادەی کردووە،"بیجگە لە وینە گرتنیکی چۆنیەتی بیرکردنەوەی مستەفا کەمال،هیچی تر نیە".[٩] لەم بارەیەوە، پرۆفیسۆر د. وەجیهە خەتیب ئۆغلو ئاوا دەلیت:

" ئا تا تورك لەو کۆبوونەوە تایبەتانەدا کە پیش کۆنگرەو ئیوارەی رۆژانی کۆنگرە ئەنجامدەدران، ئەنجامی لیکۆلینەوەو بیروراکانی خۆی لەسەر بابەتە گرنگەکان، بۆ ئەو کەسانە روون دەکردەوە کە بروای پییان بوو و متمانەی پێ دەکردن، هەولی دەدا بەو بەلگەو سەرچاوانەی لەبەردەستیدا بوون، قەناعەت بەوانیش بینێ و رۆشنیان کاتەوە. ئەوانیش لە کۆنگرەکاندا، لە حوزووری خۆیدا، بە ئیمانیکی بەهیزەوە لە بەرامبەر هەموو تەوژمیکی پیچەوانەدا، داکۆکییان لەو بیرورایانە دەکردو بووبوون بە قسەکەری ئاتاتورك. لەکۆنگرەی یەکەمی تورکیدا، ماندووترین قسەکەری ئاتا تورك، (سامیح رەفعەت)ی سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورك بوو. هەریەکە لە ئیسماعیل موشتاق ماکۆیان، ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، رەوشەن ئەشرەف ئوونایدنو فالح رفقی ئاتای، لەقسەکەرەکانی ئاتا تورك بوون.

---

[٩] *Birinci Turk Dil Kurultayi Muzakere Zabitlari, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaasi, Istanbul 1932, s. 471*

لــه هــــەموو ووتارەكـــانی ئـــەو رۆژەی ســـامیح رەفعەتـــەوە، دەتوانـــین دیدوبۆچوونە سەرەكیەكانی ئاتاتورك سەبارەت بەزمانەكانی جیهان‌و زمانی توركی بزانین. لە راستیدا لە كۆنگرەی یەكەمی زمانی توركیدا، ئاتاتورك لە ریگـەی قســەكەرەكانیەوە هــەموو بنــەماكانی زمانــەوانیی روونكردۆتـــەوە. بابەتـەكانی كۆنگـرەی یەكـەمی زمـانی توركـی‌و روونكردنــەوەی بنــەماكانی زمانەوانی لە لایـەن ئاتاتوركەوە، لەو رووەوە گرنگی‌یان هەیە كە بەپێی دوا لیكۆلینەوەكان سەرەتای بیروراكانی ئاتاتورك لەسەر زمانەوانی دەگەریتەوە بۆ جەنگی یەكەمی جیهان."[10]

رەوشـەن ئەشرەف ئوونایدن-یش لە كتیبی بیرەوەریـەكانی ئاتا تـورك‌و دەزگاكانی زمان‌ومیژوودا، دیدو بۆچوونی لەو بابەتە باس دەكات. رەوشـەن ئەشرەف ئوونایدن بەكورتی ئاوا دەلیـت: لـە سـالانی سـی‌دا ووشـەی وەكـو سۆمەر، ئەكەد، بابل، میتـان،حیتـی،*Sippililuyuma*[*]،باسك، برۆتـەن‌و كەلت لە زمانی ئاتاتورك نەدەكەوتنە خوارەوە. دەیویست لەناو شوین‌و كاتدا بەدوای توركدا بگـەرێ‌و بیدۆزیتـەوە، پایـە بـەرزی‌و رەسـەنایەتی و خودیتـی تـورك بسـەلمینێ. تـیزی میـژووی تـورك‌و تیـۆری زمـانی خـۆر بەرهـەمی ئـەم بیروبۆچوونەن. ئاتاتورك لەسەر هەر یەكیك لەم بابەتانە ئەركی تایبەتی بەو كەسانە دەسپارد كە دەگەیشتنە سـەر خـوان‌و سـفرەكەی. ئـەم ئەركانـە كـە پەیوەندیان بەزمانی تورك‌و میژووی توركەوە هەبوو، لەسەر خوانی ئاتاتورك بەجدی گفتوگۆیان لەسەر دەكرا.

رەوشەن ئەشرەف ئوونایدن، هەندیك لەو كەسانەی لەسەر خوانی ئاتاتورك كۆدەبوونەوە، بەم شیوەیە ریز دەكات. وەسفی چنار، رەشید غالب، یوسف زیا(ئۆزەر)، ئەحمەد ئاغا ئۆغلو، یوسف ئاكچۆرا، حیكمەت بایور، حەسەن

---

[10] ***Vecihe Hatiboglu, a.g.e. , s. 34-35***

[*] *لە گەلیك سەرچاوەو لای گەلیك دۆستی شارەزای میژووی كۆن، سۆراخی ئەم ناوەم كرد، بەلام داخەكەم هیچ زانیاریەكم دەست نەكەوت. بۆیە تەنها وەكو خۆی نووسیومەتەوە.*

جـــەمیل (چامبـــەل)، ئافـــەت ئینـــان، توفیـــق ئـــاك بییـــك، رەوشـــەن ئەشرەف(ئوونایدن)، یونس نادی.[11]

پرۆفیسـۆر خـەتیب ئۆغلـو ئاشـكرای دەكـات كـە ئەوانـەی لـە كۆنگـرەی یەكـەمی زمـانی توركیـدا قسـەیان كـردووە، قسـەكەری مسـتەفا كـەمال بـوون و بیروراكـانی ئـەویان راگـەیاندووە. لەووتارەكانیشـدا رادەگەیـەنرێ كـە زمـانی سـۆمەری و حیتی یەكان توركی بووە، زمـانی توركـی تەنهـا سـەرچاوەی زمانـە ئـۆرال-ئالتاییـەكان نـەبووە، بـەلكو سـەرچاوەی زمانـە هینـدو ئـەوروپی و سامیەكانیش بووە، كۆنترین و بالاترین زمان، زمانی توركی یە. لەو ووتارانەدا دەستەواژەی وەك "سۆمەریەكان كە باوكی توركن" و "حیتی یەكانی باپیرمان" بۆ سۆمەری و حیتی یەكان بەكاردەهینرین. بەئاری یەكانیش دەگوترێ "تورك كە باوكی ئاری یەكانە".

رەوشـەن ئەشـرەف ئوونـایدن لـەو بیرەوەری یانـەیدا كـە باسـمان كـرد، كـە دەلیت ووشەگەلی وەك سومەر حیتـی، بابل، باسك و كەلت لـە زمـانی ئاتـاتورك نەدەكەوتنە خوارێ، دەیەوێ باسی ئەو بیروڕایانەی سەرەوە بكات.

ئـەو ووتـارە سـەرەكیانەی لـە كۆنگـرەی یەكـەمی زمـانی توركیـدا خوینراونەتـەوە، ئەمانەن:

سامیح رەفعەت بەگ:
بەراوردكردنی توركی لەگەڵ زمانە ئاری و سامیەكاندا ٢١-٦٥

د.سایم بەگ:
زمانی توركی زمانیكی هیندو ئەوروپیە ٧١-٨١

ئەحمەد جەواد بەگ:

---

[11] *Rusen Esref Unaydin, Ataturk, Dil Ve Tarih Kurumlari, Hatiralar, TDK, Ankara, S. 51-60, 61-65.*

بەراوردكردنی زمانی سۆمەر لەگەل زمانی
خۆماندا، لە روانگەی فۆنەتیك،
مۆرفۆلۆجی، فەرهەنگ و ریزمانەوە ٨١-٩٤

ئاگۆپ مارتایان ئەفەندی:
چەند بەراوردیك لە نیوان زمانەكانی
توركی، سۆمەری، هیندو ئەوروپیدا ٩٤-١٠٥

محەمەد سەفوەت بەگ:
كۆنیی زمانی توركی، پەیوەندی
توركی لەگەل زمانە ئاریەكاندا ١١٠-١٢٤

حەقی نەزیهی بەگ:
پەیوەندیو نزیكایەتی زمانی توركی
لەگەل زمانكانی تردا، تایبە تمەندی
مەعنەوی توركی، زمانی هیندو ئەوروپی ١٢٩-١٤٩

رایف پاشازادە فوئاد بەگ:
جیابوونەوەی زمانەكان، دەولەمەندیی
زمانەكەمان، زاراوەو گرنگی زمانی خەلك،
پاشگر، یەكیتی لە نیوان توركیو زمانە
هیندو ئەوروپاییەكاندا، جیاوازیەكان،
بەراورد لە رووی دەنگەوە ٢١٥-٢٣٢

حسەین جاهید بەگ:
پیویستیی كۆلینەوە لە نزیكایەتی نیوان
زمانەكەمانو زمانە هیندو ئەوروپییەكان ٢٣٣

یوسف زیا بەگ:
بەراورد لەگەل زمانە بیگانەكاندا چۆن دەكری؟ ٢٤٨-٢٤٩

گرنگترین تایبەتمەندی کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی ئەمەیە: زمانی تورکی لەگەل زمانەکانی تردا بەراورد کراوەو سەلمینراوە کە سەرچاوەی هەموو زمانەکان بووە، پیش ئەوەی هیشتا تەنانەت لەناو خودی خۆیدا بەباشی لی کۆلرابیتەوەو پەرەسەندنی میژوویی روونکرابیتەوە. هەرلە بنەرەتدا ناتوانین بلیین تورکەکان ئەو زمانانەشیان بەباشی زانیوە کە لەگەل تورکیدا بەراوردیان کردوون. بۆنموونە زمانی سۆمەریو حیتی لەوانەن. لەئەنجامی ئەمەدا بەراوردەکان بەپیی قەناعەتی خودیو ویست وئارەزوو ئەنجام دەدرین نەك بەپیی بەلگەی بابەتیو دۆزینەوە. لەبریارەکانی کۆتایی کۆنگرەشدا، پیشنیار ناکریت کۆلینەوە لەسەر بابەتی وەکو بونیادی زمانی تورکی، ریشەکانی، پاشگرەکانیو پەرەسەندنی میژوویی زمانەکە بکریت.

پیشنیار دەکریت "زمانی تورکی لەگەل زمانی کۆنی وەك سۆمەریو حیتیدا، هەروەها لەگەل زمانە سامیو هیندو ئەوروپیەکاندا بەراورد بکریت". پیشنیار دەکریت بسەلمینریت کە زمانی تورکی سەرچاوەی هەموو زمانەکانی جیهان بووە.[12]

لەهەمان کاتدا سەبارەت بەو زمانە تورکییەی کە لافی ئەوە لیدەدرا سەرچاوەی هەموو زمانەکانی جیهانە، سەرچاوەی زمانە سامییەکان؛ بۆنموونە عەرەبیشە، باسی ئەم فاکتانەش باس دەکران:

" چەند سەیرە لە کاتیکدا کە یاسا ریزمانیەکانی عەرەبی دەیانویست یاساکانی ریزمانی تورکی لەناوبەرن،مندالانی بیگەردی تورك زمانی عەرەبییان زیندوو دەکردەوەو فەرهەنگ و داتاشینی ووشەیان بۆ دادەنا. پاشتر بالاترین فکرو نووسەر لەناو رۆلەکانی تورکدا هەلدەکەوتن. ئەگەر ئیسماعیل حامات نەبووایە، زمانی عەرەبی لەناو کۆمەلیك خەلکی بیابانە لماویەکاندا دەمایەوەو دەبوو بەزمانیکی پەرت وبلاوو کۆنەکراوە. سەدان هەزار عەرەبی نووسی زانا هەموویان تورکن. زمانی عەرەبی ماوەی ١٣٠٠سال بووە بە بەلا بۆ زمانی تورکیو ووشە تورکیەکان بوونەتە پاشکۆی ووشە عەرەبیەکان. دواجار هیچ شتیك ئەوەندەی ئاخاوتن بەتورکییەکی خاوین

---

[12]*<u>Birinci Turk Dil Kurultayi</u>, Muzakere Zabitlari, s.456*

مایەی بیزاریو نارەحەتی نیە. تورك كە مرۆڤیكی هەرە زیندووی جیهانە، نەیدەتوانی بەوە رازی بیت كەخودیتی خۆی لەگەل زمانەكەیدا پیكەوە لە دەست بدات."[١٣]

لەم ووتارەدا ئەو دژایەتی، هەست بەبچووكی كردن وكاردانەوە بەرامبەر بەم هەست بە بچووكی كردنەی بەسەر هەموو كۆنگرەكاندا زال بووە، بەشیوەیەكی روون وئاشكرا دەردەكەویت. لەكاتیكدا كە لە كۆنگرەكاندا لافی ئەوە لیدەدریت زمانی توركی سەرچاوەی هەموو زمانەكانی جیهانە، سەرچاوەی زمانە هیندو ئەورووپیو حامی-سامییەكانە بەعەرەبیشەوە، كەچی باسی پرۆسەی لەدەستدانی خودیتی كۆمەلگەی توركیو مەترسیەكانی ئەم پرۆسەیە دەكریَ، لەژیر كاریگەری زمانی عەرەبیدا.

یەكیك لەگرنگترین تایبەتمەندیەكانی كۆنگرەی یەكەمی زمانی توركی بریتیە لە ناردنی بروسكەی پیرۆزبایی بۆكۆنگرەكە لەهەر چوارلای توركیاوە. ریكخراوەكانی شارو شارۆچكەو، ناوچەو ناحیەكانی كۆمەلەی گەلی كۆماری (*CHF*)، والی، قایمقام، بەریوەبەری ناحیە، بەریوەبەری شارەوانیەكان، موختارەكان، ژوورەكانی بازرگانی، ژوورەكانی بازرگانیو پیشەسازیو هتد، بروسكەی پیرۆزباییان بۆ كۆنگرەكە ناردووەو هیوای سەركەوتنیان بۆ خواستووە. ئەم بروسكانە كە لە كۆنگرەكەدا لەنیوان چەپلە ریزانی ئامادەبوواندا خوینراونەتەوە، لەو كتیبەشدا كە كۆنووسەكانی كۆنگرەكەی لەخۆیدا كۆكردۆتەوە، چاپكراون.[١٤] ناردنی بروسكەی پیرۆزبایی بۆ كۆنگرە لەشوین ودەزگای جۆربەجۆرەوە، لەكۆنگرەكانی دواتریشدا هەر بەردەوام بووە.[١٥]

---

[١٣] ***Birinci Turk Dil Kurultayi,*** ***Seref Beyin Konusmasi, s.250-251***

[١٤] ***Birinci Turk Dil Kurultayi*****, *s.475-492***

[١٥] ***Ornegin bk. Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 8, Eylul 1934, s.114-162.***

لیرەدا دەردەكەویَ كەلە نزیكەی ٢٠٠٠ شوینەوە بروسكەی پیرۆزبایی بۆ كۆنگرەی دووەم نیردراوە.

٢- كۆنگرەی دووەمی زمانی تورکی

ئـەو تامـەزرۆییو ئارەزوانـەی لـەکۆنگرەی یەکـەمدا راگەیـەنرا بـوون، لـەکۆنگرەی دووەمـی زمـانی تورکیشـدا کـە لـەنیوان ١٨-٢٢ی ئـابی ١٩٣٤دا لەئەستەموول بەسترا، دووبارە کرانەوە. ئەم تامەزرۆییو ئارەزووانە، پتر وەکو کاردانەوەیەك بەرامبەر سووکایەتی کردن بەزمانی تورکی لەدایك دەبن. کازم پاشا، سەرۆکی ئەنجومەنی گەورەی میللەتی تورکیا، کەیەکیك لە ووتارەکانی کردنەوەی کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیی خویندۆتەوە، بەم شیوەیە باسی ئەو کاردانەوەیە دەکات:

" وەك چۆن یـەکیتی زمـان تەندروسـتترین بنـاغـەی یـەك بـوون ویـەکیتی فکرە، ئاواش وەکو چاویلکـەی بەشـەوارە نەکـەوتن وایـە. لەبەرئەوەیـە نـەژادی ئیمە کاروباری ئەوەندە زمانی لەپیشەوە راگرتووە.

وەکـو زانـراوە تـورك نـەژادەکان لـەماوەی هـەزاران سـالدا لەئاسـیای ناوەراستەوە بەرەو ناوچەی دۆنشاکەکان وهەریمەکانی خۆرهەلات- خۆرئاواو کەنارە گەرمـەکان رۆیشـتوون وبلاوبوونەتـەوەو نیشـتەجێ بوون و، بەتیشـکی کولتـوور هـەموو گـەردوونیان ئـاوەدان کردۆتـەوە. بـەلام هـەموو تورکـە کۆچەرەکان، لەو ناوچانەدا کە چوونە ناوی، گۆرانی جۆربەجۆریان بەسەردا هـات. ئـەوەندەی کـە زۆربـەیان تەنانـەت زمـانی خۆیـان لـەبیر چـۆوە. تورکـە کۆچـەرەکان کـەوورده وورده لـەخودیتی رەسـەنی خۆشـیان دوور کەوتنـەوە، ئەمرۆ پەیوەندیان بەزمانی تورکییەوە، تەنها لەو نیشانەو ریشە زمانییانەدا دەبیـنریٚ کـە بـە دەوروبـەری خۆیـاندا بلاویـان کردنـەوە. لـەو شوینانەشـدا کەنەتـەوەی تـورك و تـورك نـەژادەکان توانیبوویـان زمـان و خودیتـی رەسـەنی خۆیان بپاریزن، لەهەزاران سال لەمەوبەرەوە، گوشارو زۆرلیکردنی سیاسیو ئایینی جۆراوجۆر بواری نەدان کار لەسەر زمانی رەسەنی خۆیان بکەن وبەرەو پیشی بـەرن. دەزگـا سیاسـیو ئایینیـەکانی ئـەو سـەردەمانەش، نـەك هـەر کاریـان بۆ بـەرەو پیـش بردنـی زمـانی تورکـی نـەکرد، بـەلکو بەپیچەوانـەوە،

<u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi, Dorduncu Turk Dil Kurultayi</u>, s.27-29, 42-57.

هەرچیان لەدەست هات کردیان بۆ ئەوەی کرۆك وناوەرۆکە بەنرخەکەی تیك بدەن."(١٦)

ئیبراهیم نەجمی بەگی نووسەری گشتیی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکی، سەبارەت بەو لیکۆلینەوانەی دەبێ لەسەر زمانی تورکی بکرین وئەو تیزانەی پیویستە بسەلمینرین، ئاوا دەلیت:

" **ئەو راپۆرتی کارەی کۆنگرە بریاری لەسەر داوەو جێبەجێکردنی سپاردووە بە لیژنەی گشتیی ناوەند کە کۆنگرە خۆی هەلی بژاردووە، ئەمەیە:**

دەبێ زمانی تورکی هەم لەگەل زمانە کۆنەکانی وەك سۆمەریو حیتیداو هەم لەگەل ئەو زمانانەدا کەپێیان دەگوترێ هیندۆ ئەوروپی، بەراورد بکریت رۆژ بەرۆژ زیاتر دەردەکەوی کە ئەو سەرچاوەیەی زمانە هیندۆ ئەوروپیەکانی لیوە هەلقولاوەو سەرەرای گەرانیکی زۆر تا ئیستا نەدۆزراوەتەوە، زمانی تورکییە.

گەران بەدوای ریشە رەسەنەکانی زمانی تورکی لەناو زمانی عەرەبیشدا بەردەوامە."(١٧)

ئەم ووتارە لە روانگەی نیشاندانی ئەو بیرو بۆچوونەوە گرنگە، کە بەسەر کۆنگرەکانی زمانی تورکیدا زال بووە. ئەو کەسانەی ئاراستەی کۆنگرە دیاری دەکەن، ویستو ئارەزووەکانی خۆیان وەك((بیرورا-تیۆری)) پیشکەش دەکەنو داوای سەلماندنی دەکەن. ئەمەش شیوە بیرکردنەوەیەکە کە لە فاکتەکان دابراوەو پشت بەفاکتەکان نابەستی. میتۆدی زانستی هەرگیز پەیوەندی خۆی لەگەل فاکتو پەیوەندیە فاکتیەکاندا ناپچریت. لەکاتی بنیاتنانی گریمانەو تیۆریەکاندا بیت یاخود لەکاتی تاقیکردنەوەیاندا، هەمیشە فاکتەکان لەبەرچاو دەگریت. لە میتۆدی زانستیدا ویستو ئارەزووی کەسەکان ناخرینە شوینی راستی کۆنکریتیو راستیە بابەتیەکان.

---

(١٦) *Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 8, Eylul 1934, Turk Dili Tetkik Cemiyeti Bulteni, s.10-11.*

(١٧) *Ikinci Turk Dil Kurultayi , Turk Dili , Sayi 8, s. 17-19*

ئەو ووتارە گرنگانەی لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا خوێنراونەتەوەو ئەو تیزە گرنگانەی هێنراونەتە پێشی، ئەمانەن:

یوسف زیا بەگ:
سامی‌یەکان تورانین[١٨] **١٩ و دواتر**

ئەحمەد جەواد بەگ:
کاراکتەرە بونیادیەکانی زمانی تورکی و بەراوردکردنی
تورکی لەگەل زمانە ئۆرال- ئالتاییەکاندا[١٩] **٥٢-٥٣**

د. شەوکەت عەزیز بەگ:
زمانی هیندو ئەوروپی زمانی تورکی‌یە **٦٤-٦٥**

حەقی نەزیهی بەگ:
بنەچەی تورك و زمانی تورکی **٧٣**

تیزەکەی تەحسین عومەر:
چەند روونکردنەوەیەك لەسەر ووشە
تورکیەکان لە زمانی کۆنی مایادا لە مەکسیك[٢٠]

تیزەکەی نایم حازم ئۆنات:
نزیکایەتی زمانی تورکی لەگەل زمانە
سامی‌یەکاندا[٢١]

---

[١٨]*Ayrica bk. Yusuf Ziya Ozer, Ural-Altay Dilleri ile Turkcenin Munasebeti, Turk Dili, Sayi 12 Haziran 1935, Turk Dili Tetkik Cemiyeti Bulteni, s. 53-72*

[١٩]*Ayrica bk. Ahmet Cevat*
ile Mukayesesi, Turk Dili, Sayi ll, Mayis 1935, TDTCB s. 2-120

[٢٠]*Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 12, Haziran 1935, TDTCB, S. 89-91*

ئەو ووتارەی سایم عەلی بەگ لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا خویندویتیەوە، لە روانگەی نیشاندانی کەش و هەوای گشتی ی ووتارو تیزەکانی کۆنگرەکەوە گرنگە. ئەم ووتارە لەلایەن کۆنگرەوە بەم شیوەیە کورت دەکریتەوە:

"   ئەوەی هینایە پیشی کە زۆربەی پیشگرەکان* و هەندی لەو پاشگرانەی لە زمانە هیندو ئەوروپیەکاندا بەکاردین، لە تورکیدا لە شیوەی ووشەی تەواودا هەن و پاش ئەوەی نیشانی داوە کە پاشگری (*co*–کۆ) لە ووشەی (*Komak*: دانان، خستنە سەر، کارتیکردن   )ی تورکی یەوە، پاشگری (*AD*)لە وشەی(*ADAMAK*:قوربانی کردن)و(*AD*–ئاد)ی خۆمانەوە کە مانای(ناو) دەگەیەنی، پاشگری (*DIS*) لە ووشەی (*DIS*:دەرەوە)ی تورکیەوە   هاتوون و بەم شیوەیەش لە ناو چەپلە ریزاندا، گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە کۆنترین زمان زمانی تورکی یە."[٢٢]

لەم ووتارەدا هەولدەدریت لە ریگەی ئەو"پاشگر"و"پیشگر" انەوە کە لە تورکی و زمانە هیندو ئەوروپاییەکاندا بەکاردەهینرین، بسەلمینریت کە هەردوو کۆمەلە زمانیەکە(خیزانە زمانیەکە) لەیەك دەچن و لەمەشەوە زمانی تورکی سەرچاوەی زمانە هیندو ئەوروپیەکان بووە. ئاشکرایە ئەم سەلماندنە، پیویستی بەزۆر لە خۆکردنیکی چەند گەورە هەبووە. دیارە کاتیك کە ویست و ئارەزووی کەسەکان بخرینە جی ی راستیە کۆنکریتی و پەیوەندیە فاکتی یەکان، بیجگە لە زۆر لەخۆکردن هیچ ریگەیەکی تر نامینیتەوە.

لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا لەو زماناسە بیگانانەش کە لە کۆنگرەکەدا ئامادەن داوا دەکریت، تیزەکانی تایبەت بە زمانی تورکی ببەنەوە

---

[٢١] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, <u>Turk Dili</u>, Sayi 14, Ilk Kanun 1935, s. 1-103*

* *لە چاپە تورکیەکەدا ووشەی (Ornek) هاتووە، واتە: نموونە. بەلام لەو رووەوە کە بابەتی باسەکە ریزمان و بە تایبەت پاشگرە، پیدەچی ئەو ووشەیەش (onek) بیت کە مانای پیشگر دەگەیەنی، نەك (Ornek).*

[٢٢] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, <u>Turk Dili</u>, Sayi 8, Eylul 1934, s. 53-54*

بۆ وولاتی خۆیانو بۆ دەوروبەری خۆیانی باس بکەن، بەمەش سوود بە زانست بگەیەنن. بەم شیوەیە:

" یەکیك لە هیواو داوا بنەرەتیەکانی زانستی زمانی تورکی ئەوەیە، ئەو زماننناسە ئەلمانیو پۆلەندیو سۆڤیتییانەی لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکیدا بەشدارن، لە وولاتی خۆیانداو لە ئۆرگانەکانی ئەو قوتابخانە زانستیانەدا کە کاریان تیدا دەکەنو تایبەتن بە زانستی زمان، ئەو راستییە رابگەیەننو بینووسن کە چیتر زمانی تورکی وەکو زمانیکی جیاواز لە زمانە هیندو ئەوروپییەکان ناخوینریتەوە، لەنیوان زمانی تورکیو زمانە هیندو ئەوروپییەکاندا جیاوازی ریژەییو قۆناغی هەیەو ناکری باسی جیاوازیەکی ریشەیی بکریت. گومانیشمان لەوە نیە، ئەو زانایانە، کە لیرەدا ئازادانە قەناعەتەکانی خۆیان راگەیاندووە، خۆیان لەم ئەرکە زانستیە نادزنەوە."[٢٣]

سەرەرای هەموو ئەمانە ناتوانین بلیین زاناو مامۆستا زماننناسە بیگانەکان ئەم ئیدیعایانەی تیۆری زمانی تورکیان بەجدی گرتووە. لە بنەرەتدا ئەو مامۆستاو زانایانەی بانگهیشت کراون بۆ کۆنگرەکان، هەر بەشداریشیان لەو جۆرە گفتوگۆیانەدا نەکردووە.

٣-کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکی
(راگەیاندنی تیۆری زمانی-خۆر)

ئەو تیزو بیروڕایانەی لە کۆنگرەی یەکەمو دووەمی زمانی تورکیدا هینرا بوونە پیشی، لە کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکیدا، لەشیوەیەکی سیستەماتیکداو وەکو تیۆری زمانی تورکی راگەیەنراون. بەم تیۆریە دەگوتریت "تیۆری زمانی خۆر".

کۆنگرەی سییەمی زمانی تورکی لە نیوان ٢٤ی ئاب ٣١ی ئابی ١٩٣٦ دا لە ئەستەمووڵ بەستراوە. لە پیشەکی ئەو کتیبەدا کە کۆنووسی

---

[٢٣] *Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili, Sayi 8, s. 92*

گفتوگۆکانی کۆنگرەی تیدا کۆکراوەتەوە، بەم شیوەیە باسی شیوەی کارو ئامانجی کۆنگرەکە دەکریت:

" تەوەری ئەم کۆنگرەیە، (تیۆری زمانی خۆر) بووە، کە قوتابخانەیەکی زمانەوانی سەرتاپا نوییەو بلیمەتیی تورك خستوویەتیە بەردەمی زانستی زمان. لەم رووەوە گرنگی کۆنگرەکە تەنها لە سنووری وولاتیك و زمانیکدا نامینیتەوە، بەلکو بۆی هەیە بەشیوەیەکی بەربلاو هەموو جیهانی بەرهەمهینی زانین بگریتەوە.

ئامادە بوونی ١٥ زانای زمانیش لە ١١ وولاتەوە کە بەبانگهیشتی دەزگای زمانی تورکی هاتوون، ئەم گرنگییەی پترکردووەو رەهەندیکی نیونەتەوەیی بە کۆنگرەکە بەخشیوە.

لەو رۆژەوە کە دیدو روانینی پیرۆزی رابەری پایەبەرز کامال ئاتاتورك لەسەر زمانی تورکی گیرساوەتەوە، هەنگاوەکانی زانستی زمانی تورکی چەند خیراتر بوون ئەوەندەش پر ناوەرۆك و پر مانابوون.

ئەوە تەنها کامال ئاتاتورك بووە بیری لەوە کردۆتەوە کە پاش تیگەیشتن لە نرخ و بەهاکانی زمانی تورکی بە میژووو تەنانەت بەر لە میژووشیەوە، لیی بکۆلیتەوەو بەم شیوەیەش بیگەیەنیتە ئاستی ئامرازیکی دەربرینی بە ئاهەنگ و جوان کە بەباشترین شیوە شارستانیتی ئەمرۆ و سبەینی-ش وەرگریت. هەر ئەویش بووە ئەم پرنسیپەی کردووە بە بناغەی کارکردن.

دەزگای زمانی تورکی کە لەسەر ئەم پرنسیپە بالایە دەست بەکاربووە، لە گەلیك بواردا کاری کردووە، وەکو: کۆکردنەوەو خستنەبەر دەستی گەنجینەی زمانی تورکی لە زاری خەلك و هەموو فەرهەنگەکانی زمان و کتیبەکانی ترەوە، ئاشکرا کردنی پایەی بەرزی زمانی تورکی لە نیو زمانەکانی جیهاندا بە پشت بەستن بەم گەنجینەیەو ئەو لیکۆلینەوانەی لەسەر زانستی زمان کراون، هەروەها دەرخستنی ئەو راستیەی کە زمانی تورکی سەرچاوەی گشتیی زمانە هیندو ئەورووپی و زمانە سامییەکان بووە."[٢٤]

---

[٢٤] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi 1936 Tezler Muzakere Zabitlari, Devlet Basimevi, Iatanbul 1937, s. III-IV.*

سەفوەت ئاریکان-یش کە وەزیری کولتووری ئەو کاتەو سەرۆکی دەزگای زمانی تورکی بووە، هەمان ئەو بیروڕایانە دەلیتەوە. رایدەگەیەنی کە زمانی تورکی تەنها سەرچاوەی زمانە ئورال- ئالتاییەکان نەبووە، بەلکو سەرچاوەی زمانە هیندو ئەوروپایی و حامی- سامیەکانیش بووە.[٢٥]

ئەو ووتارەش کە بەباشترین شیوە روونی دەکاتەوە کە ئامانجی "تیۆری زمانی خۆر" کە هۆی سەرەکی بەستنی کۆنگرەکە بووە، چی‌یەو چۆن دانراوە، ئەو ووتارەیە کە لەلایەن ئیبراهیم نەجمی دیلمەن-ی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکی‌یەوە خوینراوەتەوە. ئیبراهیم نەجمی دیلمەن ئاوا دەلیت:

" تیزی میژووی تورك كە لەلایەن دەزگای میژوویی تورکەوە بە هیزیکی گەورەوە داهینرابوو دەیسەلماند کە کولتووری چاخی بەردینی جیهان مولکی نەژادی تورکی ئاسیای ناوەراست بووە، ئەم کولتوورە لە ریگەی کۆچکردنی جۆربەجۆرەوە بە خۆرهەلاتی ئاسیا، ئەمەریکا، هند، بانی ئیران، دەشتەکانی میسۆپۆتامیا، ئاسیای نزیك، فینیقیە، میسرو باکووری ئەفەریقادا بلاوبۆتەوە، لە کەنارەکانی ڤۆلگا و ئۆرالەوە بە کەنارەکانی رەن، تونا، ڤیستوول و کەنارەکانی ئۆقیانووسی ئەتلەسدا بلاوبۆتەوە.(چەپلە) کەوابی دەبوو لە لیکۆلینەوەی زماندا لەم دۆزراوە نوییانەوە دەست پی‌بکری و تویژینەوە لەسەر زمانی کولتووری تورکی بکریت کە لەگەل ئەو تورکە کۆچەرانەدا کە بۆ یەکەمین جار بە جیهاندا بلاوبوونەوەو شارستانیتی‌یان لەگەل خۆیاندا برد، لە هەموو شوینیك گەرای داناوە.

دەزگای زمانی تورکی کە رووبەرووی ئەم ئەرکە بوو بۆوەو ئیلهامی لە بلیمەتی‌ی بەرزی میللەتی تورکەوە وەردەگرت، لە کۆتاییەکانی سالی رابوردوودا دۆزینەوەیەکی نویی هینایە سەر شانۆی کارکردنی ئاکادیمی

لەم کۆنگرەیەدا ناونانی ئاتاتورك بە کامال ئاتاتورك سەرنج رادەکیشی. ووشەی کەمال-Kemal، هاو ئاهەنگ لەگەل(بەپی‌ی) تیۆری زمانی خۆر دا گۆردراوە بۆ کامال KAMAL.

[٢٥] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi, S.3.*

لەسەر زمان کە مایەی شانازی میژووی خۆیو میللەتەکەیەتی. بەم دۆزینەوە نوییە دەلێین (تیۆری زمانی-خۆر)."[٢٦]

لە زمانی کولتووره بالاکانی ئەمرۆی ئەورووپادا، واتە لە فەرەنسیو ئینگلیزیو ئەلمانی یاخود گریکیو لاتینیدا کەدەلین لە روویەکەوە سەرچاوەی ئەو زمانانە بوون، کاتیك کەباسی ئەتیمۆلۆجیای* ووشەکان دەکرا، بەروونی دەردەکەوت کە رووبەرووی کیشەیەك بووینەتەوە: لە فەرهەنگە ئەتیمۆلۆجیەکاندا لە بەرامبەر گەلیك ووشەدا نووسراوە (ئەتیمۆلوجیاکەی تاریكو نەزانراوە). ئەم کیشەیە کە چارەسەرکردنی پیویستە دەتوانری زۆر بەئاسانی بە زمانی تورکی روون بکریتەوە."[٢٧]

وەکو بینرا تیۆری زمانی خۆر هاوتەریب لەگەل تیزی میژووی تورکدا بنیات نراوەو پەرەی پیدراوە. بە پیی تیزی میژووی تورك، سەرچاوەی هەموو شارستانیتییەکانی جیهان ئاسیای ناوەراستە. شارستانیتی لە ئاسیای ناوەراستەوەو لەلایەن تورکەکانەوە بلاوکراوەتەوە. بەو پییەش کە تورك دروستکەرو هەلگری هەموو شارستانیتییەکان بووە، زۆر سروشتییە زمانی تورکیش سەرچاوەی هەموو زمانەکانی جیهان بووبیت. تیۆری زمانی خۆر بۆ بەجیگەیاندنی ئەم پیویستیە دانراوە.

ئەوەندە بروا بەو تیزە هینراوە کە دەلیت هەموو زمانەکانی جیهان لە زمانی تورکییەوە کەوتوونەتەوە، کە گوتراوە رەگی ووشەی وەکو ئەلەکتریك، دینامۆ، مەترو گرام-یش تورکییە. ئیبراهیم نەجمی دیلمەن لەم بارەیەوە ئاوا دەلیت:

" ووشەی وەکو (ئەلەکتریك، دینامۆ، مەتر، گرام) کە ریشەیان تورکییەو مولکی هاوبەشی جیهانی کولتوورن، دەبی وەکو خۆیان وەربگیرین."[٢٨]

---

[٢٦]*Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 8-9*

* *ئەتیمۆلۆجیا Etymology : کۆلینەوە لەریشەو میژووی ووشە.*

[٢٧]*Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 10*

[٢٨]*Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 22*

ئیبراهیم نەجمی دیلمەنی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکی، لە ووتاری "هیلە گشتیەکانی تیۆری زمانی خۆر"یشیدا، سەبارەت بە بەلگە میژوویی زمانەوانیەکانی تیۆرەکە ئاوا دەلیت:

" ببینە سەر ئەو باسەی کام زمانە تاك دەنگییە سەرچاوە بووە بۆ هەموو کولتوورو زمانەکانی تر، تیزی زمانی تورکی لەو باوەرەدایە کە ئەو زمانە زمانی بنەرەتی و رەسەنی تورکییە. ئەم باوەرە دوو بەلگەی هەیە، یەکەمیان میژوویی و ئەویتریان زمانەوانی.

١-بەلگەی میژوویی: میژوو دەیسەلمینی کە نەژادی بالای مرۆڤ لەناو تورکە براکیسەفالەکانی ئاسیای ناوەراستدا لە دایك بووەو بە کۆچکردنی ئەوانیش، بە ئەوروپا و ئەفەریقا و ئەمەریکادا، هەروەها بە ئۆقیانووسیادا بلاوبۆتەوە. هەروەها دەردەکەوی کەئەمانە بۆ هەر کوییەك چووبن، لەچاو مرۆڤی دۆلی کیسەفالی ئەفەریقایی ئەو ناوچانەدا،لە ئاستیکی بەرزی پیگەیشتندا بوون.

فاکتیکی کۆمەلایەتی هەیە کە تائەمرۆش بەرچاو دەکەوی. نەژادی بالا لە هەرکوییەکەوە بۆ ناو گەلیك هاتبی، ووشەکانی ئەو نەژادە بالایەش هەر لەویوە هاتوون. لەژیر کارتیکردنی نەژادی ئیسلامدا گەلیك ووشەی عەرەب و فارس کەنەدەزانرا لە بنەرەتدا لە تورکیەوە هاتوون، هاتنە ناو زمانی تورکییەوە بیئەوەی شیوەو دارشتنیان بگۆریت. هەروەها پاش ئەوەی لە ریگەی فەرەنساوە پیشەسازی و کولتووری ئەوروپا هاتنە ناو وولاتەوە، گەلیك لەو ووشانەی بە فەرەنسی ناسراون تیکەلاوی زمانەکەمان بوون. هەموو ئەمانەش لە ئەنجامی ئەو یاسا کۆمەلایەتیەی سەرەوەدا هاتوونەتە ئاراوە.

کاتیکیش کە تورکە براکیسەفالەکانی ئاسیای ناوەراست، کە لەرووی کولتوورەوە لە ئاستیکی بالادا بوون، بەسەر رووی زەویدا بلاوبوونەوەو لەگەل خۆیاندا کولتووری بالای خۆیان برد بۆ دۆلی کیسەفالەکان، مەحالە ووشە نویکانی زادەی ئەم کولتوورەیان پی نەبەخشیبن. بیرۆکە کولتووریەکانی ژیانی نویی جیهان، کە بەرهەمی بلاوبوونەوەی ئەم کولتوورە براکیسەفالە بوون، بە زمانی ئەو میللەتەو ئەو ناوچەیە بوون کە بۆ یەکەمجار کولتوورەکەیان خولقاند. بەو شیوەیەش بەهەموو زمانەکاندا بلاوبۆتەوە.

کولتووری تورکی لە نیوان کولتووری هەموو ئەو میللەتانەدا هاوبەشە کە میژوو بۆ یەکەمجار ناسیونی، بۆیە مەحالە جی پەنجەکانی ئەو کولتوورە لە زمانی ئەو میللەتانەشدا نەدۆزرینەوە.

بەپشت بەستن ئابەم هیلە گشتیانەی میژوو، دەسەلمی کە تورکی سەرچاوەی گشتی هەموو زمانەکانی جیهان بووە.

٢- بەلگەی زمانەوانی: ئەگەر دەرەنجامەکانی ئەو تویژینەوانەی تا ئیستا لە بواری زماندا کراون بەباری سەرنج وەربگیرین، دەبینری ئەنجامی هەموو ئەو تویژینەوانەی کە حسابیان بۆ زمانی تورکی نەکردووە، کەموکورت و نیوە ناچل ماوەتەوە. زمانناسەکانی ئەوروپا کە پتر لە سەد سال بەدوای سەرچاوەی گشتی و ریشە سەرەتاییەکانی زمانەکانی خۆیاندا دەگەرین، ئەمەشیان بۆ نەدۆزراوەتەوە. دەلین گوایە زمانە هیندو ئەوروپاییەکان یەکەمین زمانی گشتین، بەلام ئەگەر کۆمەلیك لە ریشەکانی ئەو زمانانە لەگەل زمانی تورکیدا بەراورد بکرین، دەبینریّ ئەوانە بەزیندویی لەناو تورکیدا هەن. ئەم مەسەلەیە کافییە بۆ ئەوەی بیسەلمینین، ریشەی زمانە هیندو ئەوروپیەکان، کەبە دوایدا دەگەرین و نەدۆزراوەتەوە، بریتیە لەزمانی تورکی.

لەگەل ئەوەشدا کە تویژینەوە لەسەر زمانە سامییەکان کەمترە، بەلام ئەوانەش کە هەن لەبەرئەوەی بەراوردیان لەگەل زمانی تورکیدا نەکردووە، نەیانتوانیوە بگەنە ئەنجامیکی تەواو. ئەمە لە کاتیکدایە کە بەراورد کردنی زمانە سامییەکان لەگەل ریشەکانی زمانی تورکیدا، دەری خستووە ئەو زمانانەش لەتورکییەوە کەوتوونەتەوە.

دەتوانین بەتەجروبەو لەرووی کردەکیشەوە بەلگەیەکی سێیەم بخەینە سەر ئەو دووانەی سەرەوە. ئەویش ئەمەیە: لەو شیکردنەوەو لیکدانەوەنەدا کە تا ئەمرۆ ماوەی ١٠ مانگە ئەنجامدراون، ئەگەر لە ریشەی ئەو ووشانە بکۆلریتەوە کە لەخیزانە زمانیەکانی تورکی و هیندو ئەورووپی و سامیدا هاومانان یاخود مانایان لیك نزیکە، دەردەکەویّ کە نەك هەر ئەم دوو ریشە

بنـەرەتی و گشـتیەیان، بـەلکو بونیـادو پاشـگرو پیکهینەرەکانیشـیان هاوتـاو بەرامبەرن."[29]

وەکو دەرکەوت،

"تیۆری زمانی–خۆر رووناکی‌یەکی سەرەکی‌یە کە نەك هەر میژووی زمانی مرۆڤ، بەلکو هـەموو میـژووی فکـر رووناك دەکاتـەوە. ئاسـۆیەکی سـەرتاپا نوێیە کە رووناکی دەخاتە سەر میژووی سۆسیۆلۆجی و سایکۆلۆجیش."[30]

لـەم ووتارانـەوە بـەروونی دەردەکـەوێ کـەتیۆری زمـانی خـۆر لەلایـەن مستەفا کەمالەوەو هاوتەریب لەگەل تیزی میژووی تورکدا داریـژراوەو پـەرەی پیدراوە. تیۆرییەك نیە لەسەر بناغەی فاکتەکان دانرا بیت. تیۆریەکە ویست و تامـەزرۆیی و ئارەزووەکان رادەگەیـەنیت.[31] جیگـەی فاکتـەری "خـۆر"یـش لـە

---

[29] *Ibrahim Necmi Dilmen, Gunes-Dil Teorisinin Ana Hatlari, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 64-65*

[30] *Naim Onat, Gunes-Dil Teorisine Gore Turkce-Arabca Kasilastirmalari, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s.152*

[31] *لیرەدا مەبەست روونکردنەوەی تیۆری زمانی خۆر نیە. هەولدانە بۆ تیگەیشتن لەوەی ئەم تیۆریە چۆن و بە چ مەبەستیك داریژراوەو باسکراوە، بە بەکارهینانی کام ئامرازانە هەولدراوە خەلکی پیّ رازی بکەن. سەبارەت بەتیۆری زمانی خۆر، بروانە:*
Hasan Resit Tankut, Gunes-Dil Teorisine Gore Dil Tetkikleri,Birinci Kitap, Turk Dil Bilgisine Giris, DTCF,Devlet Basimevi, Istanbul 1936, s. 3-73; Ibrahim Necmi Dilmen, Turk Dil Bilgisi Dersleri, Ikinci Kism,Dilin Fonetik Kurulusu ve Gunes-Dil Analiz Metodu, DTCF, Devlet Basimevi, Istanbul 1936, s. 3-166; Semsettin Gunaltay, Hasan Resit Tankut, Dil ve Tarih Tezlerimiz Hakkinda Gerekli Bazi Izahat, TDK, Devlet Basimevi, Istanbul 1938, s. 27-68; Vecihe Hatiboglu, Cumhuriyetin 50. Yilind Olumsuz Ataturk ve Dil Devrimi, TDK, Ankara 1973, s. 55-58; Vecihe Hatiboglu, Ataturk ve Turk Dili, TDK, Ankara 1963, s. 148; Rusen Esref Unaydin, Ataturk, Dil ve Terih Kurumlari, Hatiratlar, TDK, Ankara 1954, s. 61-65; Afet Inan, Ataturk Hakkinda Hatiralar, Belgeler, 2. bs, Is Bankasi Yayini, Ankara 1968, s. 190-242; Omer Asim Aksoy, Gunes-Dil

تیۆری زمانی-خۆردا بریتیە لەوەی "خۆر سەرچاوەی هەموو مانا گشتیەکانە لەمیشکی مرۆڤدا".[٣٢]

Teorisini Yanlis Anlayanlar, __Cumhuriyetin, 50. Yilinda, Ozlestirme__ Durdurulamaz, TDK, Ankara 1973, s. 33-45; Ayrica bk. , __Turk Dili__, Kasim 1967; Falih Rifki Atay, Ataturk ve __Dil, Turk Dili__, Sayi 3, Aralik 1951; Ayrica bk. , Hikmet Dizdaroglu, __Dilcilere Saygi__, TDK, Ankara 1966, s. 7-10; __Dil Devriminin 30. Yili, TDK__, Ankara 1962, s. 28-35; Hikmet Bayur, Ataturk ve Dil Devrimi, __Dil Devrimi Uzerine__, TDK, Ankara 1967, s. 26-37; Ibrahim Necmi Dilmen, Turk Tarih Tezinde Gunes-Dil Teorisinin Yeri ve Degeri, __Ikinci Turk Tarih Kongresi__, s. 85-98; Seffet Engin, Eti ve Grek Dini Sistemlerinin Mukayesesi, __Ikinci Turk Tarih Kongresi__, s. 774-772; Agah Sirri Levend, __Turk Dilinde Gelisme ve Sadelesme Evreleri__, s. 433-445; Arin Engin, __Ataturkculuk Savasimizda Avrupa Kulturu Nedir Ne Degildir?__ , Ataturkculuk Kultur Yayinlari, Sayi 16, Ataturkkent (Istanbul) Siralar Basimevi, 1960, s. 43-81

(٣٢) ((هەر میژوو نووسیك كە بەقوولی لەباوەری مرۆڤاكان كۆلیبیتەوە. دەبینێ لەمیسۆپۆتامیا، میسر، هندی كۆن، ئیرانی كۆن، ئەمەریكای كۆن وبەكورتی لەهەموو شوین و وولاتیكی جیهاندا، خۆرو مانگ وئەستیرە پەرستراون. جابۆیە پرنسیپی یەكەمی تیۆری زمانی توركی لەم حەقیقەتەوە ئیلهام وەردەگریو، پێی وایە یەكەمین جار، زمانی یەكەمین كولتوور لەریشەیەكەوە هاتووە كە تایبەت بووە بەخۆر. دەكرێ ماناو چەمكەكانی خۆر لە ٦ گروپدا كۆبكرینەوە

١-__خودی خۆر__: مانگ، ئەستیرە، هەسارەو (الفجر القطبی) وەكو نموونەو هاوشیوەكانی خۆر لە ئاسمان؛ لەشیوەی زیادە رەویشدا (مبالغە): بناغە، خاوەن، خودا،گەورە (سەروەر). وەكو سیفەتیش: بلندی، گەورەیی، زۆری، تواناو هیز.

٢-__ئەو تیشكەی (رووناكیەی) خۆر دەینیرێ__: وەكو سیفەت: رووناكی، درەوشانەوە؛ وەكو چەمكیكی دامالراو(مجرد): زیرەكی، تایبەتمەندی، نور.

٣-__ئەو گەرمی یەی خۆر دەیبەخشێ__: نموونەی دیاری لەسەر زەوی: ئاگر؛ وەكو سیفەت: گەرمی؛ وەكو چەمكی دامالراو: خۆشەویستی، هەست، هەژان.

٤-__لەو جوولەیەوە كەوا دەردەكەوێ خۆر لەخۆرهەلاتەوە بۆ خۆرئاوا بیكات__: جوولە، دریژبوونەوە (امتداد)، كات، دووری. بەگۆرینی ئەم مانایەش بۆ چەمكیكی

داماڵراوتر: ڕەهەند؛ وەك ئەو بوونەوەرانەش کەبەهۆی ڕووناك کردنەوەی خۆرەوە دەبینرین: شوێن، زەوی، خاك. وەك بەرهەمی خاك: خواردەمەنی، بەروبووم؛ بەشێوەی داماڵراویش: ژیان، گەورەبوون، زۆربوون، پەرەسەندن(کامل بوون).

٥-بەپێی ئەو ڕەنگە جۆراوجۆرانەی لە ئەنجامی پێچەوانە کردنەوەی تیشکی خۆردا لە شتەکاندا دەردەکەون: ڕەنگ؛ وەکو وەسف: ڕەنگ گرتن؛ وەکو یەکێك لەو مادانەی تیشکی خۆر بواری بینینی دەرەخسێنی یاخود لە شێوەی باراندا لە ئاسمان دێتە خوارێ‌و وەکو بەخشینێك لەلایەن خۆرەوە دەردەکەوێ: ئاو.

٦-لەو دەنگەوە کەلەژێر کاریگەری هەسارەدا یاخود لەئەنجامی شەیدایی‌و توانەوە لەخۆردا، دروست دەبێت(لای مرۆڤ دروست دەبێت): دەنگ، ووشە.

خۆر سەرچاوەی سەرەکی هەموو ئەو مانا گشتیانەیە لەمێشکی مرۆڤدا. پرنسیپی یەکەمی تیۆری زمانی- خۆر لەم حەقیقەتەوە ئیلهام وەردەگرێ‌و پێی وایە یەکەمین جار، زمانی یەکەمین کولتوور لەریشەیەکەوە هاتووە کەتایبەت بووە بەخۆر.

خۆر کە سەرچاوەی هەموو بوونێکە، ئەگەر وەکو قودرەتێکی باڵا وەربگیرێت، سروشتی‌یە هەموو چەمکە گشتیە کۆنکریتی‌و داماڵراوەکانیش لەم سەرچاوەیەوە بکەونەوە. مرۆڤ کە خۆر بەسەرچاوەی هەموو بوونێك وهەموو بەهایەك دەزانێ، لەپاڵ ئەم چەمکە گشتیانەدا، بوونی خۆیشی لەگەڵ خۆردا یەکخستووەو چەمکی (خودیتی)یشی بەهەمان بنەماوە بەستۆتەوە.

هەرچی بانگەشەی سەرەکی تیۆری زمانی- خۆریشە، بریتیە لەوەی ریشەکانی زمانی تورکی سەرچاوە بوون بۆ زمانی هەموو کولتوورەکان.

لەراستیدا تیۆری زمان-ی‌تورك پاش ئەوەی خۆر وەکو چەمکی گشتی‌و سەرەکی زمانی مرۆڤ (کەپشت بەهەست وئیدراك دەبەستێ)وەرگرتووەو هەموو چەمکەکانی بەوەوە (واتە بەچەمکی خۆرەوە) بەستۆتەوە، توێژینەوەی لەسەر ئەو ناوەش کردووە کەلەسەرەتادا دراوە بەخۆرو پاشان مانای هەموو چەمکەکانی تریشی لەخۆی گرتووە.

بەو پێیەی کەناتوانین لەو سەردەمانەدا کەهێشتا مرۆڤ لەگیانەوەران جیانەبووبۆوە، ئەو هاوارە تێکەڵ وپێکەڵ ونائاشکرایەی لەگەڵ جووڵەکانی دەستیدا بەزمانی مرۆڤ لەقەڵەم بدەین، دەبێ یەکەمین دەنگ پاش ئەوەی مرۆڤ بەتەواوی دەرکی بەخۆر کردووە، دەنگی (ئاغ-ag)بوو بێت. واتە ئەم دەنگەی شێوەی (ئاغ/ ئاك: سپی ag/ak)ی وەرگرتووە کەلەزمانی تورکیدا هەیە. ووشەی داتاشراوی وەك (ئاغ/ ئار/ مەك/ Ag/ ar/ mak)،(ئاك/ ئار/ مەك- Ak/ ar/ mak)، ئەم نیشانانەیان

خالیکی تریش کە پێویستی بە لەسەر وەستان هەیە، بریتیە لە پشت بەستن بەتیزی مێژووی تورك بۆ سەلماندنی تیۆری زمانی خۆر. ئەمە خوێندنەوەی تیزی مێژووی تورکە وەکو راستیەکی سەلمێنراو، گومان هەلنەگرو رەگ داکوتاو. لەمەوە، تیۆری زمانی خۆر وەکو کارکردیکی تیزی مێژووی تورك باس دەکریت. لەبەرئەوەی تیزی مێژووی تورك بەراست و سەلمێنراو دانراوە، تیۆری زمانی خۆریش بەراست دادەنریت. لەم رووەوە تیۆری زمانی خۆر تەنها پەیوەندی بەرەگەزی تورکەوە نیە، بەلکو پەیوەستە بەهەموو مرۆڤایەتیەوە. بەوتیشکە دەزانریت کەنەك هەر مێژووی زمانی مرۆڤایەتی، بەلکو هەموو مێژووی فکریش رووناك دەکاتەوەو دەیگێریتەوە. نەك هەر زمان، بەلکو پەیوەست دەکریت بە سایکۆلۆجیاو سۆسیۆلۆجیاشەوە. ئەو تیزانەش کە لە کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکیدا بەرەو راگەیاندنی تیۆری زمانی- خۆر باسکراون وداکۆکیان لێ کراوەو گفتوگۆیان لەسەرکراوە، ئەمانەن:

١-یوسف زیائۆزەر:	خۆر لەروانگەی ئایین وشارستانیتی‌یەوە	٣٧-٥٠
٢-ئیبراهیم نەجمی دیلمەن:	هیلە گشتیەکانی تیۆری زمانی-خۆر	٥٦-٧٢
٣-وەجیهە قلیچ ئۆغلو:	ووشەی(ئاتا : باوك)،	٦٤-٦٩
(خەتیب ئۆغلو)	(قسەی مندال نیە)	
٤-حەسەن رەشید تانکوت:	لیکۆلینەوە پالیۆسۆسیۆلۆجیەکانی زمان(سۆسیۆلوجیای چاخی بەردین) بەمیتۆدی پانکرۆنیك، لە روانگەی تیۆری زمانی خۆرەوە	٩٥-١٣٩
٥-سەباحەت تورخان:	لیکۆلینەوە توپۆنومی‌یەکانی زمان لە روانگەی تیۆری زمانی-خۆرەوە	١٤٠-١٤٦
٦-نایم ئۆنات:	بەراوردکردنی تورکی‌و عەرەبی بە پێی	١٥١-١٨٩

هەلدەگرت.)) (ئیبراهیم نەجمی دیلمەن، هیلە گشتیەکانی تیۆری زمانی- خۆر، کۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکی، ل ٥٦-٧٢؛ وەجیهە خەتیب ئۆغلو، ئاتاتورکی ئەمرو شۆرشی زمان، ل ٥٥-٥٨).

	تیۆری زمانی خۆر	
٧-ئەحمەد جەواد ئەمرە:	زاراوە ناسیو تیۆری زمانی-خۆر	١٩٠
٨-ئا-ئینان:	(K-V) یاسای کولتوور	٢٠٩-٢١٢
٩-ئیسماعیل موشتاق: ماکۆیان	میتۆدی راڤە کردنی تیۆری زمانی-خۆر	٢١٠-٢٢٣
١٠-ئاگۆپ دیلاچار:	ئەنترۆ پۆلۆجیای زمانی-خۆر	٢٢٩-٢٦٠
١١-ئەحمەد عەلی ئاگاکای:	هەندیك لە تایبە تمەندیەکانی زمانی گریکی لەبەرامبەر تیۆری زمانی خۆردا	٢٦١-٢٧٣
١٢-حامی دانشمەند:	زمانی ئاماژەو راناوی نەناسراو	٢٧٤-٢٨٤

ئەو تیزو راپۆرتانەش کە نیردراون بۆکۆنگرەی سێیەمی زمانی تورکی، بەلام دەرفەتی گفتوگۆ لەسەرکردنیان نەبووە، ئەمانەن:

١-موزەفەر محیالدین دال قلیج: کۆلینەوە لەتیۆری زمانی خۆر لە روانگەی ئەو رەخنانەوە کەلە بنەماکانی دەگیرین

٢-ئی. حەقی جەندەی: پیادە کردنی تیۆری زمانی-خۆر بەسەر میژوودا

٣-سەفوەت ئەنگین: ماهیەتی زمانی حیتیو پەیوەندیەکانی لەگەل گروپی زمانی ئورال- ئالتاییدا

٤-عیسمەت ۆلوکات: وانەی ریزمان و نموونە کردەکیەکانی، بە پێی تیۆری زمانی-خۆر

٥-شەرەف ئەرگەنەکۆن: زمانی تورکی یەکەمین زمانی کولتوورە

٦-سەفوەت تونا: ئەو ووشە تورکیانەی چوونەتە زمانەکانی خۆرئاواوە

٧-کازم ن.دورو: لەخۆری خوداوە بۆ خۆری زمان

٨-باها ئاریکان: کاریگەری زمانی تورکی لەسەر زمانەکانی جیهان و زمانی ئەتروسك[٣٣]

---

[٣٣] *Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s.XXXI, s.34-35*

لـەم ووتارانەشـدا رادەگەیـەنرێ کـە خـۆر شـتیکە (خودایەکـە)، نـەك هــەر کۆمەلی تورکی ئاسیای ناوەراست، بەلکو هەموو ئەو تورکانەش پەرستوویانە کە لەویوە بەجیهاندا بلاوبوونـەوە. باس وبانگەشـەی ئـەوە دەکریت کـە نـاوی وەك ئاتون، ڤۆدان، بیل(بەل)و ئیل ئۆدین، کەناوی خوداکانی میسر، جیرمـان، سـۆمەر، ئەکـەد وئەســکەندیناڤیا بــوون، هــەر هــەموویان ووشــەی بەرەگــەز تورکین.[٣٤]

لـەکۆنگرەی سـێیەمی زمـانی تورکیدا، لـە راپۆرتـی "تیـۆری زمـانی-خـۆرو بەراوردکردنی زمان"یشدا، ئەم بیرورایانە دووبارە دەکرینەوە:

" هەموو ئەو زانا بیگانانەی لە لیژنەکەدا بوون، کۆکن لەسـەر ئـەوەی تـا کۆلینەوەیـەکی قـوول‌و بنـەرەتی لەسـەر زمـانی تورکـی نـەکریت، تویژینـەوەی زمانـە هینـدو ئـەوروپی‌و حـامی-سـامی‌یەکان و، لیکۆلینـەوە زمانەوانیـەکان بەگشتی کەم وکورت دەبن."[٣٥]

لیژنەکە بـەم راپۆرتـەی خـۆی دەیـەوێ بلیـت. زانـاو پسـپۆرە بیگانـەکانی زمـانیش تیـۆری زمـانی خـۆر قبـول دەکـەن. لـە راسـتیدا زانـا بیگانـەکان لـەکۆنگرەی سـێیەمی زمـانی تورکیدا، هیـچ قسـەیەکیان لەسـەر تیـۆری زمـانی خـۆر نـەکردووە. تـەنیا ووتـاری پیاهــەلدان‌و سـتایش کردنـی ئاتاتورکیـان پیشکەش کردووە.[٣٦]

IV. چەند نموونەیەك لەو نووسینانەی بە پێی تیۆری زمانی- خۆر نووسراون.

ژمارەیەکی زۆر نووسین لەسـەرو بـەپێی تیـۆری زمـانی- خـۆر نووسـراون. پیشبرکێی جۆربەجۆر لەسەر ئەو بابەتانە ریکخراوە. لیرەدا چەند نموونەیـەك

---

[٣٤] Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s.40 vd.

[٣٥] Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 342

[٣٦] Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 278-328

لەو نووسینانەی بەپێی تیۆری زمانی خۆر نووسراون، هەروەها لەو پێشبڕکێیانەش کەلەسەر ئەم بابەتە ڕێکخراون، پێشکەش دەکەین.

نموونەی یەکەم:

چەند پرسیارو وەلامێکی پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی دیلمەن(نوینەری بوردور)، لەسەر تیۆری زمانی خۆر.[٣٧]

ئامانجی بنەرەتی گەورەی تیۆری زمانی خۆر، بریتیە لە سەلماندنی ئەوەی کە زمانی تورکی سەرچاوەی گشتی بووە بۆ زمانەکانی سەر رووی زەوی.ئەو زمانەی قسەی پێدەکرێت و پێی دەنووسرێت، لەو وشانە پێك دێت کە خەلك دەیانزانن و بەکاریان دێنن و لە ماناکانیان دەگەن.لە زمانی ئاخاوتن و زیندووی ئەمرۆدا وشەی وەکو(Nite، Kacan، Kangi) جێیان نەبۆتەوە، کەهیچ گومانێك نیە لەوەی تورکین. کەوابێ سەلماندنی تورکی بوونی وشەیەك کەوا دەزانری عەرەبی یا فارسی یاخود فەرەنسی‌یەو خەلکیش پێی ئاشنانین(واتە نایزانن)، مانای ئەوە نیە دەبێ لەزمانی ئاخاوتن و نووسیندا وەربگیرێت. بۆ نیشاندانی ئەم مەسەلەیە، هێنانەوەی چەند نموونەیەك بەسوود دەبێ .

١-**وشەی** (*Soley*): ئاشکرایە ئەم وشەیە، کە لە فەرەنسیدا بەشێوەی (*Soleil*) دەنووسرێت مانای ((خۆر)) دەگەیەنێ . ئەم وشەیە لەلاتینیدا لە(*Sol*) ەوە دێت. مانای((رووناکی و سەرچاوەی جوولە)) دەگەیەنێ. لە دیالێکتی یاقوتی‌ی تورکیشدا وشەی(سلای *Silay*)هەیە. پیتی(*S*) لە دیالێکتی یاقوتیدا، دەگۆڕێت بۆ(*y*) لەدیالێکتەکانی تردا. کەوابێ بەئاسانی دەردەکەوێ لەریشەی(ئی–*iy*)یەوە هاتووە کەمانای رووناکی دەگەیەنێ.

---

[٣٧] *Ibrahim Necmi Dilmen, Gunes-Dil Teorisi Uzerinde Birkac Sual ve Cevaplari, Ulku, Sayi 39, Mayis 1936, s. 178-183; Ulus, 24 Kanunevvel. 1935; Ulus,Kanunisani 1936; Ayrisa bk: Ibrahim Necmi Dilmen, Gunes-Dil Teorisinin Ana Kanunlare ve Analiz Yollari, Ulku, Sayi 38, Nisan 1936,s. 88-95*

لەسەر ئەم بناغەیە دەرکەوتووە کە ووشەی(*Soley*) لەریشەی تورکیەوە هاتووە. لە ژمارەی رۆژی ۱۹۳۵/۱۲/۲٤ ی (ئولوس:نەتەوە-*Ulus*)دا، لیکۆلینەوەیەکی ئەتیمۆلۆجی زۆر بەنرخ بلاوکراوەتەوەو سەلمینراوە کە ووشەکە لە بنەرەتدا لە زمانی تورکیەوە هاتووە.

لەگەل ئەوەشدا، تا ووشەی(*Gunes*-خۆر) وەستابێ، کە خەلکی تورك پێی راهاتوون، کەس لەمەودوا ووشەی(*Soley*)بەکارناهینیت. بەلام سەلماندنی ئەوەی کە ئەم(*Sol*)ە لەتورکیەوە هاتووە، دەرخستنی حەقیقەتیکی گەورەی زمانو زانستەو لەمەشەوە ئەنجامی گەلیك گرنگ دەکەویتەوە.

۲-**ووشەی ئەلەکتریك:** دیسان ووشەی(*Yaltirik*) لەتورکیدا هەیە کە لە ریشەی(*ay*)یەوە دیتو مانای رووناکی دەگەیەنێ. لەشیکردنەوەی ئەتیمۆلۆجیانەی(ئەلەکتریك)ەوە دەردەکەوێ کە لەگەل ئەو ووشەیەدا هەمان بونیادی هەیە. لە ژمارەی (۱۹۳٦/۱/۱۹)ی(ئولوس)دا، سەلمینراوە ئەم ووشەیەش لە ریشەی تورکیەوە هاتووە.

ووشەی(ئەلەکتریك) لەوولاتی ئیمەشدا، ووشەیەکە هەموو کەس دەیزانێو بەکاری دینی. ئا لەبەر ئەمەیە پیویستە ئەم ووشەیە وەکو ووشەیەکی تورکی لە فەرهەنگی تورکیدا وەربگیریت.

دەبینین لە مەسەلەی قبولکردنی ووشەیەکدا تەنها شیکردنەوەیو هینانی ووشەکە لەریشەی تورکیەوە کافی نیە. چونکە بەبروای ئیمە زمانە هیندو ئەوروپیو سامیەکان بە گشتی لە رەگی تورکیەوە سەرچاوەیان گرتووە. بەلام فەرهەنگی زمانی ئاخاوتنو نووسینی تورکیا، تەنها ئەو ووشانە لە ئامیز دەگریت کە لە تورکیادا بەکاردەهینرینو دەنووسرین، یاخود بەکارهینانو نووسینیان بەپیویست دەزانرێ، نەك هەموو ئەو ووشانەی لە ریشەی تورکیەوە هاتوون.

وەکو لەم نووسینەدا بینرا، پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی دیلمەن-ی سەرۆکی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی زمانی تورکی و نوینەری(بوردور)، ووشەی وەك(<u>Kacan, Kangi</u>) کە بە ریشە تورکین، وەلاوە دەنێو بەهەندیان ناگرێ، کەچی خۆی بە ووشەی وەکو (*Soley* و ئەلەکتریك)ەوە ماندوو دەکاتو هەول

دەدات ووشـــەی فەرەنســی وەکــو(ئەلــەکتریك) لــە فەرهــەنگی زمــانیتورکیدا وەربگیریت. ئەمە کۆشش کردنـە بـۆ سـەلماندنی ئـەوەی کـە ریشـەی زمـانی فەرەنسیش هــەر تورکیـیــە . لــە راســتیدا ئـەم کۆششــە ریگــە لەگەرانــەوە بـۆ سەرچاوەکانی زمانو کولتووری تورکی دەگریت. هەر لەم سالانەدا، لەکاتیکدا کە بانگەشـەی ئـەوە دەکرا هـەموو کولتــوورو شارســتانیتییەکان لــە ئاسـیای ناوەراستدا دروست بوونو لە لایـەن تورکەکانـەوە بلاوکراونەتـەوە، مۆسیقای میللـی تورکی، لەبەرئـەوەی بە سـووكو بـێنرخ دەزانـرا، لـە رادیـۆوە قەدەغـە دەکـراو. مۆســیقای کلاســیکی خۆرئــاوایی بلاودەکرایــەوە، چونکــە هــەموو میللەتـە "خـاوەن کولتــوور"و "شارســتانی"یــەکانی خۆرئــاوا، گوێیــان لــە مۆسیقای کلاسیکی خۆرئاوایی دەگرت، نەك مۆسیقای میللی تورکی(٣٨)

نموونەی دووەم

بەرامبـەری تورکـی بۆ ووشـەی تـەژێ و تـەژێ تـەواو (جیبو جیب تمـام)، سینوسو کوسینوس–ە.(٣٩)

لە سکرتاریەتی گشتی دەزگای زمانی تورکیەوە،

ئەم ئیوارەیە ماوەی ئەو پیشبرکێیەی لە ٢٩/٣/١٩٣٧دا بـۆ دۆزینـەوەی ووشەی تورکی بۆ (تەژێ) و(تەژێ تەواو) راگەیەنرا بوو، تەواو بووە.

سـەدان وەلام وەرگیرا. لـە زۆربـەیاندا خـالی راست هــەبوو . سوپاســی ئـەم گرنگی پیدانە بە سوودو زۆر جدییە دەکەین. لە خوارەوە ، ئەو نووسینەی بە راســتترین نووســین قبــول کـراوە، وەکــو خــۆی تۆمــار دەکــەین. ئــەو وینــەو هیلکاریانـەی تایبـەتن بـەم نووسینە، لـە رۆژنامـەی ئولوس دا بلاودەکەینـەوە. ئەو خەلاتەی بۆ پیشبرکی کە دانرابوو ، بەناوی خاوەنەکانی ئەم نووسینەوە، لە (بانکی ئیش)دا دانراوە.

حەسـەن رەشید تـانکوت بـە نوینەرایـەتی گشـتی دەزگـای زمـانی تورکـی *TDK*،

بۆ سکرتاریەتی گشتی *TDK*،

---

(٣٨)*Kemal Tahir, Yol Ayrimi, 2. bs.Sander Yayinlari, Istanbul 1973, S.81*

(٣٩)*Aydin Tarihi, Sayi 41, Mayis 1937, s. 19-21*

ووشەی توركی بۆ (تەژێ-جیب) و (تەژێ تەواو-جیب تمام) بریتیە لە (سینوس) و (كۆسینوس).

روونكردنەوەكەی بە كورتی ئەمەیە: ووشەی (*Sinmek*) لە دیالیكتی یاقوتیدا، بەتەنها ووشەی (*sin*) مانای (*cokmek*: هەرەس هینان، نزم بوونەوە، رووخان) و(*cekilmek*: كشانەوە، بچووك بوونەوە) دەگەیەنێ. (پیتكارسكی)* ووشەی (*sunec*) و شیوەكانی تری(*Sinus- Sins- Sinis*) كە ئەمرۆ لە ئانادۆلدا بەمانای لاستیكی(نەرم) بەكاردەهینرین، داتاشراوەكانی (*sinmek*)ن. (*singir*) كە مانای شاراوە، دزەكردوو، دەزوو یا پەت دەگەیەنێ (پیتكارسكی)، هەروەها (*Sinir*: دەمار-عصب) كە شتیكی لاستیكی‌یە، هەر هەموویان لەو رەگەوە داتاشراون.

ئەگەر ئەو پیتە دەنگدارەی لە سەرەتای شیوە ئەتیمۆلۆجیەكەی ووشەی (*Sinmek*)دا هەیە، لە شوینی خۆی دانریت، ووشەكە شیوەی (*esnemek,* *esinmek*) وەردەگریت. مانای ئەمەش بریتیە لە (نەرمی، لاستیكی بوون). ***(sinmek) , (esnemek)*** لەبنەرەتدا هەمان ووشەن.

هەموو دنیا دەزانێ، كەوان كۆنترین چەكی توركەكانە. توركەكان بە ژێی كەوانەكانیان گوتووە (سینووغ-*Sinug*) ، (سینووس-*Sinus*). چونكە ژێ لاستیكی‌یە. بۆ هاویشتنی تیر، لە ناوەراستەوە رادەكیشرێ و دەچەمینریتەوە. لای زمانەوانە توركەكان ئاشكرایە كە پیتی (*G*) دەگۆرێ بۆ (ج-*C* ، س-*S* ، ش-*S*) و هاوشیوەكانیان. كەوان لەگەل ژێ-كەیدا، بیجگە لەوەی شیوەی چەماوەیەك بیت لەگەل ژێ كەیدا، هیچی تر نیە. لەبەرئەوەیە بەو (لا)یەی كە دەبیتە ژێی سیگۆشەیەكی پیكهاتوو لە ژێی چەماوەیەك لەگەل دوولای تردا كە نیوە تیرەی چەماوەكەن، گوتراوە (سینوس).

كۆسینوس لە واژەی ئاویتەی (كۆ- سینوس) دروستكراوە. سینوس دەزانین. بینە سەر كۆ: ئەم ووشەیە لە توركیدا مانای هاوریژەو هاوئاهەنگە. (رادۆلف، كتیبی دووەم، دیالیكتی تەكەڤووت)

---

* *هیچ پەراویزو روونكردنەوەیەك لەسەر ئەم ناوە لەدەقە توركیەكەدا نیە، رەنگە ناوی نووسەریك یاخود دانەری فەرهەنگی زمان یاخود بیت و مانای ووشەكان لەو وەرگیرابیت.*

سینوس و ئەو لایەی ناوی نراوە (کۆسینوس)، ئاهەنگ و پەیوەندیەکی نەگۆڕیان لەنیواندا هەیە. لە راستیدا کە (سینوس) لە کەوانیکدا هەبیت، کۆسینوس جیگەی نابیتەوە. ئەو کاتەی تیر خرایە ناوەراستی کەوانەوە و بەرەو دواوە راکیشرا،کۆسینوس دەست بە دروست بوون دەکات.

برگەی (کۆ)ی کۆسینۆس، لە فەرهەنگی ئەتیمۆلۆجیای زمان–ی لاتینیدا نیە. فەرهەنگی گەورەی ویبستەر– *Webster* ی ئینگلیزی، بۆ روونکردنەوەی (کۆ– *co*) دەنووسێ لە (*Compelementis Sinus*)ەوە هاتووە کەمانای تەواوکەری سینوس دەگەیەنێ. ئەمە لە حالیکدایە کەوەکو گوتمان ووشەی (کۆ–*Co*) ، برگەی یەکەمی ووشەی (*Complement*) نیە. ووشەیەکی سەربەخۆی تورکی‌یە. ئەگەر لە ڕێی نزیك کردنەوەوە دەسکاری کردنی ووشەکە پیویست بووایە، راستتر وا بوو قبول بکریت کە (*Co*) نزیکایەتیەکی تەواوی لەگەل ووشەکانی (*Komsu،Kansu*: هاوسێ) دا هەیە پتر لە (*complement*). لە راستیدا سینوس و کۆسینوس ئەو دوولایەن کە دوو لای گۆشەیەکی وەستاو پیك دینن و پەیوەندی هاوسێیەتی تەواو و هاوئاهەنگیان لە نیواندایە. لەگەل ریزی بی پایانماندا.

کۆلیجی زمان و جوگرافیا و میژووی ئەنقەرە
فەهمی گوڤەن، وەجیهە قلیج ئۆغلو، حسەین ئاری تورك
لە تویژەرەوەکانی تورکۆلۆجی

ئەگەر ئەوەمان لە بیربیت کە یەکیك لە براوەکانی ئەم پیشبرکێیە، واتە وەجیهە قلیج ئۆغلو (پرۆفیسۆر د. وەجیهە قلیج ئۆغلو)، ئەمرۆ پرۆفیسۆری زمانی تورکی‌یە لە کۆلیجی زمان و میژوو وجوگرافیا و ئەندامی دەستەی بەریوەبەری دەزگای زمانی تورکی‌یە، باشتر تیدەگەین کە بە چ شیوەیەك هانی "زانست)) خوازی دەدرێ و کام جۆرە زانیاریانە بە ((زانست)) لە قەلەم دەدرین.

٧- پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال،
تاکە پیوەری ((راستی))و حەقیقەت

لـە کۆنگرەکـانی زمـانی تورکیشـدا، وەکـو کۆنگرەکـانی میـژووی تـورك، هـەرگیز فاکتـەکان وەکـو پیـوەری راسـتیو حەقیقـەت بـەباری سـەرنج وەرنـەگیراون. راستیو حەقیقەت تاکە یەك پیوەریان هەیە. ئـەویش مسـتەفا کەمالـە. لە کۆنگـرەی سـێیەمی زمـانی تورکیـدا، نـاوی (کـەمال *Kemal*)یـش بەپێی تیۆری زمانی خۆر گۆردراوەو کراوە بە (کامال *KAMAL*) ئاتاتورك.

با چەند نموونەیەك لەسەر چۆنیەتی بەکارهێنانی کامال ئاتاتورك وەکو تاکـە پیـوەری راستیو حەقیقەت، پیشکەش بکەین:

" بەلگـە بـۆ سـەلماندنی تیـۆری زمـانی خـۆر گـەلیك زۆرە بـەلام بەهێزترین بەلگە لەو کەسەوە کە خۆری وەکو سەرچاوەی زمان نیشانداین، لە خودی خۆرەوە، لە (خۆرەکەی خۆمان)ەوە وەردەگرین کە هەرگیز خۆرگیرانی بە خۆیەوە نەدیوە"[٤٠]

" ئاتـاتورك بریقـەدارترین پرشـنگی ئـەو نـورە ئاسمانیيەيـە کـە بەسـەر رووی زەویدا پەخش دەبێتەوە، هەر ئەویش گەنجینەیەکی دەگمەنی حەقیقەتە بۆ میللـەتی تـورك.(چەپلـەی بـەهێز) هـەر بەرکـەوتنێکی (لمـس) کەمخایـەن، چەندین راستی لەو–دا دەدۆزیتەوە، لـە مێشـکی ئـەودا ئـاگریك هەیـە. ئاگریك کەوەك هەلدەگیرسیو دەسـووتیو هـەلدەچی لەبەرئـەوە بە ئـەرکی خۆمـانی دەزانین لەبەردەمی ئاگرو بلیمەتیەکی گەورەی ئاگر خولقێندا بچەمیینەوەو لـە ناخی دلەوە سوپاسو پێزانی بی پایانمان عەرزبکەین." (چەپلە)[٤١]

---

[٤٠] *Ahmet Ali Agakay, Gunes-Dil Teorisi Karsisinda Grek Dilinin Bazi Hususiyetleri, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 273*

[٤١] *Yusuf Ziya Ozer, Din ve Medeniyet Bakimindan Gunes, Ucuncu, Turk Dil Kurultayi, s. 48*

" لەسەردەمی ئەمرۆماندا، ئەو میللەتانەی دەیانەوێ بژین، بەتوندی میژووی خۆیانو زمانی خۆیان کە رەنگدانەوەی هەموو شتیکی میژووەکەیانە، لە ئامیز دەگرن. زانستی زمان، دوورترینو تاریکترین سووچەکانی میژوو روونـاك دەکاتەوە لەبەردەمی تیشکەکانی زیرەکیی تورکی مەزندا، کە لە هەموو مەسەلەیەکدا وەکو خۆر وابووە بۆمان، بەریزەوە کورنوش دەبەم."[٤٢]

" ئاتاتورك، ئاتاتورك سویندمان بۆ تۆ خواردووە (سویند خۆری تۆین) خوینمان لە سەرچاوەی خۆری تۆوە دیت."[٤٣]

" لەرۆژیکدا کە میللەتی تورك، ئەو میللەتەی رەسەنترین، بەتواناترین، بەکارترینو فیداکارترین میللەتی سەر زەوییە، لەسەر لیواری مەرگ راوەستابوو، میژوو سەرکردەیەکی پایە بەرزی بەم میللەتە میژوو خولقینە بەخشی. (چەپلە)

رزگارکەرە مەزنەکەمان، بوونی ئیمەی لەو لیوارە قوتارکرد." (چەپلە)

" لەورۆژەوە ریکەوتنیك لە نیوان میللەتو ئەم رۆلە رەسەنەیدا هەیە.

سەرۆکی مەزن هەموو بوونی خۆی بۆ بەرەوپیش بردنی کاروباری رزگاریو بەرزکردنەوەی میللەتی تورکو، گەیاندنی بە ئاستی بالای شارستانی، تەرخان کردووە، میللەتی تورکی پایە بەرزیش سویندی خواردووە، بەرەو رزگاربوون لە هەموو تاریکیەکان، بیترس دوای ئەو ریْنیشاندەرە مەزنە بکەویت کە تامردن پیشرەوایەتی دەکات.))[٤٤]

" ئەم زمانە، زمانی غازییە کە رەسەنترینو بالاترین بەهاو بوونی نوێی تورکە (چەپلە)، ساغترین(تەندروستترین)و زیندووترینو کۆنترین زمانە."[٤٥]

---

[٤٢]Ucuncu Dil Kurultayi 6-7

[٤٣]Ahmet Cevat Emre, Terminoloji ve Gunes-Dil Teorisi, Ucuncu Turk Dil Kurultayi, s. 201

[٤٤]Ikinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dil Yetkik Cemiyeti Reisi ve Maarif 8

[٤٥]Hakki Nezihi Bey, Turkcenin Diger Dillerle Alaka ve Munasebeti, Birinci Turk Dil Kurultayi, s. 139

" بەریزەوە سلاو لە سەرۆکی خاوەن شکۆی کۆماری تورکیاو سەرۆکی بلیمەتی جیهانی زانستی تورکی دەکەم."[٤٦]

وەکو لەم ووتارەو نووسینانەوە بەروونی دەردەکەوی، مستەفا کەمال‌و قسەکانی وەك تاکە پیوەری حەقیقەت‌و راستی‌و، پیوەری تاقانە وەردەگیرین. هیچ حەقیقەت‌و راستیەك بەدەر لەمە قبول ناکریت. بەم شیوەیە ویست‌و ئارەزووەکانی مستەفا کەمال، بیرۆکەکانی، ئەو بیروڕایانەی ئەو دەیەوی بسەلمینرین، وەکو راستی‌و حەقیقەت حسابیان بۆ دەکریت. ئەم بیرۆکەو بیروڕایانە دەخرینە جیگەی راستی‌یە بابەتی‌و راستی‌یە کۆنکریتی‌یەکان. ئەمەش هەلویستیکە، بەهیچ جۆریك لەگەل بیری زانستیدا ناگونجیت. چونکە لە میتۆدی زانستیدا کەسەکان، بەریوەبەرانی دەولەت، ناتوانن ویست‌و ئارەزووەکانیان، بیروراکانیان، ئەو شتانەی بە حەزی ئەوان بی "دەبی ببن"، بخەنە شوینی راستیە بابەتیەکان‌و راستی‌یە کۆنکریتیەکان. ئەگەر وانەبی بەتەواوی لە بواری میتۆدی زانستی دوور دەکەونەوەو دەچنە بواری ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەتەوە. بەمجۆرە ئەم کۆنگرانەش، واتە کۆنگرەکانی میژووی تورك‌و کۆنگرەکانی زمانی تورکیش تەنها کوششیکن بۆ پیاهەلدانی مستەفا کەمال‌و پشت راستکردنی بیروبۆچوونەکانی. لەبەر ئەوەی بیرو بۆچوونیکە کە ویست‌و ئارەزوو دەخاتە شوینی فاکتەکان، چاری نیە جگە لەوەی لەهەولی سەلماندنەکانیدا پەنا بەریتە بەر زۆر لەخۆکردن. پاشتر هەندی نووسەر باسی ئەم زۆر لەخۆکردنانەیان کردووە.

بۆ نموونە فالیح رفقی ئاتای لە ووتاریکدا کە لە پەنجاکاندا نووسیویتی، ئاوا دەلیت:

" یەکسەر هۆی باوەشکردنی ئاتاتورك بەبیرۆکەی زمان‌و میژوودا‌و، بەجی‌هیشتنی میراتی خۆی بۆ دەزگاکانی زمان‌و میژوو، بەرچاوتان دەکەوی. بۆ ئەوەی تورك بەکەسیتی خۆی‌و بەوەی کە دەتوانی لە دەرەوەی جیهانی

---

[٤٦] *__Birinci Turk Dil Kurultayi__* *14,* *__Birinci Turk Dil Kurultayi,__* *s. 247*

خۆرهەلات- ئیسلام کۆمەلگەیەکی شارستانی بنیات بنی، بروابهینی، دەبوو باوەر بە زمانو میژووی خۆی بکات. ئاتاتورك لە پیناوی ئەوەدا کە میللەتەکەی لە هەستی خۆ بەکەم زانین رزگار بکات، سلی لەوەش نەکردۆتەوە کە جارجار زیادە رەوترین ئیدیعاکانی میژوونووسو زمانەوانەکان قبول بکات.

ئاتاتورك پیی لەسەر خالیك زۆر دادەگرت. دەبوو روون بکریتەوە کە ئەو ووشانە لە زمانی تورکیدا دەمیننەوە، لە بنەرەتدا تورکین. یەکیك لەو مەسەلە دەگمەنانەی لەگەل ئاتاتورکدا لەسەریان ریك نەدەکەوتین، ئەمەبوو. من لەو باوەرەدا بووم ووشە بیگانەکان هیچ زیانیك بە نەتەوەیی بوونی زمانیك ناگەیەنن.هەرگیز گومان لەوەنەبوو کە تورکی دەبیتە یەکیك لە زمانە سەربەخۆکان. هەر لەبەر ئەوەشە دەلیم زۆرکردن لەیاسا سروشتیەکانی* زانستی زمان، بیسوود بوو. لەبەر ئەم روونکردنەوە بەزۆر دروستکراوانە، من نرخم بۆ ئەو تیۆری زمانی خۆرەی ئەو باوەشی پیداکردبوو، دانەدەنا."(٤٧)

ئامانجی سەرەکی تیۆری زمانی- خۆریش، وەکو تیزی میژووی تورك، بریتیە لە بنیاتنانی پایە سەرەکیەکانی ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت. هەولدانە بۆ وورەدانە بەر نەتەوەی تورك کە گوایە چەندین سەدە پشت گوی خراوەو بەچاوی سووك تەماشای کراوە. هەولدانە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە نەتەوەی تورك، نەتەوەیەکی "چەند رەسەنو بالاو دیرینو رەگ داکوتاوە". لە کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکیدا، ئەو ووتارەی** بە ناوی کۆنگرەوە

لە دەقە تورکیەکەدا (batii) نوسراوە کە هیچ مانایەك ناگەیەنیت. دیارە هەلەی چاپەو راستەکە یان (bati: سەخت، لەسەرخۆ)، یاخود(tabii: طبیعي، سروشتی)یە. دیارە ئەوەی دووەمیان زیاتر لەگەل مانای رستەکەدا دەگونجیت.

(٤٧)*Falih Rifki Atay, Ataturk ve Dil, Turk Dili, Sayi 3, Aralik 1951, s. 7-10*

** *دواتر لە پەراویزی ژمارە (٤٨) دا کە ئاماژە بە سەرچاوەی ئەم ووتارە دەکات، نووسراوە کۆنگرەی دووەم. هەروەها کە نووسەر لەچەند دیری دوای دەقە وەرگیراوەکەدا باسی ئەم ووتارە دەکات، دیسان دەلیت لە کۆنگرەی دووەمدا بووە، نەك یەکەم. بروانە پەراویزی خوارەوە:*

خويندراوەتەوە، ياخود راستتر، بڕياری کۆنگرە، لە ڕوانگەی ڕاگەياندنی ئەو هەستانەوە گرنگە.

" لە هەموو ووشەيەکی تورکی پەتيدا، ڕابوردووی تورك دەژی. ئيمە کەئەو ووشانە دەبيستين، وا هەست دەکەين گويمان لە دەنگی باپيرانمانە، لە ناو گۆڕەکانيانەوە بانگهيشتمان دەکەن بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە مەزنانەی خۆيان ئەنجاميان داون."[٤٨]

ئەم ووتارە کە بەناوی کۆنگرەوە خويندراوەتەوە، پيويستی بە لەسەر وەستانيکی وورد هەيە. دەبی قسەيەکی وەك " واهەست دەکەين گويمان لەدەنگی باپيرانمانە، لەناو گۆڕەکانيانەوە بانگمان دەکەن و بانگهيشتمان دەکەن بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە مەزنانەی خۆيان ئەنجاميان داون"، چ مانايەك بگەيەنی؟ وەکو زانراوە بەپيی تيزی ميژووی تورك، سەرچاوەی شارستانيتی لە ئاسيای ناوەراستە. لانکەی يەکەمی کولتووری بالا لە جيهاندا، نيشتمانی يەکەمی تورکەکانە لە ئاسيای ناوەراست و، دامەزرينەران و دروستکەران و پەرەپيدەرانی شارستانيتی و بلاوکراوەکانيشی بە جيهاندا، تورکەکانن. هەموو شارستانيتی يە کۆنەکانی جيهان لەلايەن تورکەکانەوە دامەزراون. تيۆری زمانی- خۆريش بانگەشەی ئەوە دەکات کە ئەو شارستانيتی و کولتوورانە، لە ڕيگەی زمانی تورکی يەوە بلاوبوونەتەوە و پەرەيان سەندووە، لەڕيگەی زمانی تورکيشەوە هينراونەتە سەر زمان (ڕاگەيەنراون). بۆيە لە کۆنگرەی دووەمی زمانی تورکيدا، تامەزرۆيی بۆ دووبارە ئەنجامدانەوەی ئەو کارانەی لە کۆنەوە لەلايەن باپيرانەوە ئەنجامدراون و، گەياندنی دووبارەی گەياندنی شارستانيتی بە جيهان و، بەجيگەياندنی ئەرکی بە شارستانی کردنی جيهان، باس دەکرين. ئەم تامەزرۆييە لە کۆنگرەکانی دواتريشدا باسکراوە. بۆ نموونە لە کۆنگرەی چوارەمی زمانی تورکيدا ئيسماعيل حەقی بالتاجی ئۆغلو، ئاوا دەليت:

" ئيستا باشتر دەنگی تورك دەبيستم.
ئەی تورك بڕوات بە خۆت بی!

---

[٤٨]*Ikinci Turk Dil Kurultayi, <u>Turk Dilli,</u> Sayi 8, TDTCB, s. 105*

ئەی تـورك مەوەسـتە بخولقینـە!" (دەنگـی: براڤـۆ، چەپلـەی بەهێز)[٤٩]

لـە کۆنگـرەی پێنجـەمی زمـانی تورکیشـدا، لـە شـیعریکدا کـە مامۆسـتا مەلاحـەت سـەزەنەر نووسـیویتیو خوێندویتیـەوە، بـاس لـەوە دەکرێـت کـە "زمانی تورکی، زمانی رەسەنی خودایە"، لەم رووەشەوە "لەهەموو زمـانیك بەرزترە".[٥٠]هەر لەم بارەیەوە، لە ووتاریکدا کە لە کۆنگرەی دووەمی زمـانی تورکیدا بە ناوی (سوپا– جیش) ەوە خوێندراوەتەوە، ئاوا دەگوتری:

" دوا ووشـەمان: داوای سـوپای کۆمـاری تـورك ئەوەیـە بـەریوەبردنو کاروباری لەشکری بە زمانی تورکیو فەرمانو سەرکردایەتی بە زمانی تورکی بێت. سوپای تورك دەیەوی چەند بەدلو بەخوین تورکە، ئەوەندەش بەزمان تورك بێت. لەو شەرەدا کە سەرکردەکەمان بۆ رزگارکردنی زمانە رەسەنەکەمان لە دەسەلاتی بیگانەو، دەرکردنی بیگانە لە زمانەکەشماندا هەلی گیرساندووە، سەرکەوتن مسۆگەرە." چەپلەی توندو بەردەوام[٥١]

بیرو بۆچوونـەکانی تـیزی میـژووی تـوركو تیـۆری زمـانی خـۆر ئـەوەندە وورەی گوێگرانـی کۆنگرەی بەرزکردۆتـەوە کـە لـە کۆنگـرەی یەکـەمی زمـانی تورکیدا ئەندامانی کۆنگرەکە داوایان کردووە لە راپۆرتی ئەو لیژنەیەدا کە کۆنگرە بۆ لیکۆلینەوەی "پەیوەندی زمانی تورکی لەگەل زمانـەکانی تـردا" دایمـەزراندووە، دەبـێ لەسـەدا سـەد رسـتەیەکی وەکـو "زمـانی تورکـی سەرچاوەی زمانەکانی تر بووە"، هەبێت.[٥٢]

---

[٤٩] <u>Dorduncu Turk Dil Kurultayi,</u> 10 Agustos- 12 Agustos 1942, Ankara, 1943 99

[٥٠] <u>Besinci Turk Dil Kurultayi,</u> 26 Kasim-30 Kasim 1945, Birlesmler, Tutanaklar, Tezler, Cumhuriyet Basimevi, Istanbul 1946, Melahat Sezener Tarafindan yapilan konusma, s. 154

[٥١] <u>IKinci Turk Dil Kurultayi, Turk Dili,</u> Sayi 8, TDTCB, s. 87

[٥٢] <u>Birinci Turk Dil Kurultayi,</u> . 438

لەم میانەدا، ژمارەیەکی زۆریەکی زۆر بلاوکراوە لەبارەی تیۆری زمانی خۆرەوە دەرچوون. دەتوانین ئەو بلاوکراوانە بەم شیوەیە ریز بکەین:

ئەحمەد جەواد ئەمرە: بەراوردکردنی تورکی لەگەڵ زمانی هیندو ئەوروپیدا، دەزگای زمانی تورکی (*TDK*)، ئەنقەرە ١٩٣٤

نایم ئۆنات: پەیوەندی زمانی تورکی لەگەڵ زمانە سامیەکاندا، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٤

ئیبراهیم نەجمی دیلمەن: هیلە گشتیەکانی تیۆری زمانی خۆر، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٦

حەسەن رەشید تانکوت: لیکۆلینەوە سۆسیۆلۆجیەکانی زمان بە میتۆدی پانکرۆنیك، لە روانگەی تیۆری زمانی خۆرەوە، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٦

نایم ئۆنات: بەراوردکردنی تورکیو عەرەبی بە پیی تیۆری زمانی خۆر، ئەنقەرە ١٩٣٦

ئا. ئینان: تیکستی وانەکان بە پیی تیۆری زمانی خۆر، *TDK*، ئەنقەرە ١٩٣٦

حامی دانشمەند: یەکیتی رەچەلەکی تورکو هیندو ئەوروپاییەکان، ٢ بەرگ، چاپخانەی دەولەت، ئەستەموول ١٩٣٥-١٩٣٦

VI. ئەو زمانەی خیلە ناشارستانیەکان قسەی پیدەکەن پیویست نیە

لە کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکیدا، لەلایەکەوە باسی کۆنیو بەرزیی زمانی تورکی دەکریتو داکۆکی لەوە دەکریت کە زمانی تورکی هەموو زمانەکانە، لەلایەکی تریشەوە ئەوە ئاشکرا دەکریت کە کۆنگرەکە تەنها خۆی بە زمانە بالاکانو زمانی نەتەوە خاوەن شارستانیەکانەوە خەریك کردووەو خۆی بەو زمانانەوە ماندوو ناکات کە "خیلە ناشارستانیەکان" قسەیان پیدەکەن. جەلال ساهیر بەگ لەم بارەیەوە ئاوا دەلیت:

"   بیگومان ئـەو زمانانـەی خێلـە ناشارسـتانیەکان قسـەیان پـێ دەکـەن، پێویست نین."[53]

لە کۆنووسەکانی کۆنگرەکەوە دەردەکەویت کە خێلە "ناشارسـتانی"یـەکان کوردەکـانن‌و ئـەو زمانـەش کـە "لەلایـەن خێلـە ناشارسـتانیەکانەوە قسـەی پێدەکرێ‌و لەبەر ئەوەش بێ نرخە"، زمانی کوردییە.

لـە کۆنگرەکانی زمانی تورکیشدا وەکـو کۆنگرەکـانی میـژووی تـورک، لـە کـاتیکدا زوو زوو ئـەوە دووبـارە دەکریتـەوە کـە "هـەموو کـەس تورکـە، لەبەرئـەوەش قـەومیك نیـە نـاوی کـورد بیـت"، بـەلام جـار جـارو بـەکردەوە سووکایەتی بە کورد دەکرێ‌و بەچاوی سووك تەماشای دەکریت. بۆ نموونـە س. فەتحی گۆکچایلی لە کۆنگرەی چوارەمی زمانی تورکیدا ئاوا دەلیت:

"   هـەر چەندە دیالیکتـەکانی ئاڤار، گەچـەن،، لـەزگی، کومـوك، نۆگـای، قـیرغیز، تـاجیك، ئۆزبـەك- باشـکرت، ئۆسـتیاك، ڤۆتیـاك‌و تەپتـەر هـەموویان تورکـین، بـەلام بـەهۆی جیـاوازی بچـووك بچووکـەوە، ئـەمرۆ ئەگـەری لیـك تیگەیشتن لە نیوان ئەم زمانە جیاوازانەدا زۆر سەخت بووە. بەلام پەیوەندیە ئایینی‌یـەکان‌و یـەکیتی داب‌و نـەریتی نەتـەوەیی، توانیویانـە تـورك بوونیـان بپاریزن.

ئەم تورکانە کە هەموویان لەیەك خیزانەوە (لەیەك خیلـەوە) کەوتوونەتـەوە، ئەگـەر دیالیکتـەکانیان یـەکگرتوو بووایـە، بەتەنـها نـاوی تورکـی تورکسـتان‌و تورکی قـەوقازیان لێ دەنـرا. پارچـە پارچـە نـەدەبوون بـۆ ئـەو هـەموو خیلـە. لەسـەردەمی دەولـەتی عوسمانیدا کـوردو لازو چەرکـەزەکان کـە بـە رەچەلـەك کـوردن، ئـازادی زمانیـان پیدرابـوو، ئەگـەر لـە سـەردەمی ئیمەشـدا لـە ژیـر کاریگـەری ئـەو سەربەسـتی زمانـەدا بهیلرانایـەوە، دانـە دواوەیـەك بـۆ یەکپارچەیی زمانەکەمان تۆمار دەکرا.

هەرچـەندە جیاوازیـەکی دیـالیکتی‌ی بچـووك لـە نیـوان شـیوە زمانـەکانی دەریـای رەش، ئایدن، خۆرهـەلات، باشـوور،کاسـتامۆنو، ئانـادۆلی ناوەراسـتدا هەیە، بەلام دەبێ هەموویان بگۆردرین بۆ شیوەی ئەستەموولی."[54]

---

[53] *<u>Birinci Turk Dil Kurultayi,</u> s. 438*

ئەم قسانە دەرکەوتەیەکی ئاشکرای ئەو نازانستی بوونو بێ میتۆدیو دژایەتیە بنەرەتیانەن کە هەم لە کۆنگرەکانی مێژووی تورکو هەم لە کۆنگرەکانی زمانی تورکیدا بەرچاو دەکەون. سەبارەت بە کوردەکان لە سەردەمی ئیمپراتۆری عوسمانیدا دەڵێن "کوردەکان هەرچەندە لە بنەرەتدا خۆیان تورکن، ئازادی زمانیان پیدرابوو". ئەگەر لە بنەرەتدا تورك بن، چی لەوە سروشتی ترە زمانیان سەربەست بێت؟

دژایەتی دووەم کە لەم ووتارەدا بەر چاو دەکەوی، قەدەغەکردنی زمانی "کوردە بەبنەچە تورکەکان"ە پاش دامەزراندنی کۆمار. بۆچی زمانی ئەم کۆمەڵە، کە لە بنەرەتدا تورکن، قەدەغەکراوە. دژایەتی یەکی تریش لەم رستەیەوە دەکەویتەوە: "هەرچەندە جیاوازیەکی دیالیکتیی بچووك لە نیوان شیوە زمانەکانی دەریای رەش، ئایدن، خۆرهەلات، باشوور، کاستامۆنوو ئانادۆلی ناوەراستدا هەیە، بەلام دەبی هەموویان بگۆردرین بۆ شیوەی ئەستەموولی". لەلایەکەوە رادەگەیەنری کە کورد لە بنەرەتدا تورکە بەلام زمانی قەدەغەکراوە، لەلایەکی ترەوە رادەگەیەنری کە "جیاوازیەکی دیالیکتیی بچووك" لە نیوان زمانی خۆرهەلات (واتە کوردی)و بۆ نموونە زاری کاستامۆنوو ئایدندا هەیە. ئایا "جیاوازیەکی دیالیکتی بچووك" پیویستی بەوە هەیە ئەو زمانە قەدەغە بکریو ریگە لە ئاخاوتنو نووسین بەو زمانە بگیریت؟ لە نیوان شیوەی ئەستەموولیو شیوەی کاستامونوشدا ئەوەندە جیاوازی دیالیکتی هەیە. ئایا زاری کاستامونوش قەدەغە دەکریت؟

وەکو بینرا لەم پاراگرافە بچووکەدا، سی دژایەتی گەورە هەیە. دوو رستەی یەك لە دوای یەك لەگەل یەکتردا دژو ناکۆکن. هۆی سەرەکی ئەم دژایەتییەش، بیجگە لە رەتکردنەوەی راستیە بابەتیو راستیە کۆنکریتییەکان، هیچی ترنیە.

هەرچی جیگەی زمانی کوردیشە لە نیوان زمانەکانی جیهاندا، بەروونی لەم تابلۆیەی خوارەوەدا دەبینریت:

---

(٥٤) *S. Fethi Gokcayli, Dil Inkilabi Programi ve Gramerin Dildeki Onemi, Dorduncu Turk Dil Kurultayi, s. 299*

دەکری زمانەکانی جیهان لە چوار گروپ (خیزانە زمان)ی سەرەکیدا کۆبکرینەوە.

لەم نیوانەدا زمانی کورد دەکەویتە ناو گروپی (زمانە رۆنانکارەکان)ەوە، واتە زمانە هیندو ئەوروپاییەکان.[٥٥]

I گروپی زمانە رۆنانکارەکان (اللغات التصریفیە)*، زمانە هیندو ئەوروپی‌یەکان.**

ا-زمانە منگەکان

(ئەو زمانانەی دەنگی مەلاشوو بەکاردینن)

١-زمانە جیرمانیەکان.

٢-زمانە سلاڤی و بالتیکی‌یەکان.

٣-زمانە کەلتی‌یەکان.

٤-زمانە ئیتالیەکان.

ا.ئیتالی.

ب.فەرەنسی.

پ.ئینگلیزی.

ت.ئیسپانی.

ب-زمانە رەوانەکان

(ئەوانەی دەنگی مەلاشوو دەگۆرن بۆ دەنگی تیژ)

١-حیتی

٢-سۆمەری.

٣-یۆنانی.

٤-سانسکریتی.

٥-فارسی.

٦-ئەفغانی.

٧-ئەرمەنی.

٨-کوردی

٩-ئەلبانی.

---

(٥٥) *لە ئامادەکردنی ئەم تابلۆیەدا، سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:*

A. Dilacar, __Turk Diline Genel Bir Bakis__, TDK, Ankara 1964, s. 2-3; Suheyla Bayrav, __Romen Dillerinin Dogusu ve__ Gelismesi, IUEF, Istanbul 1967, s. 5-11; __The Random House Dictionary of the English Language, Ic Kapak.__

* *برای بەریزم کاک شاهۆ سەعید بەراویژ کردن لەگەل کۆمەلیك لە مامۆستا بەریزەکانی زانکۆی سلیمانیدا، زاراوەکانی ئەم خشتەیەیان کردۆتە کوردی.*

II گرووپی زمانە پاشگر نووسینەکان (اللغات الالتصاقية)، زمانە ئۆرال-ئالتاییەکان

ا.ئۆرال:
١-یوکاگیر.
٢-ئەسکیۆ-ئالەووت.
٣-ساموییەد.
٤-فین-ئوگۆر.

ب.ئالتای:
١-تورکی.
٢-مەغۆلی.
٣-مەنچووني.
٤-تونگوزی.
٥-زمانی کۆریا.
٦-ژاپۆنی.

III گرووپی زمانە رۆنانکارو پاشگرلکینەکان (زمانە سامیەکان)

ا. زمانە سامی‌یە خۆرهەلاتیەکان (بابل-ئاسور).
ب. زمانە سامی‌یە باکووریەکان (ئاموری-ئارامی).
پ.زمانە سامی‌یە خۆرئاواییەکان (سریانی- کەنعانی -عیبرانی- مۆئابی- فینیقی).
ت. زمانە سامی‌یە باشووریەکان (مایل- سەبا- حەبەش- مەهرە- عەرەبی).

IV زمانە تاك برگەییەکان (تاك هیجاییەکان)

ا.چینی.
ب.تەبیتی.

VII. سوودە کردەکی‌یەکانی تیۆری زمانی خۆر

یەکێك لە سوودە کردەکی‌یەکانی تیۆری زمانی خۆر، بریتیە لە نەگیرانەوەی ئەو ووشانەی لە زمانە بیگانەکانەوە هاتوونەتە ناو تورکی‌یەوە. تیۆری زمانی خۆر چەندە وەکو تیۆری‌یەکی فەلسەفی یاخود تیۆریەك کە سەرچاوەی زمانەکان ئاشکرا دەکات. پیشکەش کرابیت، لەگەل ئەوەشدا سروشتی‌یە بەکردەوە ئەنجامیکی لەو جۆرەی لی بکەویتەوە. چونکە مادام هەموو زمانەکان لە تورکیەوە کەوتبنەوەو ریشەکانی زمانی تورکی لە هەموو

زمانەکانی تـردا هـەبن، کـەوابی سروشـتیە هـەموو ئـەو ووشـانەی ئـەمرۆ لـە تورکیدا هەن، لە هەر زمانیکەوە هاتبن بەتورکی دابنرین. ووتارەکەی ئیبراهیم نـەجمی دیلمـەن-ی سـکرتیری گشـتی دەزگـای زمـانی تورکـی، لــەم رووەوە مانادارە:

" ووشــەی وەکــو "ئەلــەکتریك، دینــامۆ، مــەتر، گــرام" کــە ریشـــەیان تورکیـیــەو مولکـــی هاوبەشـــی جیـــهانی کولتـــوورن، دەبـــی وەکـــو خۆیـــان وەربگیرین."(٥٦)

وەکو لەم ووتارەدا بە روونی دەرکەوت، لە ئـەنجامی میتـۆدە شیکاریەکانی تیـۆری زمـانی خـۆردا، ووشـەی وەکو ئەلـەکتریك، دینـامۆ، مـەترو گرام تورکـی دەردەچن. لەبەر ئەوە پیویست ناکات ئەم ووشانە لە زمانی تورکی دەربکرین. لەگـەل ئەوەشـدا، ئیـبراهیم نـەجمی دیلمـەن لـە شـوینیکی ئـەو راپۆرتـە کـە پیشکەشی کۆنگرەی کردووە، دەلیت:

" دەمەوی پی لەسەر ئـەم خالـەش دابگرم. ئەوانـەی وادەزانـن تیـۆری زمـانی خۆر تەنها کۆششیکە بۆ پاراستنی ئەو ووشە عەرەبیو فەرەنسیو فارسیانەی بەرامبەرەکانیان لە تورکیدا نیە، بەوەی کە بلیین ئەو ووشانە تورکین، لە هەلەو بیئاگاییەکی قوولدان."(٥٧)

ئـەم جـۆرە بیرکردنەوەیـەش تووشـی دژایەتیـەکی بنـەرەتـی دەکـات لەگـەل بیروراکـانی سـەرەوەیدا. وەکو پرۆفیسـۆر وەجیهـە خـەتیب ئۆغلـو و رەوشـەن ئەشرەف ئوونـایدن گوتوویانـە، ئەمانـە قسـەکەری مسـتەفا کـەمال بـوون. ئـەم قسـەکەرانە لـەکاتی بـەجی گـەیاندنی ئەرکـەکانیاندا، نـەیانتوانیوە خۆیـان لـەوە بپاریزن کە زوو زوو بکەونە دژایەتیەوە لەگەل خۆیاندا.

دووەمین سوودی کردەکـیی تیـۆری زمـانی خـۆر بریتیـە لـە بەرزکردنـەوەی وورەی رەگــەزی تــورك کــە گوایــە لــە ســـەردەمی ئیمـــپراتۆری عوسمـــانیدا

---

(٥٦)<u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi ,</u> *Konusmasi, s.22*

(٥٧) <u>Ucuncu Turk Dil Kurultayi</u> *Konusmasi, s. 13*

سووکایەتی پیکراوەو بەچاوی سووك تەماشای کراوە. سوودی سییەمی، بریتیە لە تیك شکاندن و بن برکردنی هەموو هیوایەك بۆ دەست گرتن بەسەر "کولتووریکی ئاوا پایەبەرزدا، کولتوور شارستانیتییەك کە خۆیان سەرچاوە بوون بۆ خۆیان". دیارە گرنگترین و لەپیشترین سوودەکانی تیۆری زمانی خۆریش، لە ئەستۆگرتنی ئەرکیکی گرنگە لە بە کۆیلەکردن و بە تورك کردنی کورد دا.

VIII. بە پیی فەرهەنگی زمانی تورکی، کورد چییە؟

لە چاپی چوارەمی ئەو فەرهەنگە تورکیەدا کە لەلایەن دەزگای زمانی تورکیەوە بلاوکراوەتەوە (١٩٣٦)، ووشەی کورد و کوردی بەمجۆرە دەناسینرین:

کورد *Kurt*: ناوی کۆمەلیك لەو تورکانەی کە زۆربەیان زمانی خۆیان گۆریوە، بە فارسییەکی شکاو قسەدەکەن و، لە تورکیاو عیراق و ئیراندا دەژین، یاخود هەرکەسیك کە سەر بەو کۆمەلە بیت.

کوردی *Kurdce*: زمانی کورد. (ل ٤٨١)

لە چاپی شەشەمی هەمان فەرهەنگیشدا (١٩٧٤)، ووشەی کورد و ووشەی کوردی، بەم شیوەیە باسکراون:

کورد *Kurt*: ناوی کۆمەلیك یاخود کەسیك لەو کۆمەلەی کە بە رەگەز تورکن، زمانیان گۆریوە، بە فارسییەکی شکاو قسەدەکەن، لە تورکیا و عیراق و ئیراندا دەژین.

کوردی *Kurtce*: زمانی کورد. (ل ٥٣٣)

ئەم هەلویستە هیچ جیاوازیەکی لەگەل ئەو هەلویستەدا نیە کە لە سالانی (١٩٣٠) دا سەری هەلداوە. نکولی لەراستیی کۆنکریتی دەکریت، کۆشش کردن بۆ زانینی راستی بابەتی و پیویست بوونی زانینی راستی بابەتی، بەتەواوی دەخرینە لاوە. لە فەرهەنگی تورکیی دەزگای زمانی تورکیدا باسی

ئەوە دەکریت کە کوردەکان بە ئەسل تورکن. ئەمە دیدو بۆچوونیکی تەواو کەیفی‌یە. راگەیاندنی قەناعەتیکی خودی‌یە. ئەمە یەکیکە لە ئەنجامەکانی ئەو سیاسەتە کۆلۆنیالی‌یە کە دژی کوردستان‌و نەتەوەی کورد جی‌بەجی دەکریت. دەزگای وەك دەزگای میژووی تورك‌و دەزگای زمانی تورکی، هەمیشە زانیاری نازانستیانەیان لە مەسەلەی کیشەی نەتەوەی کورد دا، بەرهەمهیناوە. بۆ نەتەوەی کورد، ئەمانە دەزگای کۆلۆنیالین.

لەم فەرهەنگەی دەزگای زمانی تورکیدا، وەکو خالی دووەم داکۆکی لەوە دەکریت کە گوایە ئەم کۆمەلە "بەئەسل تورکە"، پاش تیپەرینی کات زمانی خۆیان گۆریوە. ئەمەش مەحالە دیدو بۆچوونیکی زانستیانە بیت. ئایا ئەو قسەیەی کە دەلیت زمانی خۆیان گۆری‌و فیری "فارسی‌یەکی شکاو" بوون، ئەوە ناگەیەنیت کە لەراستیدا "فارسی‌یەکی شکاو" زمان‌و کولتووریکی گەلیك پیگەیشتوو ترە؟

وەکو خالی سیهەمیش دەگوتری "کۆمەلی کورد" لە تورکیا‌و عیراق‌و ئیراندا دەژین. بەلام باسی دابەشکردنی ئیمپریالیستانەی (لۆزان) ناکریت کە ئەم ئەنجامەی لی‌کەوتۆتەوە. ئەم دابەش بوونە وەکو حەقیقەتیکی ئەبەدی‌و ئەزەلی باس دەکریت.

بیگومان هیچ یەکیك لەمانە ناتوانن هەلویستی زانستیانە بن. ئەمانە هەلویستی کۆلۆنیالیانەن. لەئەنجامی ئەم هەلویستەدا، دەزگای زمانی تورکی لە بەردەمی گەلیك ووشەدا کە لە کوردی‌یەوە هاتوونەتە ناو تورکی‌یەوە‌و تائیستاش بەکار دەهینرین، نیشانەی "فارسی"ی داناوە. ئەمە نیشانی دەدات کە دەزگای زمانی تورکی کارکردیکی گەورەی هەیە لە زەوتکردنی زمان‌و کولتووری کوردیدا. دەزگای زمانی تورکی لە بەرامبەر زمان‌و کولتووری کوردیدا دەزگایەکی کۆلۆنیالی‌یە. بۆ ئەوەی بتوانیت کۆنەپەرستترین‌و کۆکوژترین جۆری "ئیمپریالیزم"ی کولتووری لە جیهاندا جی‌بەجی بکات، لەلایەن دەولەتەوە بە هۆکارو ئامرازی مادی‌و مەعنەوی یارمەتی دەدریت‌و پشتیوانی لی‌دەکریت.

بۆ نموونە ووشەگەلی وەکو (*Cerceve*: چواچیوە)،(*Capraz*: چەپ راست)،(*sehba*: سیپا)،(*hosaf*: خۆشاڤ)،(*dusman*: دوژمن)،(*serkes*: سەرکیش)،(*herkes*: هەرکەس)،(*carsaf*: چەرچەف)،(*manda*: مانگا)،(*sarhos*: سەرخۆش)،(*anababa*: دایكو باوك)،(*pece*: پەچە)،(*zingil*: ؟)،(*peynir*: پەنیر)،(*pillav*: پلاو)،(*zebun*: زەبوون)،(*aga*:ئاغا)،(*Tursu*: ترشی، ترشیات) کە بەریشەو بونیات کوردینو لە زمانی تورکیدا بەکار دەهینرین، لە بەرامبەر بەشیکیاندا نیشانەی (فارسی)و لە بەرامبەر بەشیکی زۆر کەمیشیاندا نیشانەی (عەرەبی) دانراوە. لە بەردەمی ووشەگەلی وەکو (*capraz*، *manda*، *aga*) یشدا هیچ نیشانەیەك دانەنراوە. بەم پییەش بە تورکی لەقەلەم دراون. وەکو بینرا ووشە کوردیەکان قبولکراون، بەلام بە فارسی یا عەرەبی یاخود تورکی حسابکراون. بەمجۆرە بە بەکارهینانی سیاسەتی کۆلۆنیالیو رەگەز پەرستانە هەولدەدری بوونی کورد بشاردریتەوە. (سەبارەت ئەتیمۆلۆجیای ووشەکانی سەرەوە، بروانە:

<u>Devrimci Dogu Kultur Ocaklari Dava Dosyasi I</u>, Komal Yayinlari, Ankara 1975, s. 183-187)

ئەو دەزگایانەی لە بابەتی دەزگای زمانی تورکی، نەك هەرشەرم لەم هەلویستانەیان ناکەن، بەلکو شانازیان پیوە دەکەن. بەلام کاتیك ئەو کوردانەی ئەسلیان بە تورك لە قەلەم دەدریت لە چلەی زستاندا لە دەست بۆمبای ناپالمو گازی ژەهراویو فرۆکەی میكو تانكو هەزارو یەك جۆرە زولمو ئەشکەنجە رادەکەنو گەورەو بچووك دینە سەر سنوورو داوای مافی پەنابەری لە دەولەتی تورك دەکەن، بیدەنگ دەبنو چرکەیان لیوە نایەت. دەقاودەق دەبنە هاوبەشی هەلویستە کۆلۆنیالیەکانی بۆرجوازی میلیتاری خۆیان. چەپلە بۆ هەلویستی دەولەتی خۆیان دەکوتن کە مافی پەنابەری‌ی بەژنانو مندالان نەداوە. بەلام لە مەسەلەی قوبرسدا، دۆخەکە بە هیچ جۆریك بەوجۆرە نیە. بەتەواوی وەکو بۆجوازیە میلیتاری‌و کۆلۆنیالیەکەی خۆیان، ئەدەبیاتی "زولمی ماکاریوس"* دووبارە دەکەنەوە.

---

* *ماکاریوس: سەرۆکی حکومەتی یەکگرتووی (قوبرس)بوو. لە هاوینی سالی ١٩٧٤دا ئەفسەرەکانی لایەنگری یۆنان کودەتایەکیان کردو لەسەر کار لایان دا.*

بەشی سێیەم

پێشهاتەکانی سیاسەتی ناوخۆی تورکیاو پەیوەندیەکانی تورکیا لەگەل وولاتانی دەرەوەدا، لەکاتی دارشتن و پەرەپێدانی تیزی مێژووی تورک و تیۆری زمانی-خۆردا

گرنگترین مەرجی تاووتوی کردنی هەرفاکتیك بە پێی میتۆدیکی زانستی، بریتیە لە تاووتوی کردنی ئەو فاکتە لەگەل فاکتەکانی تردا پیکەوەو، هەولدانە بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم پرۆسەیە لە رەهەندی کات و شویندا. بەم شیوەیە بواری تیگەیشتن لە کاریگەری فاکتی تاووتوی کراو لەسەر ئەوانەی تر، یاخود هی ئەوان لەسەر ئەم بە شیوەیەکی یەکپارچەو جیا نەکراوە، دەرەخسیت. دیسان لە ری ئەم پرۆسەیەوە بواری تیگەیشتن لە پەیوەندیە ناوەکی و دەرەکیەکان و، گۆران و دژایەتیەکانی فاکتەکان و پەیوەندیە فاکتیەکان دەرەخسیت. لە کۆتایی هەموو ئەمانەدا، دەتوانری زانیاریەکی کۆنکریتی و یەکپارچە سەبارەت بە بونیادی کۆمەلگەو ئاراستەی گۆرانەکانی ئەو بونیادە بەدەست بهینریت. کەوابی تیزی مێژووی تورك یاخود تیۆری زمانی خۆر بە دابراوی لە فاکتەکانی تر، یان داماڵراو لەو فاکتانە تاووتوی ناکریت.

تورکیا ئەمەی کردە بیانوو و لە ناوەراستی تەمووزی ١٩٧٤ هیزە عەسکەریەکانی لە دورگەکەدا دابەزاندو بەشە تورك نشینەکەی داگیر کرد.

لــە مانگــەکانی هــاوینی ســالی ١٩٣٠ دا، لەناوچــە جۆراوجۆرەکــانی کوردستاندا شۆرش‌و بەرخۆدان هەیە. لە کوردستانی باشووردا، کورد دژی ئیمپریالیزمی ئینگلیز لە شەردایە. ئەم میژووە، میژووی خۆئامادەکردنی ئیمپریالیزمی ئینگلیزی‌یە بۆ کۆتایی هینان بە ئینتیداب لە عیراقدا. لەم کاتەدا کوردەکانیش داوای ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستانی باشوور دەکەن. ئینگلیزەکان ئەو داوایە رەتدەکەنەوە. رایدەگەیەنن کە کوردستانی باشوور بەستراوەتەوە بە رژیمی پاشایەتی بەغداوە. کوردەکان ئەمە قبول ناکەن. لەسەر ئەمەش هیزەکانی سوپای ئینگلیز، دەست دەدەنە کردەوەیەکی سەربازی‌ی توندوتیژ لە کوردستانی عیراقدا.

سەربازەکانی رژیمی پاشایەتی عەرەبی‌ی دەسکردی خۆشیان وەکو یارمەتیەك لەگەل خۆیاندا دەبەن. لە مانگەکانی هاوینی سالی ١٩٣٠دا، لە کوردستانی باشووردا شەر بەوپەری توندو تیژی‌یەوە بەردەوام دەبی. لە راستیدا ئەم شەرە، بەردەوامی ئەو شەرەیە کە کورد لە سالی (١٩١٩)وە، لە پیناوی ئازادی‌و مافە نەتەوەییەکانیدا دریژەی پیداوە.

لە هەمان ماوەی میژوویيدا، کوردەکان لە ئیران بە سەرکردایەتی سمکۆ ئازادی‌و مافە((نەتەوەیی))یەکانی کورد ((ئۆتۆنۆمی)) بۆ کوردستان لە حکومەتی ئیران دەکەن. بەلام لە ناوەراستەکانی مانگی تەموزی ١٩٣٠دا، سمکۆ دەکەویتە بۆسەی حکومەتی ئیرانەوەو ((نامەردانە)) دەکوژریت.

دیسان لە هەمان ماوەی میژوویيدا، کوردەکان لە ئاگری‌و زیلان ئازادی ومافە نەتەوەیی‌و دیموکراتیەکانیان لە حکومەتی تورکیا داوا دەکەن. حکومەتی تورك بە هاوکاری لەگەل حکومەتەکانی ئیران، ئینگلیزو فەرەنسادا، ئەم داوایانە لە خویندا دەخنکینی. بەلام بەرخۆدانی ئاگری لە مانگەکانی مایس، حوزەیران، تەموز، ئاب‌و ئەیلولی سالی ١٩٣٠دا، بەوپەری توندوتیژی‌یەوە بەردەوام دەبی. لەهەمان ماوەدا، لە سووریای ژیر ئینتیدابی فەرەنسادا، ئیدارەی فەرەنسی کورد دەخاتە ژیر گوشاریکی قورسەوە بۆ ئەوەی پەیوەندی لەگەل کوردی ناو وولاتەکانی تردا دروست نەکەن‌و یارمەتی‌یان نەدەن. ئەو کوردانەش کە لەدەست زولم‌و ستەمی سوپای ئینگلیزو سوپاکانی تورکیا‌و ئیران رادەکەن‌و دەیانەوی پەنا بەرنە بەر

یەکیتی سۆڤیت، مافی پەنابەرییان نادریتیو بگرە پەنابەرەکان بەر شالاوی پەلاماریش دەکەون.

پاش سالانی ۱۹۳۰، کۆبوونەوەی جۆربەجۆرو لە شوینی جیاجیا لە نیوان سەرەك وەزیرانی تورکیاو عیراقو ئیران، وەزیرانی دەرەوەی ئیران، عیراق، ئینگلتەرە، فەرەنساو تورکیا، کۆمیسیۆنی سنووری تورکیا- ئیران- یەکیتی سۆڤیت، تورکیا- ئیران، تورکیا- ئینگلتەرەو تورکیا- سووریا (فەرەنسا)دا ئەنجامدراون. لە هەموو ئەم دیدارو کۆبوونەوانەدا کەلە نیوان تورکیا، ئیران، عیراق، سووریاو فەرەنسادا ئەنجامدراون، کورد وەکو دوژمنی هاوبەش ناودیر کراوە. بۆ بەرەنگاری کردنی ئەم دوژمنە هاوبەشە، هاوکاری ئایدیۆلۆجیو سیاسیو عەسکەرییان کردووەو پیکەوە پیلانی ئامادەکراویان جیّ بە جیّ کردووە. لە خویندا خنکاندنی مافە نەتەوەییو دیموکراتیەکانی کورد، نەبەخشینی مافی پەنابەری بەو کوردانەی لەسەر سنوورەکان کەوتبوونە بەر پەلاماری ٤-٥ سوپا، کرانەوەی بواری سنوور بەزاندن بۆ سوپاکانو دریژەدان بەپەلامار بۆ سەر کورد، هیرشو پەلاماری هاوکاتی ٤-٥ سوپا بۆ سەر کورد، پەلاماردانی ژنو مندال و پیرو خەلکی مەدەنی، سووتاندنی گوندو خانووبەرە، بەرهەمو دانەویلە، دارستانو ئاژەل، راگواستنو دادگایی کردنەکان، هەرهەموویان بەرەنجامی ئەو سیاسەتانەن کەبەهاوبەشی داریژراونو جیبەجیکراون. پشکنینی رۆژنامەی (میللیەت)و رۆژنامەکانی تری ئەو سەردەمە، ئەم بارودۆخە زۆر بەروونی دەردەخات.

لە لیکۆلینەوەی ململانیّی ئیمپریالی لەسەر دابەشکردنی کوردستانو لیکۆلینەوەی ریکەوتننامەی لۆزاندا، هەموو ئەمانە بە دوورو دریژیو بەبەلگە نامەکانەوە تاووتویّ دەکەین. لیرەدا تەنها بە وەرگرتنی دەقیکی بچووك لە یەکیك لەو بەلگەنامانە واز دینین. ریدڤان بەی ئۆغلو خەسرەو گەرەدە، بالیۆزی نویو تازە دامەزراوی تورکیا لە تاران، لە دیداریکیدا کە لە ١٥ی ئەیلولی ١٩٣٠دا لەگەل رەزا پەهلەویی شای ئیراندا سازکراوە، ئاوا دەلیت:

((لە وەلامی (شا)دا، پاش سوپاسکردنی هەستی نەجیبو دۆستانەیو، ئەو سۆزو خۆشەویستیەی بەرامبەر (غازی- مستەفا کەمال)

نیشانی دا، چوومە سەر مەسەلە بنەڕەتیەکە. واتە باسی ئەو چالاکیە عەسکەرییە هاوبەشەم کرد کە پێویستە دژی یاخیو چەتە کوردەکانی چیای ئاگریو سەر سنوور بکرێت. ئاماژەم بەوە کرد کە بەڕێزیان فەرماندەی گشتی سوپای ئێرانو سەربازێکی لێهاتوونو گوتم: لەو ڕووەوە کە ئامانجی هەموو شەرەکان لەناو بردنی دوژمنە، لە ناوچەی سنووردا هێزەکانمان ناچارن بۆ لەناوبردنی ئەو دەستەی چەتانەی بەبەردەمیاندا دەکشێنەوە، خێراو بەتوندی دوایان کەون، لەبەرئەوە لەکاتی چالاکیەکاندا نابێ مەسەلەی (سنوور بەزاندن). بهێنرێتە ئاراوە، هەروەها گرنگی سیاسیو سوودە عەسکەریەکانی چالاکی عەسکەری هاوبەشم دژی ئەو چەتانەی ئاسایشی هەردوولا تێک دەدەنو لەسەر سنوور قاچاخچێتیو تالانچێتی دەکەنو پەیوەندی دۆستانەمان لێ تێک دەدەن، ڕوون کردەوە.))[(١)]

وەکو بینرا، لەم دیدارەدا کورد وەکو دوژمنێکی هاوبەش باس دەکرێت کە پێویستە بە سیاسەتی هاوبەش تێک بشکێنرێو لەناو ببرێت. سیاسەتە هاوبەشەکانی پێش ئەم بەروارەو پاش ئەم بەروارەش، بەڕوونی نیشانی دەدەن کە ئەو کردەوانە چۆن جێ بە جێ کراون، چۆن خەباتی هاوبەش دژی ((دوژمنی هاوبەش)) کراوەو کام ئەنجامانەش لەمانە کەوتوونەتەوە. ئاشکرایە کە چی کراوە بۆ سڕینەوەی ناوی کوردو کوردستان لە زمانو مێژوودا، ((چۆن هیواکانی کوردستان لە چیای ئاگریدا لە گۆڕنران))، ئەم کردەوانەش چۆن بەشانازییەوەو وەکو نموونەی قارەمانێتیو موعجیزە باسکراون.

یەکێك لە گرنگترین ڕووداوەکانی سیاسەتی ناوخۆی سالی ١٩٣٠، دامەزراندنو داخرانی کۆمەلەی کۆماری سەربەست (*Serbest Cumhuriyet Firkasi*)ە. کۆمەلەی سەربەست (سەربەست فیرقە) بەفەرمانی سەرۆکی گشتی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)و سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال، لەلایەن فەتحی بەگ (ئۆکیار)ەوە دامەزراوە، کە یەکێکە لەنزیکترین پیاوەکانی مستەفا

(1)Ridvanbeyoglu Husrev Gerede, Siyasi Hatiralarim I. Iran, 1930-1934,Istanbul 1952, s.69

کەمال خۆی. پاش ئەوەی دەرکەوتووە خەریکە دەبێ بەچاوگیکی ئۆپۆزسیۆن کە سنوورەکانی خۆی دەبەزینێ و لە قەبارەی فەتحی بەگ-یش گەورەتر دەبی، بەفەرمانی سەرۆکی گشتی *CHF*، سەرەك کۆمار غازی مستەفا کەمال داخراوە. هەرچەندە پێشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال سەرۆکی گشتیی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*) بووە، بەلام وەك سەرۆکی مەعنەویی کۆمەلەی سەربەست-یش حسابی بۆ کراوە.

بەپێی ریکەوتنی پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمالو فەتحی بەگ، لە ١٢ی ئابی ١٩٣٠دا، دامەزراندنی کۆمەلەی سەربەست راگەیەنراوە. لە ١٧ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠یشدا، فەتحی بەگ رایگەیاندووە کە کۆمەلەکەی هەلوەشاندۆتەوە.[٢]

پاش ئەوەی کۆمەلەی سەربەست هەلوەشاندنەوەی خۆی راگەیاندووە، هەموو چاوگەکانی ئۆپۆزسیۆن تیك شکینراون و هەولدراوە سیستەمی پیشەوایەتی (سیستەمی تاکە پیشەوا)، سیستەمیکی تۆتالیتەر بەهەموو دامو دەزگاکانیەوە جیگەی خۆی بگریت. دامەزراندن و هەلوەشاندنەوەی کۆمەلەی سەربەست، لە سەردەمیکدا کە بەرخۆدانەکانی کورد لەوپەری بەرفراوانیدا بوون، سەرنج راکیشە. لە سالی ١٩٢٥دا، راستەوخۆ پاش شۆرش و بەرخۆدانەکانی کورد و بەکارهینانی سوپا، <u>یاسای تەقریری سکون</u> دەرچوو و هەولدرا هەموو ناوەندەکانی ئۆپۆزسیۆن تیك بشکینرین و بیدەنگ بکرین. شۆرش و بەرخۆدانەکانی کورد کرانە بیانوو و گوشار خرایە سەر ((چەپ)). لەو باوەرەداین لە سالی ١٩٣٠شدا وەکو سالی ١٩٢٥، پەیوەندیەکی نزیك هەیە لە نیوان شۆرش و بەرخۆدانەکانی کورد و، دامەزراندنی رژیمی تۆتالیتەردا، دامەزراندنی رژیمی پیشەوایەتی بە هەموو دامو دەزگاکانیەوە. وەك چۆن لە سالی ١٩٢٥دا بانگەشەی ئەوە دەکرا کە کۆمەلەی

---

[٢] لە لیکۆلینەوەی تایبەت بە پرۆگرامی گەلی کۆماریدا، بە شیوەیەکی دوورو دریژتر لەسەر کۆمەلەی سەربەست رادەوەستین. سەبارەت بەدیوی ئەودیوی کۆمەلەی سەربەست بروانە:

Kemal Tahir, <u>Yol Ayrimi,</u> Sander Yayinlari, 2. bs, Istanbul 1973, Birinci Bolum

پیشکەوتنخوازی کۆماری هانی شۆرش و بەرخۆدانەکانی کوردی داوە، ئاواش لە سالی ١٩٣٠دا بانگەشەی ئەوە کراوە کە پەیوەندیەکی لەو جۆرە لە نیوان کۆمەلەی سەربەست و بەرخۆدانەکانی کورددا هەیە. لەو لیکۆلینەوانەدا کە تایبەت دەبن بە: ململانێی ئیمپریالی لەسەر دابەشکردنی کوردستان، لۆزان و پەیمانی نەتەوەیی (میساقی میللی)، پەیرەوو پرۆگرامی *CHF*، بە دریژی لەسەر ئەم بابەتانە رادەوەستین. بۆ نموونە یەکیك لەو بابەتانەی کە لە سالانی ١٩٣٠دا زۆرترین گرنگی پیدراوەو زۆرترین گفتوگۆی لەسەر کراوە، سیاسەتی شەمەندەفەرە، کە ئەویش زۆر لە نزیکەوە پەیوەندی بە شۆرش و بەرخۆدانەکانی کوردەوە هەیە . شەمەندەفەر بە پلەی یەکەم بۆ ناردنی سەربازو جبەخانە بۆ ((خۆرهەلات)) خواستراوە.

یەکیکی تر لەو فاکتانەی لە روانگەی سیاسەتی ناوخۆی سالی ١٩٣٠یەوە گرنگە، قەیرانی کشتوکالیە. نرخی ئەو مادانەی جووتیار بەرهەمیان دینی (دانەویلە–گەنم، جۆ ،تووتن، لۆکە، فندق هتد) دابەزیوە، نرخی ئەو شتانەش کە دەیانکریت(گاز، خوێ، قوماش، شەکر، هتد) بەرزبۆتەوە.[٣] باجی سەنگینی وەکو باجی ریگاوبان، باجی زەوی و زار، باجی ئاژەل لەسەر شانی جووتیارانە.[٤] دانەویلە بە نرخیکی هەرزان لە گوندنشین دەسەنریت و بە دوو–سێ ئەوەندەی ئەو نرخە دەفرۆشریتەوە بە (بانکی زەراعەت).[٥] ئەمەش بووە بەهۆی دروست بوون و بەهیز بوونی دەلال و سەوداگەران، کە تەنها لە کرین و فرۆشتنی دانەویلەوە ملیۆنان لیرە قازانجیان دەسکەوتووە.

ئەوەش دەزانین کە لەو سەردەمەدا رژیمە فاشیەکانی ئەوروپا بە شیوەیەکی دیار پەرەیان سەندووەو ئەمەش لە نزیکەوە کاری کردۆتە سەر تورکیا. هەموو جۆرە ئۆرگانیکی بلاوکردنەوەی کۆمەلەی گەلی کۆماری (*CHF*)، بەواتایەکی تر هەموو ئۆرگانەکانی بلاوکردنەوەی دەولەت، هەموو رۆژێ چەندین لاپەرەی پر لە ستایش و پیدا هەلگوتن بۆ هیتلەرو مۆسۆلۆنی و

---

(3)Sevket Resit Hatiboglu, ____________________, Yuksek Ziraat Enistitusu Yayini, Ankara 1936, s. 57-62

(٤)a.g.e. , s. 76-83

(٥)a.g.e. , s. 110-115

رژێمەکانیان پڕ دەکەنەوە.[٦] وەکو لەسەرەوە هەموو ئەم مەسەلانە لەو لێکۆڵینەوەیەدا کە دیسان لە سەرەوە باسمان کرد، بە شێوەیەکی بەرفراوان تاووتوێ دەکرێن. بەلام هەرگیز نابێ ئەوە لە بیر بکرێت کە تیزی مێژووی تورك و تیۆری زمانی خۆر، لە کەش و هەوایەکی ئاوادا تاووتوێ کراون. چونکە ئەمە مەرجی بەدەست هێنانی زانیاریەکی کۆنکریتی و یەکانگیرە.

تیزی مێژووی تورك و تیۆری زمانی خۆر، لە گرنگترین لایەنەکانی ئایدیۆلۆجیای کەمالین. یەکەمیان لە لایەن دەزگای مێژووی تورك و دووەمیان لە لایەن دەزگای زمانی تورکی‌یەوە داڕێژراون و پەرەیان پێدراوە. بەم شێوەیە ئایدیۆلۆجیای کەمالی لە رێگەی ئەو دەزگایانەوە، خۆی بە دامودەزگا کردووە و بواری رەگ داکوتان و بەردەوام بوونی دەست کەوتووە. لە بنەرەتدا ئەو ئایدیۆلۆجیایانەی بە دامودەزگابوون و ئەو دەزگایانەیان دامەزراندووە کە لە رێگەیانەوە رەگ دادەکوتن و بەردەوام دەبن و خۆیان بەسەر کۆمەلگەدا دەسەپێنن،گەلێك زیاتر کاریگەر دەبن. ئەمە راستیەکی زانراوە. راستە. کەوابێ هێنانە پێشی دیدو بۆچوونی وەك تیزی مێژووی تورك و تیۆری زمانی خۆر، تا دوا پلە لە نزیکەوە پەیوەندی بە کێشەی نەتەوەی کوردەوە هەیە. ئەمە کارێکە بۆ چارەسەرکردنی ئایدیۆلۆجیانەی ئەو کێشە واقیعی و کۆنکریتی‌یانەی کە کەمالیزم لەسەر ئاستی واقیعی کۆنکریتی چارەسەری نەکردوون.

هەموو ئەمانە، ئەوەش نیشان دەدەن کە هوشیاری نەتەوەیی تورك، لاوازە. لەبەر ئەوەیە ئایدیۆلۆجیای نەتەوەیی (رەگەز پەرستی) تورکی، ئەرکی زۆر لەخۆکردنی دەکەوێتە سەرشان. ستافی بەڕێوەبردنی کەمالی، کە دەیانەوێ ((نەتەوایەتی)) بکەن و روونی بکەنەوە، ئەرکی ئەوەیان دەکەوێتە سەرشان کە بە زۆر لەخۆکردنیکی گەورە، مێژووی دە هەزار سالە بۆ تورك دروست بکەن و بیرو زانینی خۆیان ئاراستەی سەردەمە کونەتاریك و نەزانراوەکانی کۆن بکەن.

---

(٦)Johannes Glasnek, ________________________ndasi, Cev. Arif Gelen, Onur Yayinlari, (Tarihsiz), Cag Matbaasi, Ankara, s. 295

بـەم شـیوەیە هـەولی شـاردنەوەی کیشـە کۆنکریتیـیـەکانی ژیـانی واقیعـی دەدریّو کیشەکان لەسەر ئاستی ئایدیۆلۆجی چارەسەر دەکرین.

هەندیك لەو دژایەتیانـەی لـەم بابەتانـەدا هـەنو لـە خـوارەوە بـاس دەکریـن، پیویسـتیان بـە دیـاریکردنو شـیکارکردن هەیـە. لـە کۆبوونـەوەکانی خانـەی تورکیدا لە ئەنقەرە، لە گفتوگۆکانی ئەنجومەنی لیکۆلینەوەی میژووی تورکدا، لە ووتارەکانی ئەنجومـەنی لیکۆلینـەوەی زمـانی تورکیـدا، بـاس لـەوە دەکریـت کە ((هەموو کەسیك تورکە، بەختیارە لەوەی تورکە، میللەتیك نیە ناوی کوردو زمانیك نیـە نـاوی کـوردی بیـت))، بـەلام لـە ((خۆرهـەلات))، لـە ئـاگری، زیـلان، هـەکاری، سامسـۆنو تونجـەلیدا، کوردەکـان لەبەرئـەوەی کـوردن قـەتلو عـام دەکرینو رادەگویزرین.

لە ئەنقەرە، لەکۆبوونـەوە جۆربـەجۆرەکاندا رادەگەیـەنریّ کە گوایـە زمـانیك نیـە نـاوی کـوردی بیـت، بەلام لە((خۆرهـەلات)) ئەوانـەی بـەکوردی قسـەدەکەن سـزای مـادی (پـارە)یـان بەسـەردا دەسـەپینریت. لـە زینـدان تونـد دەکریـن. ئەوانـەی بـەکوردی قسەدەکەن سزای مـادی دەدریـن ولـەزیندان تونـد دەکریـن، لـەپیناوی لـەناوبردنی زمـانی کوردیـدا دریغـی لـەهیچ کـاریك نـاکریت، پیـاوە ئیداریـەکان ((خۆرهـەلات))یش بروسکەی پیرۆزبـایـیو هیـوای سـەرکەوتن بـۆ کۆنگرەکـانی زمـانی تورکـیو میـژووی تـورك دەنـیرن و، دەلیـن بریارەکانتـان دەقاودەق جیّبەجیّ دەکەین (کوردایەتی لەناودەبەین).

لەئەنقـەرە لافـی گـەورە گـەورەی وەکـو: ((ئیمـە یەکـەمین شـەری رزگاریمـان دژی ئیمپریـالیزم بـەرپا کـرد))، ئیمـە بـوویـن بەپیشـرەوی هـەموو نەتـەوە چەوساوەو کۆیلەو ستەم لیکراوەکان، ((چۆن هەلهاتنی خۆر لەئاسۆوە دەبینم، ئاواش لەبەرچاومـە کـە نەتـەوە کۆیلـەو سـتەم لیکراوەکـانی خۆرهـەلات یـەك بەیەك رادەپەرن))، لیدەدریت، کەچی بە کردەوە کوردستـان، بەهاوکاری کردن لەگـەل گـەورەترین هـیزە ئیمپریالیـەکانی سـەردەمدا، دابـەش و پارچـە پارچـە دەکریـت. کۆشـش دەکریـت بـەهاوکاری لەگـەل ئیمپریـالیزمی ئینگلـیزیو فەرەنسیدا، کوردستان دابەش و کۆنترۆل بکریـت. هـەموو هەولـەکانی کـورد لەپیناوی مافی چارەی خۆنووسیندا، خەلتانی خوین دەکرین.

بـــــەشـــــى چـــــــوارەم
ئەنجام

١-تێزى مێژووى تورك و تيۆرى زمانى خۆر

پاش ئەوەى تێزى مێژووى تورك و تيۆرى زمانى خۆر هێنراونەتە ئاراوە، ژمارەيەكى زۆر لێكۆڵينەوەى هاو ئاهەنگ لەگەڵ ديدو بۆچوونەكانى ئەو دوو تێزەدا ئەنجامدراون. ژمارەيەكى زۆر ووتار نووسراون. دەكرێ ئەو لێكۆڵينەوەو ووتارانە بەم شێوەيە ڕيزبكرێن:

١-شەمسەدين گوونالتاى، خۆرهەڵاتى نزيك، ئيلام و ميسۆپۆتاميا لە يەكەمين سەردەمەكانى مێژووى توركدا، دەزگاى مێژووى تورك TTK ، ئەنقەرە ١٩٣٧.

٢-شەمسەدين گوونالتاى، خۆرهەڵاتى نزيك ٢ ، ئانادۆڵ لە كۆنترين سەردەمەكانەوە تا داگيركردنى لەلايەن هەخامەنشيەكانەوە (ئەخمينى يەكان)، TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٦.

٣-شەمسەدين گوونالتاى، خۆرهەڵاتى نزيك ٣ ، سوريا و فەڵەستين، TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٧.

٤-شەمسەدين گوونالتاى، خۆرهەڵاتى نزيك ٤، بەشى يەكەم، بەشى دووەم، TTK ، ئەنقەرە ١٩٥١.

٥-شەمسەدین گوونالتای، مێژووی ئێران بەرگی١، TTK ، ئەنقەرە ١٩٤٨.
٦-شەمسەدین گوونالتای، ڕەشنووسی هێڵە گشتیەکانی مێژووی تورك ٢، ژ-٣٣، میسۆپۆتامیا- سۆمەریەکان، ئەستەموول ١٩٤٣، ٢٠٨ ل.

لەم کتێبەدا لە بیرچوونەوەی خودێتی لای تورکەکان، بەم شێوەیە باس دەکرێت:

" ئەم گروپە ئەتنییانە کە بنەچەیان دەگەڕایەوە بۆ ئاسیای ناوەڕاست، لە ئەنجامی سروشتو توانا ڕەگەزیەکانیانو بەرزیی کولتوورەکانیاندا، بوو بوونە توخمی کاراو داهێنەری ئەو کۆمەڵە مرۆییە. بەڵام ئەم توخمەکاراو داهێنەرە لە نیمچە دورگەی عەرەبداو، لەبەر لێشاوی بەردەوامی کۆچەرەکاندا ووردە ووردە زمانی ڕەسەنی خۆیان لە دەستداوەو لە ئەنجامی توانەوە لەناو زۆربەدا، بە سامی بوون.

پاش تێپەڕینی هەزاران ساڵ بەسەر ئەو سەردەمانەدا، دەبینین لەهەمان ناوچەدا هەمان ڕووداو دووبارە بۆتەوە. لە سەردەمی خەلافەتی عەباسیدا ئەو تورکانەی هاتن بۆ بەغداو ئاسیای نزیك، هەرچەندە لە سەرەتادا بوونە توخمی فەرمانڕەواو کاراو داهینەری ئیمپراتۆری عوسمانی، بەلام ئەوە ڕاستیەکی میژوویی زانراوە کە بە تیپەرینی کات لەناو زۆربەدا توانەوەو ڕۆیشتن. هیزە تورکەکانی سامەرا، ئەمیرولئومەراکانی بەغداو هیزەکانی دواتریشیان، ئەمیرەکانی سەلجوقو ئەتابەکیەکان، لە میسۆپۆتامیاو سوریاو فەلەستیندا، لەناو ئەو زۆربەیەدا کە خۆیان فەرمانڕەوایان بوون زمانی ڕەسەنی خۆیان لە دەستداو بوون بە عەرەب. ئایا ئەمە تا ڕادەیەك ڕووداویکی نوی نیە؟" (ل ٥٩)

٧- شەمسەدین گوونالتای، مەسەلەی ڕەگەزو نیشتمانی یەکەمی تورکەکان، گۆڤاری سیمیناری میژوو، کۆلیجی ئەدەبیاتی زانکۆی ئەستەموول، ئەستەموول ١٩٣٧.

٨-شەمسەدین گوونالتای، خۆرهەلاتی دوورو چینی کۆنو هندستان لە یەکەمین سەردەمەکانی میژووی تورکەوە، کۆلیجی ئەدەبیاتی زانکۆی ئەستەموول، ئەستەموول ١٩٣٧، ل ٣٠٩.

٩-قەدری کەمال (کۆپ)، خۆرهەلآت و باشووری خۆرهەلآتی ئانادۆڵ، فۆلکلۆر، ئەنقەرە ١٩٣٣، چاپخانەی (حاکمیەتی میللیە).

لەم کتێبەدا کە دەڵێت ((پێشکەشە بە سەرەك وەزیری بەناو بانگ و زۆر خۆشەویستمان حەزرەتی عیسمەت پاشا))، بە کورتی ئاوا دەگوترێ:

" مێژووی ئەو هەرێمانەی ئەمڕۆ نیوەیان بە تورکی و نیوەکەی تریان بە زمانەکانی تر قسەدەکەن، هەروەها ئەو لێکۆڵینەوانەی لەو هەرێمانەدا دەیانکەین، دەتوانن گەلێك شتی بە نرخمان فێربکەن.

-بۆچی لێرە هەمووان بە تورکی قسە ناکەن؟

-بۆچی نیوەی خەڵکی ئەم هەرێمانە، بە زمانێکی جیاواز لە تورکی قسە دەکەن؟

-ئایا لەم نیشتمانە ڕەسەنەی تورکدا، قسەکردن بە زمانی جیاجیا شتێکی ڕاستە؟ تەنها مێژووی ئەو هەرێمانە دەتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانەمان بداتەوە. لەبەر ئەوە پێویستە گرنگی بە مێژوو وناسینی خەڵکی ویلایەتەکانی خۆرهەلآت و باشووری خۆرهەلآتی ئانادۆڵ بدرێت. (ل ٨-٩)

هاتن و نیشتەجێبوونی تورك لەم هەرێمانەدا، لانیکەم ٧٠٠٠ ساڵ لەمەوبەرە. کە لەسەرجەمی ئیمپراتۆری عوسمانیدا دەگوترا ویلایەتەکانی خۆرهەلآت، بەشێك لە خوێندەواران و خەڵکی کوردستان-یان بە بیردا دەهات. لەدوا سەردەمەکانی ئیمپراتۆری عوسمانیشدا، ناوێکی تری ئەم ناوچەیە بوو بە ئەرمەنستان. ئەو سەردەمە بەشێك لە ویلایەتەکانی باشووری خۆرهەلآتیش بە کیلیکیە حسابکراوە.

کاتێك کە هێرشی قەومە تورکەکان لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بەرەو هەرچوارلای جیهان دەستی پێکردووە، سەر زەمینێك هەبووە کە خێڵ و تیرە تورکەکان لە (ما وراء النهر)ەوە بەرەو باکوورو خۆرئاوا و باشوور لەوێ لایان داوە و ناوبەناویش تێیدا نیشتەجێ بوون.

خێڵە تورکەکان، کە لە کەنارەکانی دەریای خەزەرو ئاسیای ناوەڕاستەوە بەرەو خۆرئاوا ڕۆیشتوون، لە هەموو سەردەمێکی مێژوودا

بێرەدا تێپەڕیون، جێپێیان لەم ناوچانەدا بەجێ هێشتووە، لێرەوە بە ناوەڕاست و خۆرئاوای ئانادۆڵدا بڵاو بوونەتەوەو ڕۆیشتوون. لەبەر ئەوەشە کە هیچ گومانێك لەوەدا نیە قەومە تورکەکان لە هاتنیاندا بۆ ئانادۆڵ، ئەم هەرێمانەیان کردووە بە نیشتمانی خۆیان، بەکەنارەکانی ڕووباری دیجلەو فوراتدا بڵاو بوونەتەوەو شارستانێتی ی باڵایان لەوناوچانە دامەزراندووە.

مێژووی بەجێ هێشتنی نیشتمانی یەکەمی تورکەکان و هاتن و نیشتەجێبوونیان لە ئانادۆڵدا، بە٧٠٠٠ ساڵ دەژمێردرێت.)) (مێژووی تورك، بەرگی یەکەم، ل ٣٠، ل ٩)

"ئەگەری ئەوەی کە ناوی دیجلەو فورات ووشەی ڕەسەنی تورکین و تورکەکان ناویان لەو دوو ڕووبارە نابێت، ئەگەرێکی زۆر بەهێزە. بەڵام ئێمە ناچینە قووڵایی ئەو مێژووە کۆنەوە، تەنانەت واز لە دۆزینەوەی ئەم دواییانەی پاشماوەی حیتی یەکان لە دەوروبەری مەلاتیە دێنین و، جارێ لە سەردەمە نزیکەکانی مێژووی ئەو شارستانێتی یانە دەکۆڵێنەوەو هەرچیمان دۆزیەوە، لەگەڵ بیروڕای خۆماندا بە کورتی دەیخەینە بەر دەستی مێژوونووس و خوێنەران." (ل ١٠)

"خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتی ئانادۆڵ، لە مێژووی کۆنی تورکدا، بابەتی شایانی لێکۆڵینەوەن. خێڵە تورکەکان کە لەسەردەمە جۆربەجۆرەکانی مێژوودا لە نیشتمانی یەکەمی خۆیانەوە کەوتوونەتە ڕێ و هاتوون، هەندێك جار بەم ناوچانەدا تێپەڕیون و هەندێك جاریش کردوویانن بە نیشتەجێ و نیشتمانی خۆیان، جێپەنجەی شارستانێتی یە هەمەجۆرەکانی مێژووی تورك و پاشماوەی تائەمڕۆ هاتووی ئەو شارستانێتی یانەیان لەسەر ئەم خاکە دەوڵەمەند و هەژارە بەجێ هێشتووە.

با هیچ گومانێکمان لەوە نەبێت کە ئەم پارچەیەی نیشتمانە مەزنەکەمان کە بە درێژایی مێژووی تورك ئەم تایبەتمەندیەی بەردەوام بووە، پڕە لە کۆمەڵێك حەقیقەت کە بە نهێنی و داخراوی ماونەتەوەو ئێمە هێشتا پێمان نەزانیون یاخود بەنیوەیی پێمان زانیون، بەڵام دۆزینەوەو ئاشکراکردنیان زۆر پێویستە. گەڕان بەدوای ئەو حەقیقەتانەدا، دۆزینەوەو بڵاوکردنەوەیان و

لیرەشـەوە پیشـکەش کردنـی خزمـەتیکی نـوی بـە میللـەتی تـورك، کـاریکی پیویستە.)) (ل ٨)

" دەبی ئەوە دووبارە بکەینەوە کە: خەلکی ئەم هەریمانە کە لە رووی نەژادو داب و نەریتـەوە <u>تورکـی بیخەوشـن</u>، لـە سـایەی ئیـدارەی ویرانکـەرو کەمتەرخەم و فەرامۆشکاری سەلتەنەتی عوسمانیدا، چـەندین سـەدە لـە ژیـر دەستی دەرەبەگایەتیدا ئازاریان چەشتووە. لە روانگەی ریکخستنی دەولـەت و حکومەتـەوە، سیمای میژوویی و ئیدارە کۆنەکانی ویلایەتەکانی خۆرهـەلات، شیوەیەکی فیودالیانـەیان هەیـە. یاچەند سولتان و چەند پاشایەك بـەریوەیان بردوون، یاخود چەند میرو بەگیك. دەرەبەگەکان ئەم هەریمانـەیان کردووە بە پارچـەی جیاجیـا و لـە سـەختترین بـارودۆخدا باجیـان لیوەرگرتـوون. لـەپال ئەوانیشـدا، مـەلا و شـیخەکانیش یارمـەتی ئـەم راوو روتکردنـەیان داوەو چەمکی دەولـەت و ئایین لە دەستی دەرەبەگـەکان و چینـی رۆحـانیدا (پیـاوانی ئایین)، بوونەتە بەهیزترین و ویرانکـەرترین ئامرازی چەوساندنەوە. یـەکیك لـە هۆکارەکانی دواکـەوتنی ئەم هەریمانە، یاخود یـەکیك لـە سـەرەکی ترین ئـەو هۆکارانە، ئەمەیە." (ل ١٧)

"ناوی گوند، بینا، نیشتمان، خیزان، کەس، خیل وهۆزەکان تورکی یـە." (ل ١٨-١٩)

" لـە روانگـەی دەولەمـەند کردنـی میـژووی تـورك و فۆلکلـۆری تورکی یـەوە، ویلایەتـەکانی خۆرهەلاتیشمان وەکـو ناوچـە تورکیـەکانی تر، پـرن لـە مـادەی کولتووری دەولەمەند لە ویلایەتەکانی خۆرهەلاتماندا بە تۆوی پیاز دەلین (*kisha*). ناحیەیـەکی قـەزای (تۆرتوم)ی سـەر بە ویلایـەتی ئـەرزرومیش نـاوی (*kisha*) یە.

کولتـووری تورکـی لـە هـەزاران سـال لەمەوبـەرەوە لـەم ناوچانـەدا نیشتەجی بووە، بلاوبۆتەوەو پیگەیشتووە. بەلام لەگەل ئەوەشدا زۆربەی خیلە تورکـەکان کـە بـەو وولاتـە پـان و بەرینانـەدا بلاوبوونەتـەوەو کردوویانـە بـە نیشتمانی خۆیان، گەلیك لە بەهاکانی خۆیان لە بەرامبەر کولتـووری عـەرەب و کولتووری عەجەمدا کە لە خۆرهەلاتەوە هاتووە، لە دەستداوە." (ل ٣٥)

" گەورەترین حەقیقەت ئەمەیە: ئێمە هەرێمەکانی خۆرهەلأت و باشووری خۆرهەلأتی ئانادۆڵ بەو ئەندازەیەی کە شایانی خۆیانە، ناناسین. چونکە هەموو تایبەتمەندیەکانی ئەم ناوچانەمان بە ڕاستترین تێڕوانینەوە نەزانیوە. پێدەچێ لەم بوارەدا هەوڵی شایانی باسمان تاڕادەی نەبوون کەم بێت. پێویستە بە شێوەیەکی ڕاست و ڕەوان ئەوە بزانین و لە بیری نەکەین کە: ویلایەتەکانی خۆرهەلأت و باشووری خۆرهەلأتیشمان وەکو ئانادۆڵی ناوەڕاست و خۆرئاوا، وولأتێکن کە لە دامەزراندنیەوە لە شێوەی نیشتمانی تورکدا دامەزراوە. باپیرانمان کە یەکەمین دانیشتوانی نیشتمانی ئەمڕۆمان بوون، دەیان هەزار ساڵ لەمەوبەر هاتوونەتە ئەم ناوە (نووسەر لەسەرەتای کتێبەکەیدا باسی ٧٠٠٠ ساڵ دەکات. ئێستا دەڵێت ١٠٠٠٠)، لێرەوە چوون بۆ ناوەڕاست و خۆرئاوای ئانادۆڵ، لەوێوە بە تەراکیا و ناوچەکانی تردا بلأوبوونەتەوەو، لەسەر ئەم خاکە بناغە تەندروست و هەرگیز نەلەرزیوەکانی کۆماری تورکیای ئەمڕۆیان دامەزراندووە. کۆنترین شوێنەوارەکانی شارستانێتیی تورکی، لەهەر سووچ و کەنارێکی ئەم هەرێمانەدا بەجێماون. بەشێکی زۆریشیان هێشتا لە ژێر خاکدا ماونەتەوە." (ل ٦٤)

١٠-یوسف زیائۆزەر، مێژووی میسر، ئەستەموول ١٩٣٩، ل- ٣٤١. لەم کتێبەدا داکۆکی لەوە دەکرێت کە یەکەمین دانیشتوانی ڕەسەن و ناوچەی میسرو خوداوەندەکانی میسر، لە نەژادی تورکەوە هاتوون. ئاوا دەگوترێت:

"شارستانێتی چاخی بەردینی نوێ و چاخی کانزا (معدن)، لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بە جیهاندا بلأوبوونەوە. ئەمڕۆش خەریکە بەتەواوی ئەوە قبوڵ دەکرێت، ئەم یەکەمین شارستانێتییەی سەردەمەکانی بەر لە مێژوو، کە بناغەی خۆئامادەکردن بووە بۆ شارستانێتی، لە لایەن ئەو خەڵکەوە هاتووە کە ئاسیای نزیک و ناوچەی ئاووهەوای دەریای سپییان داگیر کردووە. میسرییە کۆنەکانیش کەکەس گومانی لە ئاسیایی بوونیان نیە، لە ڕیزی پێشەوەی ئەم شارستانێتییەوە دێن.

تێگەیشتن لە مێژووو سەرگوروشتەکانی ئەمە (میسر) و دەست نیشانکردنی پەیوەندیی و خزمایەتیەکانی لەگەڵ باپیرە دوورەکانماندا، دەقاودەق کۆڵینەوە لە خودی مێژووی تورک دەگەیەنێ. چونکە میسری

سەردەمی بەر لە میژوو، میسری ئەو دانیشتوانەیە کە لە ئاسیای ناوەراستەوە هاتوون، یاخود بە واتایەکی تر میسری تورك و ئۆرال- ئالتاییەکانە. بۆیە لەم کتیبەدا لە روانگەی ئارکیۆلۆجیاو ئەنترۆپۆلۆجیاو بەتایبەت زمانەوانیەوە، لە پلەی نزیکایەتی و خزمایەتی میسریەکان و تورکەکانمان کۆلیەوەو گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە میسریەکان تیکەلاویك بوون لە تورك و خیلە ئۆرال- ئالتاییەکان.

کەسانیك دەبن کە ئەم ئەنجامە بە زیادە رەوی و بەرز فرین بزانن. ئەوەی لە بەرامبەر ئەو جۆرە کەسانەدا بگوترێ، ئەمەیە. هەموو جیهانی زانست قبولیان کردووە کە میسریەکان ئەفەریقایی نەبوون. کەسیش ناتوانێ بانگەشەی ئەوە بکات کە ئەوروپایی بوون. کەس لافی ئەوە لێ نادات. کەواتە گومانی تیدا نیە لە ئاسیاوە هاتوون بۆ میسر. ئەمەش بەلگەی مادی خۆی هەیە. گەران بەدوای بنەچەی ئەو خەلکەدا لە عەرەبستان، بیهودەیە. چونکە تەنانەت ئەگەر زمانەکەشیان بە خزمایەتی ببریتەوە سەر زمانی عەرەبی، زمانی عەرەبی خۆیشی زمانیکی رەسەن نیە، ئەویش تیکەلاویکە لە زمانە ئۆرال- ئالتاییەکان. مەحالیشە خەلکی باشووری رووسیا و قەوقاز بووبن. چونکە لەسەردەمی بەستەلەکدا، ئەو دەشتەو چیاکانی قەوقاز لەگەل بانی ئیراندا، لە ژیر تویژالی سەهۆلدا بوون. بەجۆریك کە کۆمەلانی مرۆڤ نەیاندەتوانی تیایاندا بژین. کەوابێ تاکە شوینیك کە بتوانرێ وەکو سەرچاوەی بنەرەتی ی میسریەکان قبول بکریت، بیجگە لە ئاسیای ناوەراست هیچ شوینیکی تر نیە. سیماو سیفەتە جەستەییەکان و زمانەکانیشیان ئەوە نیشاندەدات. لەبەرئەوە، ئەو ئەنجامەی پێی گەیشتووین، نەبە زیادە رەوی دادەنریت، نەبە بەرز فرین. بە پیچەوانەوە، ئەنجامیکی سروشتی و مەنتیقی ی رەوتی مرۆڤایەتیە.

ئەوانەی لەسەر ئەو ریگە نورانیە دەرۆن کە بلیمەتی ی پر بەرهەمی ئاتاتورکی مەزن کردویتی یەوە، بیگومان لە داهاتوویەکی نزیکدا دەگەنە خودی راستی.)) (ل ٢)

"بە بیرو بۆچوونی ئیمە، وەك چۆن ئەو (نەتەوانە) تورك بوون کە بە نەوەی نام دادەنرین و شارستانیتی چاخی بەردینیان هینا بۆ دەوروبەری تەپ لە میسری سەروو، هەروەش ئەوانەی کە شارستانیتی چاخی بەردینیان هیناوە بۆ

میسری خواروو، هەر تورك بوون. قوشی‌یەکان (*Kusi*) هەتا ئەمڕۆش وەکو یەکێك لە خێڵە تورکەکان دەژین. لیبیاییەکان، نیبی‌یەکان* لە ناو چوارچێوەی هەمان خێڵدان."[1]

١١- یوسف زیا ئۆزەر، لە لێکۆڵینەوەکانی زمانەوە: سامی‌یەکان- تۆرانی‌یەکان، بەرگی ٢، بەشی ١، ئەستەموول ١٩٣٤.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا لافی ئەوە لێدەدرێت کە ڕیشەی زمانە سامی‌یەکان تورکی‌یەو ئاوا دەگوترێ:

(ئەم لێکۆڵینەوانە بەرهەمی ئەو هوشیاربوونەوە زانستیەن کە غازی‌ی پایە بەرز خوڵقاندویێتی، ئەو غازی‌یەی بڕیاری داوە وەك چۆن بوونی سیاسی تورکی بنیاتناوەو پاراستویێتی، ئاواش بوونی فکری‌و کولتووری تورك بپارێزێ‌و بەرزی کاتەوە بۆ ئەو پێگەیەی کە شایانێتی. سوپاس‌و پێزانین‌و مل کەچی بۆ ئەو بلیمەتە مەزنە، کە شۆڕشە مەعنەوی‌و فکریەکانیشی بە ئەندازەی شۆڕشە مادی‌و سیاسیەکانی ڕەگی ئەبەدی‌یان داکوتاوە." (ل ٣)

"یەکەم جار کە گوتراوە زمانە سامی‌و هیندو ئەورووپاییەکان لقێك‌و دیالێکتێکی تێکەڵ‌و ئاوێتە بوون لە زمانی تۆرانی، خاوەنی ئەم قسەیە بە

---

* ***لە دەقە تورکیەکەدا ئەم ناوە بەم شێوەیە نووسراوە: Nbiler***

[1] ***بیروڕاکانی پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر-ی نوێنەری ئەسکی شەهر سەبارەت بە خەڵکی میسرو مێژووی میسر، ئەمانەن. لە ساڵی ١٩٥٦دا پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان کتێبێکی نوێی لەسەر بابەتی مێژووی میسر بڵاوکردۆتەوە (شارستانێتی‌و مێژووی میسری کۆن، دەزگای مێژووی تورك، ئەنقەرە ١٩٥٦، ل ٣٩٥). پرۆفیسۆر د. ئافەت ئینان لەم کتێبەیدا بە هیچ جۆرێك باسی ئەو کتێبەی سەرەوەی پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر ناکات. نە لە پەراوێزو نە لە بیبلۆگرافیاکەشیدا تووشی ناوی پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر نابین. ئەمە لە کاتیکدایە کە لە سالانی ١٩٣٠ و دواتردا، هەردووکیان پیکەوە لەسەر خوانەکانی پیشەوای مەزن مستەفا کەمال‌و کۆنگرەکانی مێژووی تورك‌و زمانی تورکیدا، داکۆکی‌یان لەوە دەکرد کە خەلکی ناوچەیی‌و ڕەسەنی میسر تورك بوون.***

کەسێك کە گوناهێکی گەورەی کردبێت، دادەنرا. ئێستا بەتەواوی لەگەڵ ئەم بیروڕایە ڕاهاتووین‌و، ئەوانەش کە بانگەشەی بۆ دەکەن زۆر بوون.
هیوادارم لاوانی تورك کە لە سایەی هاندان‌و پشتیوانی بەرزو ژیانبەخشی غازی مەزندا پێدەگەن، ئەو ڕاستیە مەزنەی کە زمانی تورکی زمانەکان‌و ڕەگەزی تورکیش دایکی میللەتان بووە، بە هەموو جیهان بگەیەنن." (پێشەکی)

هیوادارین ئەو ڕوونکردنەوەو درێژەیەی لە بەرگی یەکەمدا، سەبارەت بەوەی کە ئەسڵ‌و سەرچاوەی قەومە هیندو ئەوروپاییەکان ئۆرال- ئالتایی بووەو هەروەها ئەو ڕوونکردنەوەو ووردەکاریانەی سەبارەت بە ناوی ئاری- سامی‌و وەرگێڕانە ئەڵمانیەکەی پێشکەشمان کردن، مەسەلەکەی بەپێی پێویست ڕوون کردبێتەوەو سەلماندبێتی عەرەب قەومێك نیە لە عەرەبستاندا لە دایك بووبێ، بەڵکو یەکێکە لە یەکەمین کاروانەکانی ئەو کۆمەڵە مرۆییەی لە سیبریاو بەرزاییەکانی تۆرانەوە هاتوون. (ل ٣١٤) بەشێك لە بەڵگەکانی ئەم ڕاستیە، ناوی خێڵە عەرەبەکانەو بەشێکی تریشی ڕیشەو ڕێساکانی زمانی عەرەبیە." (ل ٣١٤)

١٢-*سایم عەلی دیلەرمە، بەرەو یەکێتی زمان، گۆڤاری ئەنترۆپۆلۆجیای تورکی، ژمارە ١٣-١٤، مارت- ئەیلولی ١٩٣٤؛ ژمارە ١٥-١٦، مارتی ١٩٣٤، ژمارە ١٧-١٨، ١٩٣٥، ژمارە ١٩-٢٢* [*] *(ئەم لێکۆڵینەوەیە بە زمانی فەرەنسی نووسراوە. لە لێکۆڵینەوەکەدا هەوڵدەدرێت ئەوە بسەلمێنرێت کە ڕیشەی زمانە هیندو ئەوروپیەکان تورکی بووە)*

١٣-*ئیسماعیل حامی دانشمەند، یەکێتی بنەچەی تورك لەگەڵ هیندو ئەوروپاییەکاندا، بەرگی١، ١٩٣٥، بەرگی ٢، ١٩٣٦، چاپخانەی دەوڵەت، ئەستەموول.*

---

[*] *لێرەدا بە ئاشکرا دیارە کە مانگ‌و ساڵ‌و ژمارەکانی گۆڤارەکە بە هەڵە چاپکراون. بەڵام لەبەرئەوەی هیچ سەرچاوەیەکمان لەبەر دەستدا نیە بۆ ڕاستکردنەوە، وەکو خۆیان نووسیماننەوە.*

١٤-ئەحمەد جەواد ئەمرە، تورکی و ئەو زمانەی سۆمەریەکان قسەیان پێ کردووە، یەنی تورک Yeni Turk، ١ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٢، ل ٤٨-٥٨.

١٥-سەفوەت ئەنگین، دەروازەیەك بۆ: پرنسیپەکانی شۆڕشی کەمالی، مێژووی شارستانێتی تورکی مەزن و لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆجیانەی، چاپخانەی جمهوریەت، ئەستەموول ١٩٣٨.

١٦-قەدری کەمال، مەسەلەی زمان لە خۆرهەلاتی ئانادۆڵدا، ئولکو Ulku، ژ- ٥، حوزەیرانی ١٩٣٣، ل ٤٠٤-٤٠٧، لەم ووتارەدا ئاوا دەگوترێ:

"وەکو ئامارەکان پێمان دەڵێن، بەشێکی زۆری خەڵکی ئەمڕۆی خۆرهەلات و باشووری خۆرهەلات، بە زمانی جیاواز لە تورکی ی ڕەسەن قسە دەکەن. ئەم مرۆڤانە کە لە کاتی خۆیدا نزیکەی هەموویان بە تورکی قسەیان کردووە وبە پێی بەڵگەنامە مێژووییەکان بێجگە لە تورك سەر بە هیچ نەژادێکی تر نین، هەر چۆنێ بووە زمانی رەسەنی خۆیان لە دەستداوە و زمانی بێگانەیان وەرگرتووە.

دانیشتوانی دەوروبەری خۆرهەلات و باشووری خۆرهەلاتی ئانادۆڵ، تا چەند سەدەیەك لەمەوبەر، هەر بە تورکی رەسەن قسەیان دەکرد. ئەمڕۆ لەو ناوچانەدا چەند زمانێك بەکاردەهێنرێن. لە نێوان ئەو زمانانەدا،پاش زمانی تورکی، بڵاوترینیان زمانی کرمانجی و زازاییە. هەردووکیشیان زمانی سەرەتایین. لە ئەنجامی ژمارەیەکی زۆر لەو لێکۆڵینەوانەدا کە ئەنجامدراون، دەردەکەوێت ئەم زمانانە (تێکەڵ) ێکن لە دوو دیالێکتی تورکی کە (تورکە چیاییەکان) قسەیان پێدەکەن. خێڵێکی تورکمان کە لە دۆڵێکی هەکاریدا دەژین، بەخۆیان دەڵێن (کورد)."

١٧-د. رەشید غالب، شۆڕشی مێژووی تورك و تێزە بێگانەکان، ئولکو، ژمارە ٩، تشرینی یەکەمی ١٩٣٣، ل ١٦٤-١٧٧ (لەم ووتارەدا تێگەیشتنی کەمالیزم و ناسیۆنال سۆسیالیزم-ئایدیۆلۆجیای نازیەکانی ئەڵمانیا- پێکەوە بەراورد دەکرێن و داکۆکی لەوە دەکرێت کە دووەمیان یەکەمیانی لە خۆیدا هەڵگرتووە).

١٨- حسەین نامیق، سەبارەت بە سۆمەریەکان، ئولکو، ژمارە ١٢، کانونی یەکەمی ١٩٣٣، ل ٣٨٦-٣٩٣. (لەم نووسینەدا هەوڵدەدرێت تورك بوونی سۆمەریەکان بسەلمێنرێت.)

١٩- شەوکەت عەزیز، هێزی بایۆداینامیکیو ئەنترۆپۆداینامیکیی مێژووی تورکو ئاسیا، ئولکو، ژمارە ١٨، ئابی ١٩٣٤، ل ٤١٣-٤١٨.

٢٠- محەمەد سەفوەت، ئیمپراتۆری حیتی، کۆنترین شارستانێتی تورك لە ئانادۆڵدا، ئولکو، ژمارە ٢١، تشرینی دووەمی ١٩٣٤، ل ١٦٤-١٧٢.

ئولکو، ژمارە ٢٣، کانوونی دووەمی ١٩٣٥، ل ٣٢٣-٣٢٨.

ئولکو، ژمارە ٢٤، شوباتی ١٩٣٥، ل ٤١٨-٤٢٦.

ئولکو، ژمارە ٢٩، تەمووزی ١٩٣٥، ل ٣٢١-٣٢٣.

(لەم زنجیرە ووتارەدا هەوڵدراوە بسەلمێنرێت کە حیتییەکان تورك بوون.)

٢١- موزەففەر، نەژادی تورکو مێژووی تورك، ئولکو، ژمارە ٢٢، کانونی یەکەمی ١٩٣٤، ل ٢٤٩-٢٥٤.

٢٢- حەسەن رەشید تانکوت، سۆمەر، موهانجۆدارا، خەراپاو زمانی دایك، ئولکو، ژمارە ٣٢، تشرینی یەکەمی ١٩٣٥، ل ٩٠-٩٢. (لەم ووتارەدا هەوڵدەدرێت بسەلمێنرێت سۆمەریەکان تورك بوون.)

٢٣- نافی عاتف کانسو، کۆلێجە نوێکەمان، ئولکو، ژمارە ٢٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ٤٠١-٤٠٢. (لەم ووتارەدا، کە بە بۆنەی کرانەوەی کۆلێجی زمان-مێژوو وجوگرافیاوە پێشکەشکراوە، هەوڵدەدرێ تورك بوونی حیتییەکان، سۆمەریەکان، میسرو میسۆپۆتامیا بسەلمێنرێت.)

٢٤- ووتەی سەفوەت ئاریکان،کرانەوەی کۆلێجەکەمان، ئولکو، ژمارە ٣٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ٤٠٣-٤٠٥ (لەم ووتارەدا کە بۆنەی کرانەوەی هەمان کۆلێجەوە پێشکەشکراوە، باسی ئەو کولتوورو شارستانێتییانە دەکرێت کە تورك لە چینو هندستانو میسۆپۆتامیادا دایمەزراندووە.)

٢٥- ئافەت، یەکەمین وانەی خاتوو ئافەت پاش کرانەوەی کۆلێجی نوێ، ئولکو، ژمارە ٣٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ٤٠٦-٤٠٩. هەروەها بڕوانە: ئاین

تاریهی Ayin Tarihi، ژماره ٢٦، شوباتی ١٩٣٦، ل ١٨-٢٣. خاتوو ئافەت لە یەکەمین وانەیدا پاش کرانەوەی کۆلیجی زمانو میژوو و جوگرافیا، لە شوینیکدا دەقاو دەق ئاوا دەلیت:

" دەبێ بلیم سۆمەریو حیتییەکان تورك بوون، ئەو شارستانیتییانەش کە لە میسۆپۆتامیاو ئانادۆلدا دایانمەزراندوون، راستەو راست شارستانیتی تورکی بوون. حەقیقەتە هەرگیز نەلەرزیوەکانی میژووی ئیمە لە لایەن زانا بێ لایەنەکانەوە، کە لە نزیکەوە سەرنجی دۆزینەوە میژوویییە نویکان دەدەن، بەووردی کۆلینەوەیان لەسەر دەکریو پشت راستیان دەکەن."[٢]

٢٦-ئەو کۆنفرانسەی سکرتیری گشتی دەزگای زمانی تورکیو نوینەری بوردور، پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی دیلمەن لە رادیۆوە بلاوی کردۆتەوە (ئولکو، ژمارە ٤٣، ئەیلولی ١٩٣٦، ل ١٦١-١٦٦). ئەم کۆنفرانسە بە کورتی بەم شیوەیە:

---

[٢] لەو کاتەدا کە خاتوو ئافەتو ئەوانی تر ووتارەکانیان پیشکەش دەکەن، سەرۆکی گشتی (CHF) وسەرەك کۆمارو پیشەوای مەزن مستەفا کەمالیش لە نیوان گویگراندایە. خاتوو ئافەت لە بیرەوەریەکانیدا کە پاش سالانی ١٩٦٠ بلاوی کردوونەتەوە، ئەم بەشەی ووتارەکەی سەرەوەی واتە ئەوەی ناوی ناوە حەقیقەتە هەرگیز نەلەرزیوەکانی میژووی تورك)، لەو بیرەوەریانەدا نەهیناوەتەوە. بۆ نموونە لە کتیبی چەند بیرەوەریو بەلگەنامەیەك لەسەر ئاتاتورك دا (بلاوکراوەی بانکی ئیش، چاپی دووەم، ئەنقەرە ١٩٦٨)، رایدەگەیەنیت دەقی تەواوی ئەو کۆنفرانسەی بلاوکردۆتەوە (ل ٢٣٧-٢٤١). بەلام لە راستیدا بەشی حەقیقەتە هەرگیز نەلەرزیوەکانی میژووی تورك-ی لی دەرهیناوە. ئەمە راستکردنەوەو خۆدەربازکردنیکی بیدەنگو سەنگە، بێ هیچ رەخنە لەخۆگرتنیك. شاردنەوەی عەیبەکانە. بەلام لە راستیدا هیچ شتیك نیە بشاردریتەوە. نازانستی بوون، بێ میتۆدی، دۆگماتیزم، کۆپی کردنەوەو تۆمارکردنو، میژوو نووسین بە کرێ، بەو پەری چریو فراوانیەوە بەردەوامە.

"چوار سال لەمەوبەر لە رۆژیکی وەکو ئەمرۆدا، خۆریکی نویّ لە ئاسۆی بلیمەتی‌ی پیشەوای پایە بەرز ئاتا تورکەوە هەلهات. رزگارکەری مەزن کە دەیویست بناغەیەکی کولتووری بۆ بوون‌و بەهای نویّی تورک بنیات بنیت، ریگەکانی کارکردن لەسەر زمان (کۆلینەوە لە زمان)ی بۆ تورک‌و لاوانی تورک ئاشکرا دەکرد.

دەکریّ کۆنگرەی یەکەمی زمانی تورکی کە لە ٢٦ی ئەیلولی ١٩٣٢دا لە کۆشکی دولمە باخچە بەسترا، بە یەکەمین تیشکی ئەو خۆرە درەوشاوە نویّیە دابنریت کە بەدەوروبەردا بلاوبۆوە. ئەو سەرکردەیەی کە لە ٢٠ی ئابی ١٩٢٨دا بە قبولکردنی ئەلفو بی‌ی‌نویّی تورکی، یەکەمین قۆناغی بزووتنەوەی کولتووری تورکی‌ی دەست پیکرد، پیش ئەوەی دەست بداتە شۆرشی زمان، خەریکی مەسەلەیەکی گەورەی تر بوو: میژووی تورک،

میژووی دوینیّ‌و ئەمرۆمان؛

میژووی ئیمە پیش ئەوەی دەستی پیرۆزی ئاتا تورک بیگاتیّ، لە نەبوونی‌یەکی مایەی بەزەیی‌و ئازاردەردا دەبینراو نیشان دەدرا. لەو کتیبە بەناو میژووییانەوە کە لە ئەوروپاوە کرابوونە تورکی، بیجگە لە دایک بوون، چوونە سەر تەخت‌و مردنی پاشاکان‌و، بیبلۆگرافیاکانیان، هیچی ترمان نەدەزانی. ئەمانە وەکو ئەوەی پیکەوە ریکەوتبن، هەولیان دەدا وا لە- میللەتی تورک- بگەیەنن کە خاوەنی بوونیکی بی نرخ‌و نزمە. گوایە سەرەتای هەموو بوونیکی ئیمە بە چوونی گەلیکی چوار سەد خیوەتی بۆ ئانادۆل دەستی پیکردووە. گوایە سەرچاوەی کولتوورو زانستی یۆنانی کۆن‌و رۆما بوون، لە چاخەکانی ناوەراستدا عەرەب و لە چاخی نویشدا ئەوروپا بووە. گوایە لە رەوتی هەموو ئەم میژووەدا، تورک جگە لە شەرو پەلامار، لیدان‌و تیک شکاندن هیچی تری نەزانیوە.

تیزی میژووی تورک،

تیزی میژووی تورک کە بەرهەمی زیرەکی‌و بلیمەتی‌ی بەرزی ئاتا تورکە، لە بەرامبەر هەموو ئەو بیروبۆچوون‌و تیروانینە دوور لە راستیانەدا، ریگەیەکی نویّی نیشاندا. بە بەهیزترین بەلگەنامەکانی جیهانی زانست، ئەو راستیە

خرایه بەر چاوی جیهان کە یەکەمین دەستپێکی کولتووری جیهانو یەکەمین پەرەسەندنی، بەدەستی تورك بووە. دوا بەدوای ئەوەی مرۆڤایەتی خۆی لە ژیانی گیانەوەران دەربازکردو، پاش ئەوەی یەکەمین بوونی خۆی لە چاخی بەردینی کۆندا درێژە پێدا، واتە پاش چاخی هەرە کۆنی بەردین، کولتووری نیۆلیتیك، واتە کولتووری چاخی بەردینی نوێ کە دەرگای بۆ یەکەمین دروستکراوەکانی زیرەکی کردەوە، بۆ یەکەمین جار لە میشکی باپیرە براکیسەفالە تورکەکانماندا دامەزرا کە لە کەنارەکانی دەریای ناوەوەی ئاسیای ناوەراستدا نیشتەجێ بوون. دیسان هەر ئەو تورکە براکیسەفالانە بوون کە بۆ یەکەمجار کانزایان دۆزیوەتەوەو بەکاریان هیناوە، لە سایەی ئەمەشدا کولتووریکی نوێو گرنگیان خولقاندووە. ئەو راستیە کە تورکەکان بە کۆچکردنیان لە ئاسیای ناوەراستەوە بەرەو هەر چوارلای جیهان، کولتووری چاخی بەردینی نوێو کولتووری چاخی کانزایان بە جیهاندا بلاوکردۆتەوە. نامەوێ ئەوە لە بیر بکەم کە تورکو لاوانی تورك ناچارن دژی ئەوانە تێ بکۆشن کە هیشتا نکولی لەم راستییە دەکەن. بەلام لەوەش دلنیام کە هەرچۆنیك بیت سەرکەوتنی تیزەکەمان، بە رووناکیی ئەو راستیەی کە زیرەکی تورك دروستی کردووە، تازە لەوە دەرچووە کە بشاردریتەوە.

سەرکردەی پایە بەرزو زمان

تەنها زانستی زمان دەیتوانی ئەم ئەنجامە بەتەواوەتی ئاشکرا بکات ، کە تویژینەوەی بەر لە میژوو پێی گەیشتووەو هەموو رۆژیك بەو راستیانەی جیۆلۆجیا و ئارکیۆلۆجیا و ئەنترۆپۆلۆجیا دەیانهیننە ئاراوە، نرخو گرنگی گەلیك زیاتر پەیدا دەکات. ئالەبەر ئەمەیە کە ئەو کاتەی تیزی میژوو کەوتە سەر ریگای سەرکەوتن، تیروانینە گرنگەکانی سەرکردەی پایە بەرز دووبارە روویان کردەوە زمان.

زمانی تورکی لە حالیکدا بوو کە بە راستی پیویستی بە چاودیری وگرنگی پیدان هەبوو. ئیمپراتۆری عوسمانی بە دریژایی چەندین سەدە لەو غەفلەتەدا دەژیا کە هەر یەکە لەو شیوانەی زمانی تورکی، کە لە ناوچە

جۆربەجۆرەکاندا گۆرانیان بەسەردا هاتبوو، هەریەکەیان وەکو زمانیکی جیاواز بناسیت. ئەو شیوە زمانانەی وەکو خۆیان وەردەگرت و مۆرکی (بیگانە)ی لیدەدان، بەم شیوەیەش لە پیناوی ژیان بەخشین بە زمانی کۆسمۆپۆلیتی و دواکەوتووی بەناو(عوسمانی)دا، بە خۆرایی کاتی تورکی بەفیرۆدا.

(ئاتا تورك) کە بریاری داوە بە کولتووریکی نویّ و مۆدیرن و شایانەوە، داهاتووی درەوشاوەی تورکیش وەکو رابوردووە شکۆدارەکەی بژینیتەوە، دەبوو لە ریگەی فیرکردنی زاناو تورکەکانەوە، بەتایبەتی زمانی تورکی کە خەزینەی کولتووری تورکیە، لەو دۆخە تاریك و تیکەل و دواکەوتووە، قوتار بکات. دەبوو زمانی تورکی لە ریگە زانستیەکانەوە قوول و بەرفراوان بکریّ، ماهیەتی تەواوەتی و پیگەی لە نیوان زمانەکانی سەر زەویدا دیاری بکریت

سوپاس و پیزانین بۆ ئاتاتورك:

بەرهەمی هەموو ئەم کارانە، لە بلیمەتیکەوە دیت. ئەو بلیمەتە، ئەو خولقینەرە، ئەو لانکەیە، ئەو سەرەتاو کۆتاییەی تیگەیشتن لی ی ئاسان نیە، جەوهەری راستەقینەی بوونی تورکە. ئەوە ئاتاتورکە کە ئەم گەوهەرەی لەناو رۆحی میللەتدا دۆزیوەتەوەو لە خودی خۆیدا بەرجەستەی کردووە، ئاتا تورك ناوەندو سەرچاوەی هەموو زانیاریەکانمانە.

هاونیشتمانیەکانم،

پیرۆزبایی چوارەمین جەژنی زمانتان لیدەکەم،سوپاسی بیّ پایان و حورمەتی بیّ کۆتایی پیشکەشی سەرکردەی پایە بەرز ئاتا تورك دەکەم، کە ئەو بلیمەتی یەی دۆزیوەتەوە، لە خۆیدا بەرجەستەی کردووەو تورکی گەیاندووە بە رووناکی و هیز."[٣]

---

[٣] *ووتارەکە لە رادیۆوەو راستەوخۆ بۆ میللەتی تورك دەخوینریتەوە. بەلام لە کۆتایی ووتارەکەدا ((ریزو خۆشەویستی)) بۆ ئاتاتورکە نەك بۆ میللەتی تورك. لیرەدا جاریکی تریش سیستەمی تۆتالیتاری و سیستەمی پیشەوایەتی، بە شیوەیەکی کۆنکریتی بەر چاو دەکەون. چونکە پیشەوا چرکەرەوەی تایبەتمەندیە*

.... ٢٣٢ ....

٢٧-شەوکەت عەزیز کانسو، لیکۆلینەوەی ئەنترۆپۆلۆجیانەی حامیت، ئولکو، ژمارە ٥١، مایسی ١٩٣٧، ل ١٨٣-١٨٦.

٢٨-د. موقدیم ئایسان، (راویژکاری تەندروستی دەزگای پشکنینی چوارەم)، ئەنترۆپۆلۆجیا چی‌یە؟ پیگەی ئەنترۆپۆلۆجی رەگەزی تورك‌و زمانی تورکی، ئولکو، ژمارە ٦٢، نیسانی ١٩٣٨.

٢٩-بەسری گۆجول، ریپیوان بەرەو چین، ئولکو، ژمارە ٨٢، کانونی یەکەمی ١٩٣٩، ل ٣٦٠-٣٦٣.

٣٠-کازم نامی دورو، خانەکانی گەل‌و قزل ئەلما، ئولکو، ژمارە ٨٥، مارتی ١٩٤٠، ل ٧-١٠، دوا سێ دیری ئەم ووتارە بەمجۆرەیە:

" خانەکانی گەل ئەو شوینانەن کە بەراستی هەریەکەیان لە نیشتمانی ئازادی تورکدا (قزل ئەلما) بۆ میللەتی ئازادی تورك دەخولقینن. لاوانی تورك! رووبکەنە ئەم شوینانەو بە دوای ریگاکانی گەیشتن بە قزل ئەلمادا بگەرین."

هەروەها بروانە: کازم نامی دورو، پەروەردەی خەلك‌و خانەکانی گەل، ئولکو، ژمارە ٨١، تشرینی دووەمی ١٩٣٩، ل ٢٠٤-٢٠٧.

٣١-شەوکەت عەزیز کانسو، لە خۆرهەلاتی ئانادۆلدا، ئولکو، ژمارە ٩٥، کانونی یەکەمی ١٩٤٥، ل ٣٨٨-٣٨٩.

٣٢-ئەسعەد دەمیرای، نەژادی من، یەنی تورك Yeni Turk، ژمارە ١٠، تەمووزی ١٩٣٣، ل ٣٣٨-٣٣٩. لەم شیعرەدا بە کورتی ئاوا دەگوتریت:

باپیرم بەسەر (چین) دا فەرمانرەوا بوو، ملی بە هند کەچ کرد
پالەوانیك بوو، میژوو بەحورمەتەوە یادی دەکاتەوە.
یادی پر لە شکۆی لە دەمارەکانمدا ئاگر دەکاتەوە
باپیرم لەسەر پشتی ئەسپیك ئەوەندە بە ئازادی‌و شادی

رۆحی‌یەکانی میللەتە. ئەو تایبەتمەندیانەی بە شیوەیەکی کۆنکریتی لە کەسیتی خۆیدا بەر جەستە کردووە. لە لایەکی ترەوە، دانەرو دەست نیشانکەری نوینەران لە پەرلەماندا، خودی پیشەوایە. کەوابێ باشترین ریگە بۆ مسۆگەرکردنی بوونە ئەندامی پەرلەمان لە دەورەی داهاتوودا مەرایی کردنە بۆ پیشەوا. مەرایی کردن، ئەنجامی حەتمی‌ی سیستەمی پیشەوایەتی‌و سیستەمی تۆتالیتاریە.

دەجەنگا، لە ئالتایەوە بەخێرایی بەرەو خۆرئاوا

بەرەو شەرێکی بی کۆتایی، بەرەو خۆرئاوای بێپایان[٤]

٣٣-مونیر موئەییەد بەکمان، تابلۆکانی شۆڕش، یەنی تورک، ژمارە ١١-١٤، تشرینی یەکەمی ١٩٣٣، ل ٥٣.

٣٤-مونیر موئەییەد بەکمان، سەمبولی جەنگەکەمان، ((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))، یەنی تورک، ژمارە ١٥، تشرینی دووەمی ١٩٣٣، ل ١١٥٩-١١٦٠.

ئەم شیعرە بەم شیوەیەیە:

جیهان بوو بوو بە یەك چاو   یەك گوی   یەك دل
چاوەڕێی دەکرد.
تورکیش کە ملی بە میژوو کەچ کردووە، دەیگوت
غازی!
جەماوەر بوو بوو بە حەماسەتیك   عەشقیك   ئاگریك
گوێی دەگرت.
هەناسەی پانزە سالی بە ئەندازەی سالەکان بی کۆتایی، دەبینرا.
-((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))
لەناوەوەی ئاسیاوە، تا ئەوپەری خۆرئاوا
دەنگی دایەوە.
پاشان ئەم دەنگە، بە پانتایی ئاسماندا بلاوبۆوە،
هەموو زەرەیەکی ئەو خاکەی هەژاند،
کە خوینی تورك تەری کردووە.
لە بەرامبەر ئاسەواریکدا کە لە هەوینی ئایدیال
ئیرادە و
هیز دروستکراوە،
((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم))
راگەیاندنیکی رەسەنی غروری منو

---

[٤] *نووسەری ئەم شیعرە، مامۆستای ئەدەبی دواناوەندیە.*

سەمبولی جەنگەکەمە، سەمبولی جەنگەکەم![٥]

٣٥-عەلی رەزا، روانینێك بۆ دەهەمین سالی كۆمار، یەنی تورك، ژمارە ١٦-١٧، كانوونی یەكەمی ١٩٢٣- كانوونی دووەمی ١٩٣٤، ل ١٢٣٣-١٢٣٨.
لەم ووتارەدا بە كورتی ئاوا دەگوترێ:

" بەلی رزگاربوون لە بارودۆخی لەو جۆرە تاكە یەك رێگەی هەیە: تورك بوون، میللەتی تورك كە لە مێژووی خۆیدا ئەسارەتی بە خۆیەوە نەدیوەو، بە چەندین سەدە بەر لە مێژوو هەبووەو دوای مێژووش هەردەمینی، خەسلەتێكی هەیە كە لە ئەزەلەوە نەگۆراوەو تائەبەدیش ناگۆرێت: ئەویش بریتیە لە خەسلەتی خولقاندنی موعجیزەو بلیمەتەكان لە هەموو سەردەمە تارێكو خالە وەرگەرانەكانی مێژوودا. ئەمجارەش هەروا بوو. كاتێك (میللەتی تورك) كەوتە ناو ئەم بارودۆخەی دواییەوە، كە لە جیهاندا وینەی نەبینراوە، بلیمەتێكی خولقاند! مستەفا كەمال!"

٣٦-عوسمان شەرەفەدین، چەك كردنی رەگەزێك، یەنی تورك، ژمارە ٢٣-٢٤، حوزەیران-تەمووزی ١٩٣٤، ل ١٥٥٦- ١٥٥٩، (لەم ووتارەدا هەموو كردەوەكانی هیتلەرو نازیەكان ستایش دەكرێنو دەگوترێ "با ئیمەش وابكەین" .)

---

[٥] مونیر موئەییەد باكمان-ی نووسەری ئەم شیعرە، مامۆستای ئەدەبی دوا ناوەندیە. سەرۆكی گشتی كۆمەلەی گەلی كۆماری (CHF)و سەرەك كۆمار غازی مستەفا كەمال، یەكەمجار رستەی ((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت توركم))ی لە ٢٩ی تشرینی یەكەمی ١٩٢٣دا، واتە لە ووتاری دەیەمین سالرۆژی دامەزراندنی كۆماردا بەكاری هیناوە. لەو سالانەدا لای كوردەكان، گەورەو بچووك، ژنو پیاو، هەژارو دەولەمەند،ئاغاو جووتیاری بێزەوی هتد، هەر هەموو پێكەوە رادەگوێزران. رستەی ((چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت توركم)) پەیام بوو بۆ كوردەكان. رایدەگەیاند كە ئەوانەی تورك نین، ئەوانەی نابن بە تورك، دەست لە خودیتی كوردی خۆیان هەلناگرنو نابن بە كۆیلە، ((بەختەوەر)) نابن.

٣٧-ئەحمەد ئەکرەم کۆسەمیهال، ئەو چاپخانەی نیشتمانی یەکەمی تورک کەناری دەریا بوو ، یەنی تورک، ژمارە ٢٩، کانوونی دووەمی ١٩٣٥، ل ١٨٣٦-١٨٣٨.

٣٨-خالیدە نوسرەت زۆرلوتونا، لە چواردە هەزار سال لەمەوبەرەوە، یەنی تورک، ژمارە ٣٣، مایسی ١٩٣٥، ل ٢٠٧٧. ئەم شیعرە بەم شیوەیەیە:

کاتیك کە هەموو دنیا لە تاریکیدا دەژیا
باپیری تۆ ئەی تورك، وەکو خۆریك لە ئاسۆوە لە دایك بوو
گەلیك زوو، تیشکی شارستانیتی بلاو کردەوە
ئەو نەبووایە دنیا بی خۆر دەمایەوە.
لە ئاسیای ناوەراستدا بە تیشکی پینج هەزار سال رووناك بۆوە
بەلام سەردەمیك هات لەبی ئاویدا سووتا
ئەو کاتە شارەکانیتر لە شارستانیتی تیر بوون
چونکە باپیرانمان دەستیان کردبوو بە هیرش
لە ئاسیادا چینو هند، لە ئانادۆلدا حیتی
دەولەتی مەزنی سۆمەر لە میسۆپۆتامیا
ئیلام، میسر، دەریای سپی، شارستانیتی رۆما
هەریەکەیان جی پەنجەیەکی هیزی تورکن لە سەرسنگی زەوی
تورك دەیزانی چییە تامی ژیان بە ئازادی
لە چواردە هەزار سال لەمەوبەرەوە، هەر بە بالا دەستی ژیا
ناوی (کەمال) میژووە بەهادارەکەی (میژووی تورك) بەرزکردەوە،
بەختیارترین میللەت ئیمەین کە (تورام: کەمال)مان بە گەردون بەخشیوە[٦]

[٦] نووسەری شیعرەکە، خالیدە نوسرەت زۆرلوتونا، مامۆستای ئەدەبی دواناوەندیە. ئەگەر سەرنج بدری، شاعیر دەلیت میژووی تورك چواردە هەزار سالیك دەبیت. دەبی

٣٩-كازم نامی دورو، كه كۆنگره تەواو دەبيت، یەنی تورك، ژماره ٤٥، ئەيلولی ١٩٣٦، ل ٤٧٨-٤٧٩. ئەو شیعرەی شاعیر لەكاتی تەواو بوون (داخران)ی كۆنگرەدا خویندویتیەوه، ئەمەیە:

لەو خۆرەوه دەرچوو، تیۆری زمانی خۆر
راستترین تیۆری زمانه كه ئیستا بینرا بیت
بەم تیۆریه ریگەی بەرەو پیش چوون بۆ تورك كرایەوه
بەم تیۆریه، شەرەفی بیپایان دەگات به تورك[٧]

٤٠-ئۆغوز تورك كان، زانستو ئیسماعیل حامی، سەبارەت به یەكیتی بنەچەی توركو هیندو ئەوروپاییەكان ١، یەنی تورك، ژماره ٨٣، تشرینی یەكەمی ١٩٣٩، ل ٤٨٣-٤٨٧. نووسەر لەم ووتارەدا، رەخنه له ووتارەكەی ئیسماعیل حامی دانشمەند دەگریت كه له برگەی ژماره (١٣)دا باسمان كرد. واته ووتاری یەكیتی بنەچەی توركەكانو هیندو ئەوروپاییەكان. بانگەشەی ئەوه دەكات كه تورك له رەگەزی جیرمانی نیەو رەگەزیكی سەربەخۆیه. نووسەر به كورتی ئاوا دەلیت:

" به رەگەزپەرستەكان دەلین لاسایی كەرەوەی ئەلمان. ئیمەش رەگەزپەرستین. بەلام لاسایيكەرەوەی ئەلمان نین. به پیچەوانەوه، ئیمه فاشیزمی ئەلمانی بەبی ماناترین شت دەزانین. بەلام رەگەز پەرستیەكەی ئیسماعیل حامی، راستەو راست لاسایی كردنەوەی ئەلمانه. كۆششیكی

خوینەر ئەوەی له بیر نەچیت، لەو كاتەدا كه شاعیر باسی ژیان به ئازادی دەكات، دەولەتی تورك به هاوكاری كردن لەگەل ئیمپریالیزمی ئینگلیزیو فەرەنسیو رژیمی پاشایەتی ئیراندا، هەموو هەولو توانایەكی خۆی خستۆته كار بۆ ئەوەی نەتەوەی كورد بخاته ژیر باری ستەمی خۆیەوه.

[٧] شیعری باسكراو لەكاتی داخرانی كۆنگرەی سییەمی زمانی توركیدا (١٩٣٥)، خوینراوەتەوه. شاعیر مامۆستای ئەدەبی دواناوەندیه.

بیجیو بیبناغەیە بۆ نیشاندانی ئەوەی کە تورك لە خێزانی جیرمانییە. دانشمەند کە لە پووچیو بیمانایی بیردۆزەکانی نۆردیك-ئاریەن تیناگات، دەیەوی وای نیشان بدات کە تورکەکان لە رەگەزی ئەلمانین. کۆششیکی بیهودە."

II. تیروانینی تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر بۆ کورد

پاش ئەوەی بەرخۆدانەکانی کورد لە نیوان ۱۹۲۰-۱۹۳۸دا خەلتانی خوین کران و کوردستان بەباشی داگیرکراو، هەموو چاوگەکانی ئۆپۆزسیۆن تیك شکینران، ئەو سیاسەتی ئاسیمیلاسیۆنەی (وەك تورك لیکردن، بەتورك کردن) لەسەر نەتەوەی کورد بەردەوام بوو خیراییو بەرفراوانیەکی گەورەی بە خۆیەوە دی. هەموو ریوشوینیك بۆ کۆیلەکردنی نەتەوەی کوردو لەناوبردنی خودیتی نەتەوەی کورد دانراو خرایە کار. کوردەکان کە لە سالانی ۱۹۳۰دا بە دوژمن ناودیر کرابوونو پییان دەگوترا "چەتە"، "جەردە"، "راوو روتکەر"و پییان دەگوترا "پیویست ناکات کوردەکان بە مرۆڤ دابنیین، دەبی وەکو حەیوان رەفتاریان لەگەلدا بکەین"، لەوە بەدواوە بە "تورکی رەسەن، تورکی پاك" ناودیر دەکران. بۆ نموونە بە خەلکی شارەکانی چۆرمو کاستامۆنوو یوزگات دەگوترا تورکو بە خەلکی دیاربەکرو هەکاریو ماردینیش دەگوترا "تورکی رەسەن"، "تورکی پاك". رادەگەیەنرا کە نەتەوەیەك نیە بە کوردو زمانیکیش نیە بە زمانی کوردی ناسرا بیت. وا ئیدیعا دەکرا. پیمان وایە هینانەوەی چەند نموونەیەك لەو لیکۆلینەوانەی لە سالانی چل بەدواوە لەسەر ئەم مەسەلەیە کراون، بەسوود دەبیت. هەر هەموو ئەم لیکۆلینەوانەش تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆریان کردووە بە سەرچاوەی خۆیان. واتە ئەو لیکۆلینەوانەی لە بەشەکانی پیشوودا باسمان کردن.

١-*قەدری پەرك (سەرهەنگی روکن- عقید الرکن)، <u>سەردەمە کۆنەکانی باشووری خۆرهەلاتی ئانادۆل</u>، خانەی کتیبی (ئینقیلاب)، ئەستەموول ١٩٣٤،*

ل ٢٤٥-٢٤٦ . سەرهەنگی روکن قەدری پەرك لەو پیشەکیەدا کە لە بەرواری ١٩٤١/١١/١٨ دا بۆ ئەم کتیبەی نووسیوە، ئاوا دەلیت:

" لە شوباتی ١٩٣٨دا، کاتیك بۆ خزمەت کردن لە خۆرهەلات کەوتمە ری، ویستم لە ماوەی مانەوەمدا لەوی، دەرفەتی کۆلینەوە لە میژووی ئەو بەشەی نیشتمانە ئازیزەکەمان لە دەست نەدەم. گرنگی دانی گەورەکانم و هاوریکانم بەو بەرهەمە میژووییانەی کە پیشتر نووسیبومن، هەروەها شەوق و تامەزرۆیی بیپایانی خۆم بۆ ئەم بابەتە، سەرچاوەی هاندانم بوون.

کاتیك کە خەریکی ئامادەکردنی ئەو پیویستیانە بووم کە دەبوونە بناغەی لیکۆلینەوەکانم، بەرهەمی تورکیی بەنرخم دەسکەوت. بەلام بەشی زۆریان ناوچەیی و سنووردار بوون. لیکۆلینەوەی مەیدانیان لەسەر نەکرا بوو وکەموکورت بوون. لەو بەرهەمە فەرەنسی و ئەلمانیانەشدا کە لە ئەوروپاوە دەستم کەوتبوون، تووشی کۆمەلیك ناوی بیگانە بووم کە درابوون بەم ناوچەیەو مایەی سەرسورمان بوون. هیشتا بەرهەمە ئەوروپاییەکان <u>ناوی کوردستان و ئەرمەنستان</u>-یان لەم ناوچەیە دەنا.

نەوەی مەزنی ئیمە لە خۆرهەلاتدا نەشونمای کردووەو زۆر بووە، <u>سەدان سالیش شالاوی بەرەو خۆرئاوا بردووە</u>. ئەم ناوچەیە کە کەوتۆتە سەر ریی تەوژمی ئەو شالاوانە، یەکەمین ئیستگەی ئیمە بووە. کەوابی دەبوو ئاسەوارو پاشماوەی کۆن و بە نرخی نەوەی خۆمان لیرە بدۆزمەوە. دەست نیشانکردنی دۆزراوەکانیشم، ئەرکیکی نەتەوەیی خۆم بوو.

بەناو بەشیکی گەورەی ناوچەکەدا سوورامەوە (هەندیك شوین چەندین جار). گەلیك فاکتم لە شوینی خۆیاندا خستە ژیر لیکۆلینەوەوە. پاشان لە رووی میژووییەوە سەلماندنم کە ئەم ناوچەیە مولکیکی کۆن و جیانەکراوەی تورك بووە، دانیشتوانیشی بەشیوەیەك کە دەتوانین بلیین ساف و بیگەردە، لە نەژادی تورکن و، <u>قەومیك نەبووە ناوی کورد بووبیت</u>، ئەرمەنیەکانیش تەنها لە ئەنجامی کۆچکردندا هاتوونەتە ئیرەو، لە ماوەیەکدا کە لە رووی میژووییەوە

ناتوانین بلیین دریژ بووه، وون بوون. گیروگرفتەکانی نووسینەوەی میژوو دەزانم. هیوادارم لە کەموکوریەکانم ببوورن."[٨]

٢- *م. شەریف فورات، میژووی ڤارتۆو شارەکانی خۆرهەلات، ئەستەموول ١٩٤٨، چاپخانەی شاکا، ل ٢١٧، چاپی دووەم، بلاوکراوەی وەزارەتی پەروەردە MEBY، ئەنقەرە ١٩٦١، ١٧٦ لاپەرە.*

م. شەریف فورات لە پیشەکیی ئەم کتیبەدا ئاوا دەلیت:

" سولتان سەلیم (یاووس) لە سالی ١٥١٤دا لە دەشتی چالدیراندا سوپای شا ئیسماعیلی تیك شکاند، کە لە شارەکانی خۆرهەلاتمانەوە گەراوەتەوە، بەچاو ساغی ئیدریسی بەتلیسی سەرۆکی خیلە تورکیە شاخاویەکانی خالتی- لۆهۆرتۆی بانگ کردۆتە حوزوری خۆیو، ناوی (بابا کوردی)ی بەخشیوە بە عەشیرەتەکەی (کوورت بابا *Kurt baba*)*، کە سەری گەورەیان بووە. ناوچەی دەرەبەگایەتی تایبەتی بۆ جیاکردوونەتەوەو هانی داون بە ناوی (کورد)ەوە لە بەرامبەر شیعەگەریو شا ئیسماعیلدا سەنگەر بگرن! ئەم خیلانە کە لە چیا بەرزەکانی خۆرهەلاتدا، لە سایەی ئیمتیازیکی ئاواو لە دۆخیکی سەربەخۆدا هەرچییان ویستووە کردوویانە، بەتەواوی لە هەستی یەکیتی نەتەوەییو تورکایەتی دوور کەوتوونەتەوەو بەراستی وایان زانیوە کوردو بابا کوردین.

لە کاتیکدا کەناوی بەشەکانی سەرووی شارەکانی خۆرهەلاتمان لەو نەخشەو میژووانەدا کە پیش سەردەمی سولتان سەلیم یاووس نووسراون، (ئۆرارتۆ) بووە، لە میژووەکانی پاش یاووسدا ناوی کوردستان دراوە بەم نیشتمانەی تورکو ناوی کوردیش بەو خەلکەی لەم ناوچەیەدا دەژین، ئەو

---

[٨] دەردەکەوێ کە نووسەر بۆ بنیات نانو نووسینەوەی ئایدیۆلۆجیای رەسمیی لەسەر درۆ راوەستاو نیردراوە بۆ ((خۆرهەلات)). ئاشکرا دەبیت کە ئەم کارە یەکیکە لەئەرکە سەرەکیەکانی سەربازو ئەفسەرە تورکەکان.

* *وشەی* (Kurt) *لە تورکیدا مانای (گورگ) دەگەیەنی.*

ناوە خەیالیانەی ئەسل و بناغەیان نیە. شارەکانی خۆرهەلاتمان کە لە ژێر باری ئەم ناوە ساختانەدا. دەنالینن،[٩]

لە سەردەمی هەموو پاشاکانی عوسمانیدا، بەرەو بە بیگانە بوون براون، گەلی تورکی ئەم شارانە، کە لە یەکیتی نەتەوەیی تورك دوورخراوەتەوە، لە چەرمە سەریەکەوە بۆ چەرمە سەریەکی تر براون.

سولتان یاووس سەلیم، کە لە سەفەری خۆرهەلات گەراوەتەوە بۆ ئانادۆل، گەلیك خیلی تورکی لە ناوەوەی ئانادۆل هەلکەندووەو ناردوونی بۆ شارەکانی خۆرهەلاتمان، بۆ ئەوەی بابا کوردی‌یەکان لە بەرامبەر شا ئیسماعیل و شیعەگەریتیدا بەهیزو بالا دەست بکات. پاش ئەوەی لەم سەردەمە نزیکەدا خیلە تورکەکان لەم ناوچانەدا نیشتەجی بوون، لەگەل بابا کوردی‌یەکاندا تیکەل بوون و یەکیان گرت، زمانی تورکی رەسەن و بوونی نەتەوەیی خۆیان کردە قوربانی خیل و نازناوی کوردستان و، ناوی (کرمانج)یان وەرگرت." (چاپی دووەم، ل ٩)[١٠]

---

[٩] لیرەدا بە باشی دەبینریت کە ئایدیۆلۆجیای رەسمی لەسەر درۆ دامەزراو، پشت بە زانیاری چەند پیکەنیناوی و بی مانا دەبەستیت. گوایە ((گەلی کورد لە ژیر ناوی کوردستاندا دەنالینی)). بەلام کتیبیکی ئەوەندە پر لە زانیاری بی ماناو پیکەنیناوی و پر لە دژایەتی، سەرەك کۆمار پیشەکی بۆ دەنووسی و پرۆفیسۆرە تورکەکانیش وەکو ((زانستی‌ترین کتیب))، ((جدیترین کتیب))و ((نیشتمان پەروەرترین کتیب)) بە خویندکارەکانی خۆیانی دەناسینن. جگە لەوەش، بۆ راپۆرت نووسەکانی بابی عالی لە ((خۆرهەلات))، سەرچاوەیەکە ناتوانن دەستی لی هەلگرن.

[١٠] لیرەدا جاریکی تر زانیاری ئایدیۆلۆجیای رەسمی‌ی پشت بەستوو بە دژایەتیە سازش هەلنەگرەکان، ئاشکرا دەبیت. بە ئیدیعای نووسەر، دوا بەدوای شەری چالدیرانی ١٥١٤، کۆمەلیك خیلی تورك لە ناوەراستی ئانادۆلەوە نیردراون بۆ ((خۆرهەلات)). دیسان بە ئیدیعای نووسەر ئەو کاتەش هیشتا چەمکیك بە ناوی کورد یاخود کوردستان لە ئارادا نیە. چونکە ئەم ((ناز ناوانە)) لە لایەن سولتان سەلیم (یاووس)ەوە بەخشراوە. واتە ئەو کاتە هیشتا خەلك ((تورك))ن. بەلام ئەم

ئەم کتێبە پێویستی بە لەسەر وەستانێکی زۆر وورد هەیە. چونکە ئەمە زۆر مانادارە. ئەم مانایە لەو نووسینەوە خۆی ئاشکرا دەکات کە سەر لەشکر جەمال گورسەل، سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیری ئەو سەردەمە، وەکو (پێشکەش کردن– تقدیم) بۆ چاپی دووەمی کتێبەکەی نووسیوە، ئەو کاتەی لە سالی ۱۹٦۱دا لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە لە چاپدراوەتەوە. لەو نووسینەدا کە سەر لەشکر جەمال گورسەل وەکو سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیر ئیمزای کردووە، داوا دەکرێت کە نووسینەکانی کتێبی ناوبراو، وەکو تاکە راستی، تاکە حەقیقەت قبول بکرێن و لەم روانگەیەشەوە بەتایبەت داوا دەکرێت کە هەموو کەسێك ئەم کتێبە بخوێنێتەوە.

ئەگەر ئەم کتێبە تەنها وەکو بیروراکانی شەریف فورات بلاو بکرابایەوە، لەوانە بوو زۆر گرنگ نەبێت. بەلام کە سەرەك کۆمارو سەرەك وەزیری دەولەتیش هەمان بیرو بۆچوونی هەبێت، بمانەوێ و نەمانەوێ دۆخەکە دەگۆڕێ و نووسینەکان وەکو بیروڕایەکی رەسمی دەردەکەون. بلاوکردنەوەی کتێبێکی ئاواش کە ئایدیۆلۆجیای رەسمی دەولەت لە خۆیدا هەلدەگرێت، لەلایەن وەزارەتی پەروەردەوە، دیسان پرمانایە. سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیر جەمال گورسەل ئاوا دەلێت:

" خوێندنەوەی ئەم بەرهەمە کە ئەمرۆ وەزارەتی پەروەردە چاپی دووەمی بلاودەکاتەوە، لەلایەن هەموو رووناکبیرانی تورکەوە، سوودی گەورەی دەبێت.چونکە ئەو هاوولاتیانەمان کە لە خۆرهەلاتی ئانادۆلدا دادەنیشن، لەبەر ئەوەی بەزمانێك قسەدەکەن لە تورکی ناچێت وایاندەزانی جیاوازن لە تورك و ئێمەش لەبەر بێئاگاییمان وامان دەزانی، ئەم کتێبە جارێکی تر دەیسەلمێنێ ئەوانە تورکێکن ئاو لیل ناکەن. بە بەلگەی زانستیانەی ئەوتۆ کە نکولییان لێ ناکرێت لە هیچ سەردەمێکی مێژوودا کۆچێکی بێگانە رووی نەداوە کە دانیشتوانی ئەمرۆی شارەکانی خۆرهەلاتی

خێلە تورکانە کە لە ناوەراستی ئانادۆلەوە نێردراون، لە ناو ئەو جۆرە ((تورکانە))ی ئەوێدا، بوون بە کورد. نازناوی کورد و کوردستانیان قبول کردووە.

وەکو پاشماوەیەك بەجی هیشتبیت. لەسەر رووی زەوی، هیچ رەگەزیکی خاوەن شوناسی سەربەخۆ نیە، ناوی (کورد)ی لی بنریت. کوردەکان تەنها هاوولاتیمان نین، بەلکو هاورەگەزیشمانن بەلام بەداخەوە، ئیدارەی خراپ و پشتگوی خستن کە چەندین سەدە بەردەوام بوون، هەروەها پیویستیەکانی ژیانی داخراوی خۆشیان، ئەم ئەنجامەی لی کەوتۆتەوە کاتی ئەوە هاتووە هەموو رووناکبیرانی تورك، ئەرکی سەرشانی خۆیان لە بەرامبەر ئەم دۆخەدا دیاری بکەن. بە تایبەت تورکەکانی خۆرهەلات کە لەژیر کاریگەری ئەو جۆرە پروپاگەندە بی بناغەو ناراستانەو هاوشیوەکانیاندا چاوبەستەکی یان لیکراوەو هەلخەلەتینراون و لە ئەنجامیشدا سەریان لی تیکچووە، پیویستە ئەم کتیبە بخویننەوە، بی خەنە دلیانەوەو بەووردی بیری لیبکەنەوە. چونکە بەرەو رووناکی یان دەبات. بروام وایە بەم شیوەیە ریگای راست و دروست دەدۆزنەوە. زیاگۆك ئالپ،ئەو بیریارە مەزنەی تیشکی زانستی خستە سەر تاریکاییەکانی میژوو، خودیتی میللی خۆمانی نیشانداین و فیری کردین، خەلکی کوی یە؟ ئایا خەلکی ئەو دیاربەکرە نیە کە تەحریکچی و پروپاگەندەچیەکان بە ناوەندی (کوردایەتی)ی دەزانن؟ ئەم راستیە فاکتیکە، بە تەنها خۆی بەئەندازەی نووسینەکانی ئەم کتیبە دەمانخاتە بیرکردنەوەوەو رووناکمان دەکاتەوە " (چاپی دووەم، ل ٣-٤)[11]

---

[11] *سەر لەشکر جەمال گورسەل-ی سەرۆکی دەولەت و سەرەك وەزیر کە ئیدیعا دەکات کوردەکان تورکن، لە راستیدا بەم ووتارەی خوارەوەی ئاشکرای دەکات کە هەستیکی دوژمنانەی چەند قوولی بەرامبەر نەتەوەی کورد هەیە:*

((ئەگەر تورکە چیاییەکان (کوردەکان) بە زووترین کات نەیەنەوە سەر ری و بە ئاسوودەیی دانەنیشن، سوپا هیچ سل لەوە ناکاتەوە کە شار و گوندەکانیان بۆردومان بکا و لەناویان بەریت. گۆمی خوینیکی ئەوتۆ دەبیت کە خۆشیان و ناوچەکانیشیان لە ناو دەچن.)) (ووتەیەك رۆژنامەی Dagens Nyheter ی ستۆکهۆلم، ١٦ی تشرینی دووەمی ١٩٦٠.)

٣-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، ریشەی کورد، بەشی یەکەم، ریشەی کوردەکان تیرەکانی ئۆغوزە، بلاوکراوەی یانەی ناساندنی دیاربەکر، ئەنقەرە ١٩٦٣، ل ٣٢.

٤-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، ئەو کوردانەی لە هەموو روویەکەوە تورکن، بەشی دووەم، تورك بوونی کوردەکان لە رووی میژووییەوە، خانەی بلاوکردنەوەی چالشکان، ئەنقەرە ١٩٦١، ل ١٣٠.

٥-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، ئاران (گەنجە- قەرەباغ)، ناوی "بیست و چواری یەکان" لەگەل "سی و دوویییەکان"دا، هەلکۆلینی (حفریات) "نەتەوە"کان و بنەچەی کورد- ئاراس. کۆنگرەی شەشەمی میژووی تورك، ٢٠-٢٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٦١، *TTK*، ئەنقەرە ١٩٦٧، ل ٣٦٣-٤١٣.

٦-فەخرەدین کرزی ئۆغلو، میژووی قارس، بەرگی ١، چاپخانەی ئشل، ئەستەموول ١٩٥٣، ل ٩٦-١٠٢. لەم کتیبەدا رادەگەیەنری کە کاردۆخەکان کورد بوون.

٧-محەمەد ئەرۆز، بنەچەی کورد و بەکورد بوونی تورك، کۆنفرانسەکانی سۆسیۆلۆجیا، کتیبی پینجەم، ١٩٦٤-١٩٦٥، کۆلیجی ئابووری زانکۆی ئەستەموول (*IUIF*)، ل ١٠٦-١٢١.

٨-سالح سان، میژووی کرۆنۆلۆجیانەو روونکردنەوەی موش و خۆرهەلاتی ئانادۆل، بلاوکراوەی کۆلیجی (*Yukselis*: بەرزبوونەوە)ی تایبەت، ئەنقەرە ١٩٦٦، ل ٢٥٦.

٩-عومەر کەمال ئاغار، جوگرافیای تونجەلی- دەرسیم، چاپخانەی تورکیا، ئەستەموول ١٩٤٠، ل ٦٤، (لەم کتیبەدا لە لایەکەوە هەولدەدری تورك بوونی کورد بسەلمینری، لەلایەکی تریشەوە جوینی زۆر ناشرین بە کورد دەدریت.)

١٠-ئەدیب یاووس (والی خانەنشین)، قەومە تورکەکان بە دریژایی میژوو، چاپخانەی کورتولوش، ئەنقەرە ١٩٦٨، ل ٤٢٧-٤٢٨. (لەم کتیبەدا هەولدەدری بسەلمینری کە یۆنان و لاتین و میسر، واتە هەموو گەلانی دەریای سپی لە رەگەزی تورکەوە هاتوون. هەر چەندە ناوی کتیبەکە بریتیە لە قەومە تورکەکان بە دریژایی میژوو، بەلام بەردەوام باسی کورد دەکات.)

١١- محەمەد ئەرۆز، لیکۆلینەوەیەکی سۆسیۆ- کولتووری سەبارەت بە خۆرهەلاتی ئانادۆل، چاپخانەی بایلان، ئەنقەرە (میژووی لە سەر نیە)، ل ٦٧.
(لەم کتیبەدا دەگوتری نەتەوەیەك نیە ناوی کوردو زمانیکیش نیە ناوی زمانی کورد بیت، هەولی سەلماندنی ئەم قسەیەش دەدریت.)

١٢- محەمەد ئەرۆز، تورکایەتیی خۆرهەلاتی ئانادۆل، بلاوکراوەی کولتووری تورکی، ئەستەموول ١٩٧٥، ل ١٧٥.

١٣- محەمەد ئەرۆز، لیکۆلینەوەیەکی سۆسیۆلۆجی لەسەر ناوی گوندەکانی خۆرهەلاتی ئانادۆل، گۆڤاری میژووی تورك بە بەلگەوە- BTTD، ژمارە ٥٦، مایسی ١٩٧٢، ل ٣٠-٣٢.

بەشی دووەم- BTTD، حوزەیرانی ١٩٧٢، ٣٦-٣٨،
بەشی سێیەم- BTTD، تەمووزی ١٩٧٢، ل ٣٢-٣٣،
بەشی چوارەم- BTTD، ئابی ١٩٧٢، ل ٣٧-٣٩،
بەشی پینجەم- BTTD، ئەیلولی ١٩٧٢، ل ٣٥-٣٧.

(لەم زنجیرە ووتارەدا هەولدەدری بسەلمینری کە میللەتیك نیە ناوی کوردو زمانیك نیە ناوی زمانی کوردی بیت. د. محەمەد ئەرۆز لە هەموو نووسینەکانیدا داکۆکی لەم ئیدیعایە دەکات.)

١٤- مەحمود ریشوان ئۆغلو، خیلەکانی خۆرهەلات و ئیمپریالیزم، بلاوکردنەوەی کولتووری تورکی، ئەستەموول ١٩٧٥، ل ٣٢٣.

١٥- سالح فەتحی گۆکچایلی، خیل و هۆزە بە نەژاد تورکەکان، BTTD، ژمارە ٥٥، نیسانی ١٩٧٢، ل ٣٢-٣٥ (ئامانجی ئەم نووسینە ئەوەیە بی سەلمینیت کە میللەتیك نیە ناوی کوردو زمانیك نیە ناوی کوردی بیت.)

١٦- ئارن ئەنگین، لە خەباتی ئاتاتورکچیتیماندا کولتووری ئەوروپا چی‌یە؟ چی‌نیە؟، بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچیتی، ژمارە ١٦، چاپخانەی (Siralar)ی شاری ئاتاتورك (ئەستەموول)، ١٩٦٠، ل ٢٨٠.

(لەم کتیبەدا وەك چۆن داکۆکی لەوە دەکریت کە سەرچاوەی کولتووری شارستانیتی‌یەکانی چین، هند، میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، لاتین، و ئانادۆل بە ریشە تورکی بووە، ئاواش داکۆکی لەوە دەکریت کە نەتەوەیەك نیە ناوی کوردی بیت. لەگەل ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر پیشنیار لە کتیبەکەدا هەیە، سەبارەت بە چۆنیەتی لەناوبردنی زمانی کوردو کۆیلە کردنی کوردو لەناوبردنی خودیتی کوردی.) نووسەر ئاوا دەلیت:

((چۆن دەتوانین یەکپارچەیی تورك دەستەبەر بکەین؟

میتۆدی بۆتەی تواندنەوە، لە قوتابخانە سەرەتاییەکاندا:

لە وولاتە دیموکراسیەکاندا، بۆ پیکەوە لکاندنی کەمایەتیەکان و مسۆگەرکردنی یەکیتی نەتەوەیی، لە ریگەی یاسا توندو تیژەکانی خویندنەوە کە پێیان دەگوتری بۆتەی تواندنەوە، لە قوتابخانە سەرەتایی و ناوەندیەکاندا دەرسی دیسپلینی نەتەوەیی دادەدەن. لە ئەوروپا و ئەمەریکادا توندو تیژی ئەم قوتابخانانە لەم بارەیەوە و پرنسیپی فیرکردن و گونجاندنی مندالە بیگانەکان، تارادەی سەرسورمان بە دیسپلین و سەرنج راکیشە. بەتایبەتی ئەو میتۆدەی کە لە لیکۆلینەوەکانی سالانی ١٩٤٧-١٩٤٩ماندا لە ئینگلتەرە بینیمان و پێی دەگوترێ میتۆدی (برۆونی *Browny*)، ریسایەکی بی وینەیە بۆ ئیمە کە مایەی بیر لیکردنەوەیە و دەتوانین وەکو خۆی وەری بگرین و پاش ئەوەی بەپێی دۆخی خۆمان گۆرانی بەسەردا دینین، پیادەی بکەین.

(میتۆدی برۆونی) کەلە هەموو قوتابخانە سەرەتاییەکانی ئینگلتەرەدا وەکو پایەی سەرەکی فیرکردنی نەتەوایەتی و دیموکراسی سیاسی پیادە دەکریت، بەو شیوەیەی لەکاتی لیکۆلینەوەکانماندا لە ئەوروپا ١٩٤٧-١٩٤٩ بینیومانە، باس دەکەین:

لە قوتابخانەیەکی ئینگلیزیدان لە کۆلانی (پەمبرتۆن گادرنز)ی لەندەن. ئەو رۆژە لیژنەیەکی سێ کەسی تایبەت کە لە بەریوەبەرایەتی فیرکردنەوە هاتوون، (مەراسیمی برۆونی) بە قوتابیان دەگیرن. ئەمە بەحەوت رۆژ جاریك دەکریت. مندالان لە ژوورە گەورەکەدا کۆکراونەتەوە. لەوبەرەوە ئالای ئینگلیز بە وینەی پاشا رازینراوەتەوە و هەلواسراوە. کاتیك کە مندالان بەیەك دەنگ سروودی نەتەوەیی دەلین، ئالای ئینگلیز لە دوولاوە دەکریتەوە. پاشان ئەو رۆژە مندالان یەك بەیەك و بە ریز لەبەردەمی وینەی (برۆونی)یەوە بەرەو

وینەی پاشا دەرۆن‌و لەبەردەمیدا لە ناخی دەروونەوە سویندیك دەخۆن کە بە باشی لەبەریان کردووە. بچووکترین دەنگ نابیستریٚ، بچووکترین سستی نابینریٚ، تیشکی مات‌و سووربا‌وی ژوورەکە خراوەتە سەر وینەی پاشا. ووشەکانی ئەو سویند خواردنە لە دەروونی مندالاندا کاری خۆی دەکاو فرمیسك لە چاوی هەندیکیان دینیٚ.

(من ئینگلیزم، ئینگلیزیتی لە سەروو هەموو شتیکەوەیە، لە سەروو گیان‌و مال‌و کەس‌و کارمەوەی دادەنیم، کەرامەتی ئینگلیز لە میشکمدا بە زیندوویی رادەگرم. لە پیناوی پاراستن‌و بەرزبوونەوەیدا هەردەم ئامادەی مردنم من ئینگلیز نەبم هیچ نیم)

پاش ئەم مەراسیمە کە بە ووردی‌و هاوئاهەنگ لەگەل ئەو ئامانجەدا ریکخراون، بە کۆمەل ئەنجامدەدرین. ئەو سویند خواردنەی کەمیك لەمەوبەر، تاقی دەکریتەوە کە ئایا لەکاتی خۆیدا بەجیٚ دەگەیەنریت یانە. دیسان بە کۆمەل سروودی نەتەوەیی دەگوتریت. یەکیکیش لە ئەندامانی لیژنەکە نەسیحەتی توند- جوان پیشکەشی مندالان دەکات، یەك دوو سەرگورشتەی نەتەوەیی تەزینەر دەگیریتەوە. دواجار شیرو شەکرلەمە بەسەر مندالاندا دابەش دەکریت.

لە دیدارو گفتوگۆکانمدا لەگەل ئەندامانی لیژنەکە، گوتیان ئەم یاریانە بە چەند مانگ جار دەگۆررین‌و تازە دەکرینەوە، بۆ ئەوەی سەرنجی مندالان راکیشن،کۆمەلیك لیژنەو دەزگای تایبەتیش بەتەنها خەریکی ئەم کارەن‌و بەهەموو قوتابخانەکاندا دەگەرین. باسی ئەوەیان کرد کە ئەم میتۆدە، تاکە میتۆدە بۆ رەگ داکوتینی نەتەوایەتی ئینگلیزی لە دل‌و دەروونداو یەکیتی‌و یەکپارچەیی مسۆگەر دەکات، هەموو مندالە بیگانەکانیش بە هۆی میتۆدەوە بوون بە ئینگلیز. تاکە ریگە چارەی ئیمەش لە بەرامبەر رەگەز پەرستی کەمایەتیدا ئەمەیە.)) (ل ٢٧٩)[١٢]

---

[١٢] *ئەم نووسینە بە روونی بۆمان دەگیریتەوە کە ئەو سویندەی دەولەتی تورك هەول دەدات هەموو بەیانیەك بە مندالانی کوردی بلیتەوە، واتە سویندی ((تورکم، راستم، چالاکم، یاسای من ریزگرتنە لە گەورەکانم‌و پاراستنی بچووکەکانمە. هیواو ئایدیالم*

١٧-ئارن ئەنگین، *زانستی رابوردووی کولتووری تورکی لە خەباتی ئاتا تورکچێتیماندا، میژووی حیتی*، بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچێتی، ژمارە ١٧، چاپخانەی (Siralar)ی شاری ئاتا تورک (ئەستەموول)، ١٩٦١، ل ٢٢٤.

١٨-ئارن ئەنگین، *زانستی رابوردووی کولتووری تورکی لە خەباتی ئاتا تورکچێتیماندا، تورکەکانی سۆمەر*، بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتا تورکچێتی، ژمارە ٢٤، شاری ئاتا تورک (ئەستەموول)، چاپخانەی (Gun)، ١٩٦٩.

١٩-ئارن ئەنگین، *پرۆمیسۆس لە خەباتی ئاتا تورکچێتیدا، خۆرەکانی کولتووری تورکی ئەوروپا چۆن هەلهاتن؟ چۆن درەوشانەوە؟* بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتا تورکچێتی، ژمارە ٢٥، شاری ئاتا تورک (ئەستەموول)، چاپخانەی (Gun)، ١٩٦٩، ل ٢٥٦.

لە سەرەتای ئەم کتێبەدا لەژێر ناونیشانی ئایدیۆلۆجیای خۆرە مەزنە تورکەکەمان ئاتاتورک-دا، ئاوا هاتووە: ((ئاتاتورکچییەکان یەك بگرن، لەزنجیرەی عوسمانی- سۆسیالیست زیاتر هیچتان نیە لەدەستی بدەن))

٢٠-ئارن ئەنگین، *ئۆرانوس: دەست پێك: ویژدانی نەتەوەیی، ١-تورکە ئەتروسکەکان خولقێنەرانی شارستانیتی رۆمای مەزن، ٢-میژووی فکرو کولتووری ئەوروپا*، بلاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچێتی، ژمارە ٢٨، چاپخانەی (Gun)، ئەستەموول ١٩٧١، ل ٢٧٢.

بەرزیو بەرەو پێش چوونە. بوونم بەفیدای بوونی تورك بێت))، لە کێوە وەگێراوە. ئەگەر سەرنج بدرێ نووسەر، بە کۆیلە کردنی نەتەوەکانی ترو دانانی هەموو ریوشوێنێك بۆ سەپاندنی کولتووری خۆی بەسەریاندا، بە سروشتی دەزانێت. بەلام ئەوانەی لە بەرامبەر بە کۆیلە بووندا بەرگری دەکەن، دژی سیاسەتە رەگەز پەرستەکان رادەوەستن، دەیانەوێ خودیتی خۆیان بپارێزن، بە ((رەگەز پەرستیی کەمایەتی)) وەسف دەکات.

لەم کتێبەدا پاش ئەوەی لەشوێنی جۆراوجۆردا بانگەشەی تورک بوونی کوردەکان دەکرێ‌و هەوڵی سەلماندنی دەدرێ، ڕێگەکانی لەناوبردنی نەتەوەی کوردو بەکۆیلە کردنی کوردیش نیشان دەدرێت. (ل دوو- چوار، شانزە- حەڤدە، ٩-١٥، ٢٨٦)

لەم کتێبەدا ئەو پیرۆزباییانەش بڵاوکراونەتەوە کە بۆ نووسەر نێردراون بۆ ئەو کارانەی لە پێناوی تورکایەتیدا کردوونی. لەناو ئەوانەدا کە پیرۆزباییان لێکردووەو سوپاسیان بۆ ناردووە، ئەم ناوانەی تێدایە: وەزیری دەوڵەت* و یاریدەدەری سەرەك وەزیر سەعدی کۆچاش، نووسەر یەعقوب قەدری قەرە عوسمان ئۆغلو، سەرۆکی گشتی پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی (*MHP*) ئالپ ئەسلان تورکەش، نووسەر جیهاد بابان، فەرماندەی هێزی دەریایی سەر ئامیرال ئەیجی ئۆغلو، سکرتاریەتی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، ئەندامی دادگای دەستووری ڕەجائی سەچکین، سکرتێری گشتی دەزگای زمانی تورکی عومەر عاسم ئاکسۆی، سەرۆکی ئەنیستیتوی پزیشکی سەر بە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی ئەنقەرە پرۆفیسۆر د. فەرەیدون نافیزئوزلوك، سکرتێری گشتی وەزارەتی دەرەوە زەکی کونەراڵپ.

٢١- *ئارن ئەنگین، بەیاننامەی ئاتاتورکچیتی لە پەنجاهەمین ساڵرۆژی کۆمارەکەماندا، بڵاوکراوەکانی کولتووری ئاتاتورکچیتی، ژمارە ٢٩، شاری ئاتاتورك (ئەستەموول) ١٩٧٢، ل ١٢٨.*

ئەم کتێبە لەسەر داوای وەزارەتی پەروەردەو وەزارەتی ڕۆشنبیری ئامادە کراوە. لە کتێبەکەدا پاش سەلماندنی(!) ئەوەی کە کوردەکان تورکن (ل ٢٦-٣١)، چەند پێشنیارێك پێشکەش دەکرێت سەبارەت بەوەی کە ((ڕێگەی لە ناوبردنی تورك، بریتیە لە ڕاگواستنی‌و نیشتەجێکردنی تورك لە خۆرهەڵات)) (ل٩). لەم کتێبەشدا وەکو ئەوانی پێشوو، کۆمەڵێك نامەی سوپاس‌و

** لە دەقە تورکیەکەدا نووسراوە (Devlet Baskani) واتە سەرۆکی دەوڵەت‌و یاریدەدەری سەرەك وەزیر. بەڵام دەبێ (Devlet Bakani) بێت. چونکە سەرۆکی دەوڵەت سەرەك کۆمارەو لە سەرەك وەزیر گەورەترە.*

پیرۆزبـایی لەلایـەن کەسـیتی و دەزگـا رەسمیـە جـۆر بەجۆرەکانـەوە، بـلاو کراونەتـەوە. هـەندیك لـە خاوەنەکانی ئـەو نامانـە، ئەمانـەن: سـکرتیری گشـتی سـەرۆکایەتی کۆمار جیهاد ئالپان، نووسـەر یـەعقوب قـەدری قـەرە عوسمـان ئۆغلـو، یـاریدەدەری سـەرەك وەزیــرو وەزیــری دەولــەت ســەعدی کۆچــاش، وەزیـری رۆشـنبیری تەلعەت هالمان، سـەرۆکی گشـتی (*MHP*) ئـالپ ئەسـلان تورکـەش، سـەرەك وەزیـری پیشـوو سـوعاد خـەیری ئوورگووپلـو، سـیناتۆر ئەحمەد یلدز، فەرماندەی هیزی زەمینـی فاروق گوورلـەر، فـەرماندەی هـیزی دەریایی ئامیرال جەلال ئەیجی ئۆغلو، فەرماندەی هیزی ئاسمانی سەرلەشکر موحسـین بـاتور، فـەرماندەی (اسـطول) ئـەمیرال کـەمال کایاجـان، سـەرۆکی ئەرکانی هیزی ئاسمانی سەرتیپی یەکەم ئەحمەد دورال، فەرماندەی سوپای یەکـەم سەرلەشـکر فایـەق تـورون، فـەرماندەیی سـی‌یەمی هـیزی ئاسمـانی، نووسەر جیهاد بابان، ئەندامی دادگای دەستووری رەجائی سەچکین، بە ناوی لیژنـەی بـەریوەبردنی وەقفـی خویندنـی تورکی‌یـەوە سـەرۆك وەهبـی کـۆچ و جیگـری سـەرۆك د.نـەژاد ئـەجزاجی باشـی، سـەرۆکی لیژنـەی بـەریوەبردنی وەقفی خویندنی تورکی وەهبی کۆچ، یاریدەدەری سەرۆکی وەقفی خویندنی تورکی د. نەژاد ئەجزاجی باشی، سکرتیری گشـتی دەزگـای زمـانی تورکـی عومـەر عاسـم ئاکسـۆی، پرۆفیسـۆر د. فـەرەیدون نـافیز ئۆزلـوك سـەرۆکی ئەنستیتیوی میژووی پزیشکی‌ی سەر بە کۆلیجی پزیشکی زانکۆی ئەنقەرە، د.مەلاحەت ئۆزگو بەریوەبەری ئەنستیتیو وکورسی‌ی شانۆ لە کۆلیجی زمان و میژوو وجوگرافیا.

د.ئارن ئەنگین لە هەموو کتیبەکانیشیدا، بە ووردی ووریای ئـەوە بـووە کـە جـەخت لەسـەر ئـەوە بکـات کـە بـە فـەرموودەی ئاتـاتورك کـراوە بـە ئـەندامی دەزگـای میـژووی تـورك (١٩٣٣) و دیسـان بـە فـەرموودەی ئاتـاتورك کـراوە بـە ئـەندامی لیژنـەی دەرس گوتنـەوەو فـیرکردنی وەزارەتـی پـەروەردە (١٩٣٣-١٩٣٥). یـەکیك لـەو دەقانـەی کـە زۆرتریـن جـار بـەکاری هینـاوە، ووتارەکـەی ئاتاتورکـە بەبۆنـەی دەیـەمین سـالرۆژی کۆمـارەوە کـە بـە رسـتەی ((چـەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم)) کۆتایی دیت.

٢٢-نەزمی سەڤکەن، کوردەکان، BTTD، ژمارە ٥، شوباتی ١٩٦٨، ل ٢٧-٣٠.

دووەم کوردەکان، BTTD ژمارە ٦ مارتی ١٩٦٨، ل ٤٤-٦٢.

سێیەم کوردەکان BTTD ژمارە ٧ نیسانی ١٩٦٨، ل ٥٧-٦١.

چوارەم کوردەکان، BTTD ژمارە ٨ مایسی ١٩٦٨، ل ٤٧-٥٢.

پێنجەم کوردەکان، BTTD ژمارە ٩ حوزەیرانی ١٩٦٨، ل ٧٠-٧٦.

شەشەم-کوردەکان، BTTD ژمارە ١٠ تەمووز ١٩٦٨، ل ٦٤-٧١.

حەوتەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١١ ئابی ١٩٦٨، ل ٤٩-٥٩.

هەشتەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٢ ئەیلولی ١٩٦٨، ل ٤٢-٥١.

نۆیەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٣ تشرینی یەکەمی ١٩٦٨، ل ٤٠-٤٥.

دەیەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٤ تشرینی دووەمی ١٩٦٨، ل ٥٩-٦٥.

یانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٥ کانونی یەکەمی ١٩٦٨، ل ٥٤-٥٨.

دوانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٦ کانونی دووەمی ١٩٦٩، ل ٣٩-٤٧.

سیانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٧ شوباتی ١٩٦٩، ل ٥٠-٥٧.

چواردەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٨ مارتی ١٩٦٩، ل ٦٢-٧٣.

پانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ١٩ نیسانی ١٩٦٩، ل ٦٣-٦٦.

شانزەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٠ مایسی ١٩٦٩،ل ٦٤-٦٨.

حەڤدەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢١ حوزەیرانی ١٩٦٩، ل ٦٢-٦٥.

هەژدەهەم- کوردەکان،BTTD ژمارە ٢٢ تەمووزی ١٩٦٩، ل ٦٣-٦٦.

نۆزدەهەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٣ ئابی ١٩٦٩، ل ٦٩-٧٣.

بیستەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٤ ئەیلولی ١٩٦٩، ل ٣٩-٥٣.

بیست و یەکەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٥ تشرینی یەکەمی ١٩٦٩، ل ٧٥-٧٨.

بیست و دووەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٦ تشرینی دووەمی ١٩٦٩، ل ٦٤-٦٨.

بیست و سێیەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٧ کانونی یەکەمی ١٩٦٩، ل ٧٧-٧٨.

بیست و چوارەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٢٨ کانونی دووەمی ١٩٦٩، ل ٦٧-٧٠.

بیست و پینجەم- کوردەکان، BTTD ژمارە ٣٠ مارتی ١٩٧٠، ل ٧٤-٧٨.

بیست و شەشەم- دەرەبەگایەتیە کوردەکان دەرەبەگایەتی‌ی مەحمودیە، BTTD ژمارە ٣٧، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٤٢-٤٤.

نەزمی سەڤگەن لەم زنجیرە ووتارەیدا، ئیدیعای دەکات کە کوردەکان تورکن. لەگەل ئەوەشدا بە پشت بەستن بە کتیب و نووسەری وەك شەرەفنامە، نیکیتین، مینۆرسکی، فریچ، زانیاری لەسەر کوردەکان پیشکەش دەکات.

٢٣-نەزمی سەڤگەن، دیوی ناوەوەی مەسەلەی کورد، ریکەوتنی عیراق- بەرزانی و ئەنجامە چاوەروانکراوەکانی، BTTD، ژمارە ٣١، نیسانی ١٩٣٠.

دووەم- ژمارە ٣٢ مایسی ١٩٧٠، ل ٥٤-٦١

سی‌یەم- ژمارە ٣٣ حوزەیرانی ١٩٧٠، ل ٥٧-٦٤

چوارەم- ژمارە ٣٤ تەمووزی ١٩٧٠، ل ٦٨-٧٠

پینجەم- ژمارە ٣٥ ئابی ١٩٧٠، ل ٧٥-٧٩

شەشەم- ژمارە ٣٦ ئەیلولی ١٩٧٠، ل ٧٩-٨٢

نەزمی سەڤگەن لە زنجیرە ووتاری دیوی ناوەوەی مەسەلەی کورد، ریکەوتنی عیراق- بەرزانی و ئەنجامە چاوەروانکراوەکانی‌دا، ئیدیعا دەکات کە کوردەکان و بەرزانی-ش تورکن، بەلام باسی مەراق و مەترسی خۆی بەرامبەر بە ریکەوتنەکە دەکات. چەند پیشنیاریکیش پیشکەشی حکومەتی تورک دەکات بۆ ئەوەی دەستەوسان رانەوەستێ و هەولی تیکدانی ریکەوتنەکە بدات.

٢٤-نەزمی سەڤگەن، تورکەکانی کەرکوک، BTTD ،ژمارە ٣٨، ١٩٧٠، ل ٨-١٢.

بەشی دووەم- ژمارە ٣٩ کانوونی یەکەمی ١٩٧٠، ل ١٣-١٦

بەشی سێیەم-ژمارە ٤٠ کانوونی دووەمی ١٩٧١، ل ٢٤-٢٧

نەزمی سەڤگەن لەم زنجیرە ووتارەشیدا رایدەگەیەنێ کە کوردەکان تورکن و زمانیك نیە ناوی کوردی بیت. لەگەل ئەوەشدا داوا لە حکومەتی عیراق دەکات کە ئۆتۆنۆمی بە تورکەکانیش بدات، وەکو کوردەکان.

٢٥-ئەرتوغرول زەکایی ئۆکتە، تورکەکانی دەرەوەو تورکەکانی کەرکوک، BTTD، ژمارە ٣٨، تشرینی دووەمی ١٩٧٠، ل ٢-٣.

ئەرتوغرول زەکایی ئۆکتە-ی خاوەن و بەریوەبەری بلاوکردنەوەی گۆڤاری میژووی تورك بە بەلگەوە- BTTD، لە بارەی کوردەکانی عیراقەوە(واتە کوردەکانی کوردستانی باشوور) ئاوا دەلیت:

" دەمینیتەوە سەر ئەوەی بلیین(٨٠٪)ی ئەو 000 1,100 کەسەی لە عیراقدا دەژین و خۆیان بەکورد دەزانن، تورکن. جگە لەوانیش ٩٠٠٠٠٠ تورك هەیە کە لەو پارچەیەی نیشتمانی دایکی‌ی خۆیاندا کە لە تورکیا جیا کراوەتەوە، لە دۆخی یەکیتی زمان و دین و فکردا دەژین."[١٣]

---

[١٣] *دەبێ بپرسین چ جۆرە یارمەتیەکی ئەم ((تورکانە))تان داوە لە خەباتی رزگاری نەتەوەییاندا دژی رەگەزپەرستی و کۆلۆنیالیزمی بەعس؟ داخستنی سنوور بە رووی*

٢٦-كایهان ساغلامەر، ریپۆرتاجیك لەگەل مەلا مستەفا بەرزانیدا، BTTD، ژمارە ٣٧، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٣٧-٤١.

٢٧-كایهان ساغلامەر، ئەو دوو چەکەی ریگە لە ئاشتی خۆرهەلاتی ناوەراست دەگرن: مەلا مستەفا بەرزانیو یاسر عەرەفات، BTTD، ژمارە ٣٨، تشرینی دووەمی ١٩٧٠، ل ٣٦-٣٩.[١٤]

٢٨-كایهان ساغلامەر، عەرەبو کوردو، کەرکوك، BTTD، ژمارە ٣٩، کانوونی یەکەمی ١٩٧٠، ل ٣٤-٣٨.

٢٩-نەجمی ئۆنور، لە دامینی چیاکاندا چی لە گۆرێیە؟ یەنی غەزەتە، ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠-٦ی تشرینی دووەمی ١٩٧٠. هەروەها بروانە: نەجمی ئۆنور، هیچ شتیکی نوێ لە بەرەی خۆرهەلاتدا نیە، پیشکەشە بەیادی پەنجاهەمین سالرۆژی کۆمار، ژمارە ٢، بلاوکراوەی BTTD، ئەستەموول ١٩٧٢، ل ٤٢٣-٤٧٤.

ئەو ژنو پیرو مندالانەدا کە لە دەست بۆمبای ناپالمو گازی ژەهراوی رایان کردبوو و داوای مافی پەنابەرییان دەکرد، چۆن لیك دەدریتەوە؟ ئایا لە قوبرسیشدا هەر بەو جۆرەیە؟ ئەم قسەیەی نووسەر، بەباشی نیشانی دەدات کە رەگەز پەرستیو کۆلۆنیالیزمی تورکی لە بەردەمی چ دووریانیکی گەورەدایە.

[١٤] ئەم نووسینەی کایهان ساغلامەر پیویستی بە لەسەر وەستانیکی وورد هەیە. ئەگەر ئەوەمان لە بیر بێ کە گۆڤاری میژووی تورك بە بەلگەوە بلاوکراوەیەکە زۆر نزیکە لەناوەندە کاریگەرەکانەوەو ئەوانەی هەمیشە لە دەسەلاتدان، واتە بلاوکراوەیەکە لە ئەنجومەنی ئاسایشی میللیەوە زۆر نزیکە، ئەوسا باشتر لە گرنگی ئەم ووتارە تیدەگەین. مانای وایە لە سەرەتاکانی سالی ١٩٧١دا، ناوەندە کاریگەرەکان خەباتی گەلی فەلەستینیش بە مەترسیەکی گەورە دەزانن بۆ سەر ئاشتی لە خۆرهەلاتی ناوەراستدا. لیرەدا ناوەرۆکی ووشەی ((ئاشتی)) بە روونی لەبەر چاواندا یەکالا دەبیتەوە. ئەو خەباتەی گەلانی چەوساوە لە پیناوی رزگاری نەتەوەییاندا دەیکەن، بە دژی ((ئاشتی)) لە قەلەم دەدریت.

نووسەر لە کۆتایی ڕیپۆرتاجەکەیدا دەلیت: "دەبێ بە شیوەیەکی حەتمی ئیمپریالیزمی کولتووری لە خۆرهەلاتدا پیادە بکریت". پیشنیارەکانی بە کورتی بەم شیوەیەن:

" بەپێی ئەو ڕاپۆرتانەی کە پەیوەندیدارەکان ئامادەیان کردووە، هەر هەموو مرۆڤەکانی ئەم ناوچەیە کوردن. بەهۆی هەلویستی بەریوەبەرانی ناوچەکەوە، بە شیوەیەکی بەردەوام کورد بوونیان لە ڕوویان دەدریتەوەو وەبیریان دەهینریتەوە. با یەکسەر لیرەدا بەپیی ئەو زانیاریانەی لە (فەرمانبەرەکانەوە) کۆم کردوونەتەوە، ڕوونی بکەمەوە کە بێ ویژدانییە ئەگەری وانیشان بدریت کە کوردەکانی ئەو ناوچانەی هیلم بەدەوری سنوورەکانیاندا کیشاوە لە (سووکایەتی پیکردن)دا دەژین. بەلام ئەوەندە هەیە، دەستەیەکی (خائین و بۆگەن) هەیە کە ئەم ناوچەیەو دانیشتوانی ناو ئەم سنوورانە دەچەوسیننەوە. بەلێ. پاش هەموو ئەم ڕووداوانەو ئەوانەی لەوانەیە ڕووبدەن (پیویستە چی بکریت)، ئەمەیە مەسەلەی گرنگ. شیکردنەوەی ڕووداوەکان و بەم شیوەیەش ریگەگرتن لەوانەی ڕەنگە ڕوو بدەن.

لەم مەسەلەیەشدا سوود لە (ڕۆلەیەکی پاکی وولات) وەردەگرم کە سالەهای لە شارەکانی خۆرهەلاتدا وەکو (ئیداریەك) سەرف کردووە. بروانن ئەو بەریوەبەرە (ئیداریە) لە کۆتایی لیکۆلینەوە ڕاستەکانیدا چۆن ئەو هەنگاوانە ڕیز دەکات کە پیویستە بنرین.[15]

١-دەبێ لیکۆلینەوەیەکی بنەرەتی لەسەر ناوچەکە بکریت و دەسەلاتی نا ئاسایی بە تایبەت بدریت بەسەرچاوە دادگەری و ئیداریەکان.

٢-لە ناوبردنی خیلەکان لە ریگەی دامەزراندنی سیستەمیکی سەرتاپا نوێی خویندنەوە، کاری سەرەکییە. ئەمەش تەنها بە زیادکردنی ژمارەی

---

[15] پیویستە بە ووردی و بە تایبەت سەرنجی ئەو چەمکانە بدەین کە نووسەر بەکاری هیناون. کەوانەو هیل بە ژیردا هینانەکان هی نووسەرن.

قوتابخانەکانی ناوچەکەو هاوتەریب بەویش (سەفەر بەرکردنیك بۆ خویندن) دەستەبەر دەکریت.

٣-بە زووترین کات دانانی ئەو ریو شوینانەی دەسەلاتی (ئاغا)کان بەسەر خەلکدا دەگەیەنیتە پلەی سفر. ئەگەر بۆ ئەم کارە پیویست بە کردەوەیەکی عەسکەریش بکات،سوودەکانی زۆر زیاتر دەبن لە زیانەکانی.

٤-پیویستە کردەوەکانی کۆماندۆ بە شیوەیەکی نەخشەدارترو یاسایی تر پیادە بکرین. تا ئەو کاتەش کە هەموو ناوچەکە بە ریگەی باش و گونجاو پیکەوە دەبەسترینەوە، دەبێ ئەم کردەوە کۆماندۆییە بەردەوام بیت.[١٦]

٥-بەلەبەر چاو گرتنی داب و نەریت و هەلومەرجەکانی تری ناوچەکە، دەبێ سیستەمیکی گونجاوی هەلبژاردن بدۆزریتەوە و پیادە بکریت.

٦-دەبێ ئیمپریالیزمیکی کولتووری لە هەموو ناوچەکەدا پیادە بکریت. بۆ جێ بە جێ کردنی ئەمەش دەبێ مامۆستای بەتوانا کە کیشەی مووچەو خانووبەرەیان چارەسەر کرابیت، دابمەزرینرین. لەو سیستەمی خویندنەدا کە دەبێ پیادە بکریت، مندال بەتەواوی لە خیزان دادەبرینریت. دەبێ پەیوەندی نەوەی تازە پیگەیشتوو لەگەل نەوەی کۆندا بپچرینریت.[١٧]

٧-خزمەتی دەولەت لەناوچەکەدا لەگەل کۆمەلی خەلکدا تیکەلاو دەبیت. کاتیك گوندنشین دەولەت لەپال خۆیدا ببینێ و خۆی بەپاریزراو ببینێ،

---

[١٦] خوینەر دەبێ سەرنجی ئەوە بدات کە لە ((خۆرهەلات))دا سیاسەتی ریگاش بۆ ئامانجی دیاریکراو بەریوە دەچیت.

[١٧] خوینەر دەبێ سەرنجی ئەوە بدات کە ئەم کردەوانە گەلیك کۆنە پەرستترو قەتل وعامچیترن لە کردەوەکانی ئیمپریالیزمی ئینگلیزیو فەرەنسی لەناو کۆلۆنیەکانیاندا. لەو راپۆرتەدا کەلەسالی ١٩٥٢دا لەلایەن پرۆفیسۆرەکانەوە ئامادە کراوە، واتە راپۆرت لەسەر زانکۆی خۆرهەلات (وەزارەتی پەروەردە، ئەستەموول ١٩٥٢)، ئەم بیروراyانە سەبارەت بە((مامۆستا بەتواناکان)) دەقاودەق هینراونەتەوە. لەقوتابخانە سەرەتاییە ناوخۆییەکانیشدا، هەول دەدرێ بەتەواوی مندال لەخیزانەکەی دابرینریت.

خاوەنی کاراکتەریکە کەبەهیچ جۆریك رووناکاتە ئەوانەی دەیانەوێ بەریگەی جۆراوجۆر بیچەوسیننەوە.

٨-باشترین تەکبیر کەلەکاتی خۆیدا بەشیوەیەکی خراپ تەجروبە کراوە، (مەسەلەی نیشتەجێکردنە). ئەو مرۆڤانەی کە لە خۆرئاواوە دەهینرین ولەم ناوچەیەدا نیشتەجێ دەکرین، گەورەترین رۆلیان لەگۆرینی ناوچەکەدا دەبیت.

ئەوەندەی زمانم پیێکراو لەووشە هەلی گرت، هەولم دا باسی ئەو رووداوانەتان بۆبکەم کە لەدامینی چیاکاندا روودەدەن). لیرە بەدواوە، ئەرکی خویندنەوەی ئەم نووسینانەو خزمەتکردنی ئەم وولاتە دەکەویتە سەرشانی ئەوانەی کەئەم کارەیان لەئەستۆی خۆیان گرتووە، بەتایبەتی (رووناکبیران)." (ل ٤٧٢-٤٧٤)

نووسەر (نەجمی ئۆنور)، سەرەرای هەموو ئەم پیشنیارانە، لەوەش دوا نەکەوتووە کەهەول بدات بیسەلمینێو داکۆکی لەوەبکات کەکوردەکان تورکن[١٨]. (ئەم ریپۆرتاجەی نەجمی ئۆنور لەلایەن یانەی کولتووری شۆرشگیری خۆرهەلاتەوە (*DDKO*)، بەتوندی پرۆتیست کراوە. بروانە: بولتەنی یانەی کولتووری شۆرشگیری خۆرهەلات، ژمارە ٦-٧، فایلی دەعوای (*I-DDKO*، ل٥٤٢-٥٤٤ ، ٥٥٠-٥٥١).

ئەونووسینانەی سەرەوە، تەنها چەند دانەیەکن لەو لیکۆلینەوانەی لەسەر تورك بوونی کورد کراون. لەراستیدا فکری تورکی، زانکۆی تورکی، دادگەری تورکی ئەمەیان وەکو "حەقیقەت"و راستییەك قبول کردووە کەپیویستی

---

[١٨] ئەم هەلویستە پەیوەستە بەو سیاسەتە نەگۆرەوە کە رەگەز پەرستیو کۆلۆنیالیزمی تورکی بەرامبەر کوردستان هەیەتی، لە سالانی ١٩٣٠ یشدا لە لایەکەوە سوپا بۆ کوردستان دەنیردرا، لە لایەکی ترەوە ووشە وەکو "بەئەسل تورك" زوو زوو بەکار دەهینرا. عەلی کەمالی، میژووی ئەرزنجان، *Resmili Ay Matbaasi*، ***ئەستەموول ١٩٣٢ ، ل١٧٧ و دواتر. عەبدولرەحمان شەریف ئەرزوروملی نووسراوەکانی ئەخلات،*** *Hami Matbaasi*، ***ئەستەموول ١٩٣٢ ، ل٦-٢٣ .***

بەگفتوگۆ لەسەرکردن نیە. بیروکردەوەیان بەم پێیە بەریوەدەبەن. ئەوانەی ئەم بیروکردەوە نازانستیو ناجدیيانە قبول نەکەن، ئەوانەی باسی بوونی نەتەوەیی کورد بکەن و نەیانەوێ خودیتی رەسەنی خۆیان لەدەست بدەن، دەدرینە دەست "دادوەرەکان".

٣-رەگەز پەرستی لە کتیبەکانی بەرەی نەتەوەیی(*MC*)دا کۆششی دریژە پیدانی کەمالیزمە

ئەو کتیبە دەرسیيانەی کەحکومەتی بەرەی نەتەوەیی (*Milliyetci Cephe-Mc*)[*] لە دوا مانگەکانی سالی ١٩٧٦دا چاپی کردنو ناردنی بۆ قوتابخانە دواناوەندیەکان بۆ ئەوەی بەسەر قوتابیاندا دابەش کرین، هەر لە کاتی دەرچوونیانەوە بەر رەخنەی توندی چاپەمەنی "پیشکەوتنخواز" کەوتن. بوون بە هۆی پیشکەشکردنی پیشنیاری لێ پرسینەوە لە حکومەت لە ناو ئەنجومەنی گەورەی میللەتی تورکیادا(پەرلەمانی تورکیا)، ئەنجامدرانی گفتوگۆو مشتو مر لەسەر مەسەلەکە، سازدانی میزگردی کراوەو پیشکەش کردنی کۆنفرانس. ئەم کتیبانە روو بە رووی نارەزایی توند بوونەوە. گرنگترین خالی کۆبوونەوەی نارەزاییو رەخنەکان ئەمە بوو: کتیبەکان لە پرنسسیپەکانی کەمالیزمو ئاتاتورکچیتی لایان داوە. لە کتیبەکاندا "عیرقیات"، "فەتحیات" و"دینیات" دانراون، دیسان لەو رەخنەو نارەزاییانەدا دەگوترا، کە ئەو برینانەی کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی

---

[*] *حکومەتی بەرەی نەتەوەیی: لە سالی ١٩٧٥دا، حیزبە راستڕەو ورەگەز پەرستەکانی تورکیا حکومەتیکی ئیئتیلافی یان پیك هینا کە بە حکومەتی بەرەی نەتەوەیی بەناوبانگە. حیزبە سەرەکیەکانی ئەم حکومەتە ئەمانە بوون: پارتی عەدالەت بە سەرۆکایەتی سلیمان دمیرل، نەجمەدین ئەربەکان، پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی(MHP) بە سەرۆکایەتی ئالپ ئەسلان تورکەش.*

لە جەستەی پەروەردەو فێرکردنی نیشتمانی و بونیادی کۆمەلگەدا کردوویاننەتەوەو دەیانکەنەوە، تەنها بە گەڕانەوە بۆ بنەماکانی(پرنسیپەکانی) ئاتاتورک ساریژ دەکرین.[19] لە مەسەلەی کتیبە

---

[19] سەبارەت بە هەندیك لەو رەخنەو نارەزاییانە، بروانە: TOB-DER، کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی: ئەلقەیەکی نوێی داخورانی فاشیزم لە خویندندا، TOB-DER، ژمارە ١٣١، ١ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦، ل ١-٣؛ Devrimci Ogretmen (مامۆستای شۆرشگیر)،، بە فاشیست کردنی فیرکردن‌و کتیبە دەرسیە نویکان، Devrimci Ogretmen، ژمارە ١، ل ٦-٧؛ TUMOD ، کتیبە دەرسیەکانی Mc، TUMOD، ژمارە ٤-٥ ، تشرینی دووەم- کانونی یەکەم ١٩٧٦، ل ١-٢، ٨. لەم بولتەنەدا قسەو باسەکانی میزگردە کراوەکەی رۆژی ٢٧ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦ لە زانکۆی (حاجەتەپە)سەبارەت بە ((کتیبە دەرسیەکانی Mc)) کورتکراونەتەوە. ئەوانەی بەشداری میزگردە کراوەکەیان کردووە ئەمانەن: پرۆفیسۆر د. جەواد گەرای (بەریوەبەر)، پرۆفیسۆر فەهمی یاووس، پرۆفیسۆر د. تەلعەت تەکین، د. بۆزکورت گوڤەنج، د. کەمالەدین ئاکالن، ئەمین ئۆزدەمیر؛ سۆسیالیست یارن، کتیبە دەرسیەکانی Mc: میژووی کولتوور، سۆسیالیست یارن، ژمارە ٨،٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٧، ل ١٠؛ باغمسز تورکیە (Bagimsiz Turkiye) ، کتیبی بێ ئەخلاقی، نەك ئەخلاق، Bagimsiz Turkiye، ژمارە ٥، ١٩٧٧/١/١٠، ل ١٦؛ عەلی حەیدەر، کتیبە فکری‌و ئایینی‌یەکان لەسەردەمی سەلجوقی‌و عوسمانیەکاندا، Birlik، ژمارە ٢٤، شوباتی ١٩٧٧، ل ٥-٨؛ Birikim، رووداوی کتیبە دەرسیەکان، Birikim، ژمارە ٢٤، شوباتی ١٩٧٧، ل ٧٨-٨٠؛ TDK، راپۆرتیك لەسەر (توصیە)ی کتیبە دەرسیەکان، بلاوکراوەکانی TDK، ئەنقەرە ١٩٧٦، ل١٢١؛ سامی گورتورك، ئەو یاریانەی لە کتیبە دەرسیەکانی دواناوەندیدا ئامادە کراون، ئۆزگور ئینسان Ozgur Insan، ژمارە ٤٠، شوباتی ١٩٧٧، ل ٦٤-٦٩؛ جاهید کولەبی، لە کتیبی قوتابخانەکاندا نیشانەی کۆنەپەرستی هەیە، میللیەت Milliyet، ١٣ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦؛ مومتاز سۆیسال ئاکیدە، Milliyet، ٧ی کانونی یەکەمی ١٩٧٥؛ دەست پیکی فەلسەفە (ناوی نووسەرەکەی نەنووسراوە- وەرگیر) بوو بە هۆی

مشتومر لە پەرلەماندا، Milliyet، ٢٣ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ خەلیل تونچ: لە کتێبی (ئەخلاقی)ی دواناوەندی ١-دا، گەلێك قسەی دژی کرێکارو مانگرتن هەیە، Milliyet، ٢٩ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ ئەجەوێت: بەرەی نەتەوەیی تەحریکی چینایەتی دەکات، Milliyet، ٣٠ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ فەتحی ناجی، دەرسەکانی ئەدەبیات، پۆلیتیکا- Politika، ٢٤ تشرینی یەکەمی ١٩٧٦؛ عەلی دوندار، خوێندنی بەسەنگەر کراو، Politika، ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦؛ ئەسەن یەل، روو رەشیی خوێندن: کتێبە دەرسیەکانی Mc، Politika، ٢٢ی تشرینی دووەم- ٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٧٣ (رەنگە ١٩٧٦ بێت- وەرگێر)؛ ئاتیلا ئۆزسەڤەر، فایلی مامۆستاکانی قوتابخانە، Politika، ١٠ی کانوونی یەکەم، ١٥ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ ئەنستیتوی خوێندنی ئەفیون: لە کتێبە دەرسیەکاندا پروپاگەندە بۆ رەگەز پەرستی دەکرێت، وەتەن Vatan، ١ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦؛ ئەمیل غالب سەندەلچی، دوا نوشوستی لە خوێندندا، Vatan، ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ ئیلهامی سۆیسال، یەکێتی هەموو، Vatan، ٢١ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ ئومید کافتانجی ئۆغلو، نیازی بەرکەس، یەکەمین دەولەتی تورك، جمهوریەت Cumhuriyet، ٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ ؛ شوکران کەتەنجی، کتێبە دەرسیەکان بە دوورن لە هاوچەرخیتی، Cumhuriyet، ١٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦؛ Cumhuriyet، یەك کتێب، کتێبی زۆر، Cumhuriyet، ١٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦؛ شوکران کەتەنجی، کتێبە دەرسیە نوێکان دژی شۆرشەکانی ئاتا تورك رادەوەستن، Cumhuriyet، ١٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ ، ساتی ئەریشەن، کتێبی ئەدەبیات-ی Mc، Cumhuriyet، ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ ، حیفزی وەلدەت وەلیدەدە ئۆغلو، تورکچێتی یا عەرەبچێتی؟ ، Cumhuriyet، ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦، ئیلهان سەلجوق، کتێبەکانی قوتابخانە، Cumhuriyet، ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦؛ سامی گورتورك، سۆسیۆلۆجیای گونجاو لەگەل بیروڕای دەسەلاتدا، Cumhuriyet، ٢٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ ، جەیحون عەتوف کانسو، ئالای جمهوریەت، Cumhuriyet، ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ ، ئۆکتای ئاکبال، ٥٣ سال بە خۆراییە؟ ،Cumhuriyet، ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ ؛ گفتوگۆ لەسەر کتێبە دەرسیە نوێکان کرا، Cumhuriyet، ٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ (لەو مێزگردە کراوەیەدا کە رۆژی

دەرسیەکانی بەرەی نەتەوایەتییدا، ئەم هەلویستانە هەلویستی زانستیانە نین.

٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦ سازکراوە ئەمانە بەشداربوون: پرۆفیسۆر د. جاوید ئۆرهان توتەنگیل، خالیس کورتاچ، رەئوف موتلوای، سەلمان ئەراکم، تەحسین یوجەل، عیسمەت کۆنوک.)؛ حیفزی وەلدەت وەلیدە دە ئۆغلو، خەون‌و راستی لە ٥٣ سالدا، Cumhuriyet، ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦؛ جەمال ئالپمان، چەوسانەوەیەکی دینیی تەواو، Cumhuriyet، ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٦، ئیبراهیم ئۆلگون، خویندنی ئاراستەکراو، Cumhuriyet، ٢ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦ ، تاهیر نەژاد گەنجان، کتیبە(توصیە) کراوەکان، Cumhuriyet، ٦ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦ ، نیازی بەرکەس، ئایین پەرستی رەگەزپەرستی، Cumhuriyet، ٣٠ی تشرینی دووەمی ١٩٧٦؛ ئیلهان سەلجوق، عەلەوییەکان، Cumhuriyet، ١٩ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ ئیلهان سەلجوق، ئەمە کتیبی قوتابخانەیە؟، Cumhuriyet، ٢٤ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ بەحریە ئوچۆك، سەرم سورما، Cumhuriyet، ١٩ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ روحی تورفان، خویندنی ئاوا، Cumhuriyet، ٢٨ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦، ئیلهان سەلجوق، ئەخلاق‌و بی ئەخلاقی، Cumhuriyet، ٣١ی کانونی یەکەمی ١٩٧٦؛ فەهمی یاووس، کتیبە(توصیە) کراوەکانی زانستی دین (رەنگە زانستی زمان بیت واتە Dil نەك Din وەرگیر)؛ تورك دیلی Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٥٥–١٥٨؛ تاهیر نەژاد گەنجان، کتیبی (توصیە) کراو، Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٥١–١٥٥؛ ساتی ئەریشەن، سەبارەت بە دواپرۆگرامی زمان‌و ئەدەبی تورکی، Turk Dili، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٥٩–١٦٤؛ فوسون ئالتیۆك، کتیبی فەلسەفەی (توصیە) کراو، Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٧٠–١٧٤؛ تەلعەت تەکین، هەلە زانستی‌و بی مەنتیقی‌یەکان لە کتیبی ئەدەبیاتی دواناوەندی ١–دا، Turk Dili، ژمارە ٣٠٥، شوباتی ١٩٧٧، ل ١٦٥–١٧٠؛ لە کتیبی میژووی دواناوەندیدا، گوایە ئەوەی تورکە قژی لوولە، حوریەت Hurriyet، ٢٤ی شوباتی ١٩٧٧؛ لە پال ئەم جۆرە ووتارانەدا لە رۆژنامەی وەکو تەرجومان، سۆن حەوادیس، میللی غەزەتە، ئۆرتادۆغو، میللەت، هەرگون، بەیرەق یشدا ووتاری لایەنگری کتیبە دەرسیەکان بلاوکراوەتەوە.

هەلویستی نازانستی، لە تاووتوی نەکردنی کەمالیزمو ئاتاتورکچیتی لە رەهەندی کاتو شویندا، دەکەویتەوە. لەم رووەوە گەرانەوە بۆ سالانی ١٩٣٠ زۆر بە سوود دەبیت. ئاشکرایە ئەگەر سەرنجی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك میژوو ١و٢و٣و٤، کۆنگرەی یەکەمو دووەمو سێیەمو کۆنگرەکانی دواتری میژووی تورکو کۆنگرەکانی زمانی تورکی بدریت، بە کورتی ئەگەر سەرنجی تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر بدریت، دەردەکەویت کە لە نیوان ئەوانەی سەرەوەو ئەو بیروڕایانەی کە لە کتیبەکانی *MC* هەنو ئەو ئایدیۆلۆجیایەی دەخوازری بلاو بکریتەوە، لیکچوونیکی گەورە هەیە. با سەیری ئەم نموونانە بکەین:

نموونەی یەکەم

" ژمارەیەکی زۆر عەشیرەت کە لە رووی میژووییەوە بە شیوەیەکی رەها زانراوە ئەسلیان تورکمانە، بەم شیوەیە دەستیان کرد بە ئاخاوتن بە زمانیکی تیکەلاو لە ئیرانی- تورکی. بگرە لە خۆرهەلاتو باشووری خۆرهەلاتی ئانادۆلدا، لە ناو کوردە بە ئەسل تورکەکاندا، کەسانیك دەرکەوتوون کە بە هیچ جۆریك تورکی نازانن. بە هۆی کەموکورتیی سیاسەتی خویندنو کولتوورەوە، ئەو کۆمەلانە لە هاوولاتیان، لە کولتووری نەتەوەیی بیبەش ماونەتەوە.)) (یلماز ئۆزتونا، میژوو ٣ی ناوەندی، کتیبەکانی دەولەت، ئەستەموول ١٩٧٦، ل ٤٧٣)

ئەم بۆچوونە هیچ جیاوازیەکی نیە لەگەل ئەو دیدو بۆچوونانەدا کە لە کتیبەکانی هیلە گشتیەکانی میژووی تورك، بەشی دەروازە-ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورکو میژوو١، میژوو ٢، میژوو ٣، میژوو ٤ دا هەن، لەگەل ئەو جۆرە تیگەیشتنەی لە کۆنگرەکانی میژووی تورکو کۆنگرەکانی زمانی تورکیدا، یاخود بە کورتی لەگەل ئەو جۆرە تیگەیشتنەی بەپیی تیزی میژووی تورکو تیۆری زمانی خۆر قبول دەکرینو دەبی قبول بکرین. بگرە

ئەوانــەی دوایــی، ســەرچاوەیەکی بنــەرەتیو دەســت لێ هەڵنــەگیراون بــۆ کتێبــەکانی بــەرەی نەتــەوەیی. لــە بنــەرەتدا ئەمــە یەکێکــە لــە گرنگــترین تایبەتمەندییەکانی کەمالیزمو کارێك کراوە کە زانکۆی تورکی، دادگەری تورك، بەشێکی گەورەی "چـەپ"ی تـوركو بزووتنـەوەی "سۆسیالیست"ی تورکـی قبوڵ بکەن.

" رەگـەزێکی گرنگـی تـری کاراکتـەری تـورك، هەسـتی گـەورەییو بـاڵا دەسـتییە. ئاتـاتورك هــەوڵێکی زۆری داوە لــە پێنـاوی بـەردەوامیو زیـاتر ژیاندنەوەی ئەم توخمـەی سروشتی نەتـەوەیی." "یلماز ئۆزتونـا، مێـژوو ٣، ل٤٠٧)

لەم کتێبەدا زمانێکی حەماسی بەکاردەهێنرێت بۆ کارکردنە سەر قوتابیـان. "گرنگیـیـەکی جیۆپۆلیتیکـیی سەرسـام هێنــەر نیشــان دەدات." (ل–٢٨) "زستانی ١٤٥٢– ١٤٥٣ی بە ئامادەکارییەکی سەرسام هێنەرو خوێناوی بردە سەر." (ل٤٩). لە کتێبەکەدا بە ئیمپراتۆری عوسمانی دەگوترێت "ئیمپراتۆری تورکـی"و "ئیمـپراتۆری تورکیـا"، بــە سیســتەمی عوسمــانی دەگوترێــت "سیستەمی جیهان"و بە دەوڵەتی عوسمانیش دەگوترێت "دەوڵەتی جیهان".

نموونەی دووەم

" یـەکێکی تریـش لـەو هۆکارانـەی بڵاوبوونـەوەی یـەك لـە دوای یـەکی تورکەکانی بە ئاراستەی جیاوازدا دەستەبەرکرد، تەندروستیی مەعنەویاتی تورکیـیە. شـاڵاو بـردن بـەرەو ئاسـۆ نـەزانراوەکانو، ئامــادەیی بـۆ ئـەو مەترسـیانەی رەنگـە لـە هەرسـاتێکدا بێنـە پێشـەوەو ژیـان لـەناو شـەرێکی بـەردەوامی مانو نەماندا، رەفتارێك نیە بۆ هـەموو میللـەتێك بـە سروشـتیو ئاسایی دابنرێت. ئەم زیندوێتییە رۆحییە بە شێوەیەکی روون لە تورکەکاندا دەبینرێت. ئەم زیندوێتییە کە بە درێژایی مێـژوو بەردەوامبوونی تورکـەکانی لـە شـێوەی کۆمـەڵێکی بـزواودا دەسـتەبەر کـردووە، لەگـەڵ سـەرکەوتنەکاندا ئەوەندەی تریش زیادی کردووە. هەموو سەرکەوتنێکی عەسکەری رێگـەی بـۆ ئامانجێکی سیاسـی نـوێ خـۆش کـردووە. گرتنـی هـەر وڵاتێـك، ئـارەزووی گرتنو دەست بەسەرداگرتنی نوێی هەژاندووە.

ئەم دۆخە بیرۆکەی فەرمانرەوایی و فەلسەفەیەکی وولات گرتن (فتوحات)ی لای تورکەکان دروستکردووە. فەلسەفەی ولاتگرتنی تورکی، ئامانجی خۆی کردووە بەوەی لە سایەی داب و نەریتی تورکیدا جیهان بگەیەنیتە ئارامی و ئاسوودەیی.)) (ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، *Altan Deliorman*، میژووی دواناوەندی ١، *Devlet Kitaplari*، ئەستەموول ١٩٧٦، ل ٨١)

خوینەر لە بیریتی کە فەلسەفەی وولاتگیری لە کتیبەکانی هیلە گشتیەکانی میژووی تورک، بەشی دەروازە–ی هیلە گشتیەکانی میژووی تورک، میژوو ١، میژوو ٢، میژوو ٣، میژوو ٤ دا بەزمانیکی چەند حەماسی باسکراوە. ئەگەر زمانە حەماسیەکەی ووتارەکانی کۆنگرەکانی میژووی تورک، کۆنگرەکانی زمانی تورکی، ووتارەکانی خاتوو ئافەت، د. رەشید غالب، د. شەوکەت عەزیز، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی، پرۆفیسۆر یوسف زیا ئۆزەر، پرۆفیسۆر ئیبراهیم نەجمی و ئەوانی تر لەگەل ئەو زمانە حەماسیەی لە کتیبەکانی بەرەی نەتەوەییدا هەیە بەراورد بکرین، یەکسەر دەردەکەوی کە ئەوانەی دووەم لە چاو ئەوانەی یەکەمدا زۆر لاوازو کەم رەنگن.

" تورکەکان رەنگیان سپی، لووتیان ریک، دەموچاویان خر، کەلەگەت و بونیادیان تەندروستە. قژیان کەمیك لوولە. سمیلی پیاوەکانیان نیمچە پرە. لە سەرچاوەکانی چاخی ناوەراستدا جوانی تورك وەکو نموونە دەهینریتەوە. تەنانەت لە ئەدەبیاتی ئیراندا ووشەی (تورك) هەندیك جار بەمانای (مرۆڤی جوان) بەکار هینراوە." (ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، *Altan Deliorman*، میژووی دواناوەندی ١، ل ٧٧)

بە هۆی کاراکتەری یەکخەری دەولەتی تورکەوە، سیاسەتی تورکی بەرەیەکی ناوخۆشی هەیە. لە بەر ئەوەی یەکیك لە ئەرکە گرنگەکانی سەرەك دەولەتە تورکەکان بریتی بووە لە کۆکردنەوەی تورکە پەرش و بلاوەکان، بە وورىایی سەرنجی ئەوە دەدرا کە سیاسەت بەو ئاراستەیە بەریوە بچیت.)) (ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، *Altan Deliorman*، میژووی دواناوەندی ١، ل ٢٠١)

نموونەی سێیەم

" توركەكان كە بە درێژایی مێژوو گەلێك شەریان كردووە) (محەمەد كاپلان، ئەدەبیاتی دواناوەندی ١، كتێبەكانی دەولەت، ئەنقەرە ١٩٧٦، ل ١٣)

" تورك كە قەومێكی سوارچاك و جەنگاوەرن، بە درێژایی مێژوو، وولاتی جۆر بەجۆریان گرتووەو دەولەتیان تێدا دامەزراندووە " (محەمەد كاپلان، ئەدەبیاتی دواناوەندی ١، ل ١٩)

" ئێمە دەولەتی وامان دامەزراندووە كە هەزاران ساڵ چەندین میللەتی لە خۆیدا كۆكردۆتەوە، ئەو میللەتانەمان بەرێوە بردووە." (محەمەد كاپلان هەمان سەرچاوە، ل ٢٦)

" ئەم شەرانە كە چەندین سەدەیان خایاندووە، توركیان كردووە بە قەومێكی جەنگاوەرو ئایدیالی (فەرمانرەوایی كردن بەسەر جیهاندا)ی لادروست كردوون." (محەمەد كاپلان، هەمان سەرچاوە، ل ٣٣)

نموونەی چوارەم

" ئەمرۆ بۆ بە دەست هێنانی سەركەوتنی نوێی وەكو (مەلازگرت)و (موهاچ) دەبێ (سولەیمانی قانونی)تر، بۆ پەلاماردانی كۆشكەكانی چین و پچراندنی زنجیرەی دیلی دەبێ (كورشاد)ی ترو بۆ شەری سەربەخۆیی و گۆركردنی ئیمپریالیزمی خۆرئاواو خۆرهەلات لە دەریای ئیجەدا، دەبێ مستەفا كەمالی تر پێ بگەیەنرێن." (بیلال گورەر، مێژووی كولتوور، كتێبی خوێندن بۆ پۆلی دووەمی پەیمانگەی خوێندنی ساڵی ١٩٧٦- ١٩٧٧، ل ١٦٣)

" له توركیادا خووره‌وشتی به‌رز، ته‌نها تایبه‌ته به توركه راسته‌قینه‌كان. ئینكیشارییه‌كان* (ناتوركه‌كان)و توخمه‌كانی تر، نوقمی هه‌موو جۆره خراپه‌و بی ره‌وشتییه‌كن. هۆی سه‌ره‌كی‌ی ئه‌خلاقی ئه‌م دواییه‌ی تورك، توركه ناموسولمانه بی ئه‌خلاقه‌كانن.

لای ره‌گه‌زی تورك سیفاتی چاكه‌ی (فه‌زیله‌ت) وه‌كو چاكه‌و مرۆڤایه‌تی زگماكین. ئا ئه‌مه‌یه هۆی بی به‌شی‌ی ئینكیشاریه‌كان‌و ره‌گه‌زه ناتوركه‌كانی تر له‌م سیفه‌ته چاكانه.

ره‌گه‌زی تورك رۆحیه‌تی بازرگانی تیدا نیه.

ئه‌وه‌نده به باشی ره‌فتاری له‌گه‌ل دیله ئه‌وروپاییه‌كاندا كردووه، كه پاش ئه‌وه‌ی هه‌ندیكیان ئازاد كراون، ئاهی حه‌سره‌تیان بۆ سه‌رده‌می ئه‌و دیلیتی‌یه شارستانی‌و مرۆڤانه‌یه هه‌لكیشاوه‌و، دووباره گه‌راونه‌ته‌وه توركیاو به ده‌ستی خۆیان زنجیره‌ی دیلیتی‌یان له گه‌ردنی خۆیان توند كردووه.

كاتیك كه هه‌موو كۆلانه‌كانی ئه‌وروپا وه‌كو ئاوده‌ستی گشتی وابوون، له توركیادا به هه‌زاران ئاوده‌ستی گشتی به‌جیا بنیات نراون‌و له‌وپه‌ری پاكو خاوینیدا راگیراون.

له به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌وروپاییه چه‌په‌له‌كان، كه قیز له هیچ شتیك ناكه‌نه‌وه، سلیان له‌وه نه‌ده‌كرده‌وه له‌و قاپانه‌دا خواردن بخۆن كه سه‌گه‌كانیان خواردنیان تیدا خواردوون، توركه كۆنه‌كان نازناوی (سه‌گه‌كان) یان داوه به فه‌ره‌نگی‌یه‌كان.

توركه كۆنه‌كان خۆیان به ئازاترین مرۆڤی سه‌ر زه‌وی ده‌زانی. ته‌نانه‌ت نووسه‌رانی دوژمنیش ئه‌م قه‌ناعه‌ته میللی‌و ره‌گه‌زیه‌یان به‌ره‌وا زانیوه.

ئینكیشاری: هیزیكی پیاده‌ی سه‌ربازی بوو له‌سه‌رده‌می ده‌وله‌تی عوسمانیدا دامه‌زراو له ناوچه جۆر به‌جۆره‌كانی ژیر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ته‌وه، مندالان كۆده‌كرانه‌وه‌و له ناوه‌ندو باره‌گای تایبه‌تدا په‌روه‌رده ده‌كران‌و ده‌كرانه سه‌رباز.

زمانی تورکی، زمانی رەگەزی بالایە(متفوق). ئا لەبەر ئەم قەناعەتـەیان، تورکەکانی زەمانی کۆن، تەنانەت ئەو کاتانەی کە لەگەل فەرەنگی‌یە تورکی زانەکانیشدا گفتوگۆیان کردووە، (وەرگێر) یان بەکار هیناوەو دەرفەتی ئەوەیان نەداونەتی کە بە زمانی رەگەزی بالا قسە بکەن.

ئازایەتی‌و جەسارەتی تورکی کۆن، کە جیهانیان شەیدای خۆیان کردووە، بناغەی رەگەزی‌و دینی-شیان هەیە." (بیلال گورەر، هەمان سەرچاوە، ل ١٥٢)

دەکری ئەم نموونانە زیاد بکرین. بەلام پیویست ناکات. هەر ئەم نموونە بچووکانە دەری دەخەن، ئەو ئایدیۆلۆجیایەی لە کتیبەکانی بەرەی نەتەوەییدا هەولدراوە بە قوتابیان بگەیەنری‌و قوتابیان قەناعەتی پێ بکەن، هیچ جیاوازیەکی نیە لەگەل ئەوەی سالانی ١٩٣٠دا. بگرە دەتوانین بلیین پرۆفیسۆرەکانی بەرەی نەتەوەیی لە پرۆفیسۆرەکانی پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال هاوسەنگ (متوازن) تر بوون. بۆ نموونە پرۆفیسۆرەکانی بەرەی نەتەوەیی، وەکو خاتوو ئافەت، د. شەوکەت عەزیز بەگ، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی بەگ، پرۆفیسۆر یوسف زیا بەگ‌و د. رەشید غالب، ئیدیعای ئەوەیان نەکردووە کە سۆمەری، حیتی، خوداکانی میسر، یۆنانی، لاتینی‌و ئاری‌یەکان تورك بوون. تەنانەت سیناتۆری دانراو (لە لایەن حکومەتەوە دانراو) عادیلە ئایدا، لە ووتاریکیدا لەبەردەم ئەنجومەنی پیرانداو بەدەر لە بەرنامەی رۆژانەی ئەنجومەن پیشکەشی کردووە، داوای کردووە کە ئەو پەیکەری یادە وەریەی (نصب تذکاری) بۆ "خۆری حیتی" دروستکراوە، هەل بگیریت، چونکە حیتی‌یەکان تورك نەبوون. بەلام ئەمانیش وەکو پرۆفیسۆرەکانی غازی مستەفا کەمال، ئیدیعای ئەوە دەکەن کە کوردەکان تورکن، تورك رەگەزیکی بالایەو تواناو مافی ئەوەی هەیە نەتەوەکانی تر بەریوەبەریت.[٢٠]

---

[٢٠] *__حوریەت__ __Hurriyet__، ٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٧٧، سیناتۆری دانراو عادیلە ئایدا، داوای کرد پەیکەری یادەوەری ((خۆری حیتی)) هەل بگیریت، ل٩.*

وەکو لە سەرەوە باسکرا، لە سالانی ١٩٣٠و سالانی دواییدا، ئیدیعا دەکراو هەول دەدرا بسەلمینیت کە ریشەی هەموو شارستانیتی و کولتوورەکانی جیهان تورکی بووەو تورکەکان دایانمەزراندوون. ئەمە پروپاگەندەیەك بوو کە لە سەردەمی تاك حیزبیداو بەتایبەت لەو سەردەمەدا کە پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال لە ژیاندا بوو، بە شیوەیەکی چرو بەرفراوان بەردەوامی پیدەدرا. ئەمرۆ چیتر فکری تورکی و زانکۆی تورکی و چاپەمەنی تورکی بە گشتی، کۆمیدیای لەو جۆرەیان نیە. بەلام ئایدیۆلۆجیای "تورك بوونی کورد" وەکو خۆی بەردەوامە. دەبێ دیموکراتە تورکەکان و بزووتنەوەی سۆسیالیستی تورکی بەووردی لەسەر ئەم بابەتەو ئەم پرۆسەیە راوەستن. بۆچی لە کاتیکدا کەواز لەوانی تر هینراوە، کەچی ئیدیعای "تورك بوونی کورد)) هەر دریژەی پیدەدرێ؟ تورکە "دیموکراتەکان" کە زۆر حەساسن بەرامبەر "کەرامەتی عەلەویەکان"، "شەرەفی کریکاران" بۆچی لە

ئەم رووداوە یەکیکە لە دووریانە گەورەو دژایەتیە قوولەکان لە نووسینەوەی میژووی تورکدا. لە سالانی ١٩٣٠ دا، پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی (ئارسال)ی نوینەری قەرە ئاغاجی خۆر هەلات، خۆی بەوەوە خەریك کردبوو کە بی سەلمینیت هەموو دنیا تورك بووە: میسۆپۆتامیا، میسر، ئیجە، رۆما، چین، هندستان، ئانادۆل و هەروەها حیتی‌یەکانیش. کەچی لە سالی ١٩٧٧دا کچی پرۆفیسۆر سەدری مەقسودی ئارسال، داوای هەلگرتنی پەیکەری ((خۆری حیتی)) دەکات، چونکە حیتی‌یەکان تورك نەبوون. بگرە بە پەیکەری ((خۆری حیتی)) دەلیت مایەی شەرمەزاری‌یە. ئەم ووتارە کە لە ئەنجومەنی پیرانی کۆماردا پیشکەشکراوە، لە لایەن ئەندامانی سەر بە (پارتی عەدالەت)ەوە پشتیوانی لی کراوە. شارەوانی ئەنقەرە ناچار بووە بۆ بەردەوام بوون لەسەر تەواو کردنی پەیکەرەکە، راپۆرت لە دەزگای میژووی تورك وەرگریت (حوریەت، ٥ی شوباتی ١٩٧٧، ل ١١). بەلام بۆ ماوەیەك کارکردن لەسەر پەیکەرەکە دواخراوە (حوریەت، ١٧ی شوباتی ١٩٧٧، ل ١١). رووداوەکەی پەیکەری ((خۆری حیتی)) نیشانی دەدات کە ناوەرۆکی رەگەز پەرستی‌ی تورکی، لە ١٩٣٠یەوە تا ١٩٧٧، گۆرانیکی گرنگی بەسەردا نەهاتووە. لە هەمان کاتدا راگرتن و هەلگرتنی پەیکەریکیش بە بیانووی ئەوەی حیتی‌یەکان تورك نەبوون، هەر رەگەز پەرستی‌یە.

کاتیکدا کە کەسیتی نەتەوەیی نەتەوەی کورد رووبەرووی دزیوترین پەلامار دەبیتەوە، بیدەنگن؟

وەکو لە سەرەوە روونمان کردەوە، کتیبەکانی بەرەی نەتەوەیی لە چاپەمەنی تورکیدا بە گشتی وەك "عیرقیات"، "فتحیات" و "دینیات" هەلسەنگینراون و گوتراوە ئەو برینانەی ئەو کتیبانە لە پەروەردەو فیرکردن و بونیادی کۆمەلایەتیدا کردوویاننەوە، تەنها بە گەرانەوە بۆ ئاتاتورکچیتی و بنەما کەمالیەکان ساریژ دەکرین. ئەمە هەلویستیکی نازانستیانەیە لەسەر مەسەلەی کتیبەکانی بەرەی نەتەوەیی. ئەمە لە کاتیکدایە کە پرۆفیسۆر د. موحەرەم ئەرگین لە کۆبوونەوەیەکی رۆژنامەوانیدا کە بە ناوی نووسەرانی کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەییەوە لە ئەستەموول سازیکردووە، گوتوویەتی لە راستیدا کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی، گەرانەوەیەکن بۆ پرنسیپەکانی ئاتا تورك.[21]

قسەکانی پرۆفیسۆر د. موحەرەم ئەرگین سەبارەت بەوەی کە لە راستیدا کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی گەرانەوەن بۆ ئاتا تورکچیتی، راست نین. چونکە لە تورکیادا هیچ کاتیك واز لە ئاتاتورکچیتی و بنەما کەمالیەکان نەهینراوە. هەموو دەسەلاتدارەکان، لە ناخی دەروونەوە پەیوەست بوون بەو بنەمایانەوە.[22] هەندیك لە دەسەلاتداران راست و رەوان ناوی ئەم بنەمایانەیان

---

[21] لەم کۆبوونەوە رۆژنامەوانیەدا کە لە ٨ی شوباتی ١٩٧٧دا سازکراوە، پرۆفیسۆر د. محەمەد کاپلان، پرۆفیسۆر د. ئیبراهیم کافەس ئۆغلو، پرۆفیسۆر د. ئامیران کورتکان، پرۆفیسۆر د. سەبری ئۆزبایدارو د. ئەرۆل گۆنگور بەشداریان کردووە.

[22] بۆ نموونە لە سەردەمی حکومەتی نایم تالودا کۆمەلیك شانۆنامە بۆ قوتابخانەکان چاپکراون کە هیچ جیاوازیەکیان لەگەل کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەییدا نیەو لەسەردەمی حکومەتی بلند ئەجەویتدا دابەشکراون، وەزارەتی پەروەردەش کاروباری چاپ و دابەشکردنی ئەو شانۆنامانەی جێ بە جێ کردووە. بۆ نموونە، ئەمروللا نوتقی، <u>ریگای سەرکەوتن</u>، Devlet Kitaplari، ئەنقەرە ١٩٧٣؛ سەمیحە تورك یلماز، <u>چەند بەختەوەرە ئەوەی دەلیت تورکم</u>، Devlet Kitaplari، ئەنقەرە ١٩٧٣.

هیناوەو بە روونی داکۆکیان لێ کردوون. هەندیکیشیان بە نهینی و بێ ئەوەی ناویان بینن. کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی راستو رەوان ناوی ئەم بنەمایانە دینن و داکۆکیان لێ دەکەن. لەم رووەوە ئیمە ئەو قسەیە بە راست نازانین کە دەلیت کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی گەرانەوەن بۆ ئاتاتورکچیتی و وەکو "هەولدان بۆ دریژە پیدانی کەمالیزم" ئەو کتیبانە هەلدەسەنگینین. لە لیکۆلینەوەکانی داهاتوومان‌دا هەول دەدەین نیشانی بدەین کە پیشەوای مەزن غازی مستەفا کەمال و دەسەلاتدارەکانی دواتر، پەیوەندی ناوەکی– دەرەکیی چەند چرو بەرفراوانیان لەگەل شیخەکانی "خۆرهەلات"دا (ئەوانەی بە تورك بوونی خۆیان راگەیاندووە، هاوکاریان کردووەو خودیتی رەسەنی خۆیان رەتکردۆتەوە) دامەزراندووەو دریژەیان پیداوەو، چۆن هانی ئیمتیازە کلاسیکی‌یەکانی ئەو شیخانە دراوە.

کەوابی دەبی بە چەمکیکی تر مەسەلەی کتیبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی تاووتوی بکەین، نەك ئایدیۆلۆجیای ئاتاتورکچیتی. ئەم چەمکە بنەرەتیە، چەمکی "زانست"ە. میتۆدی زانستی واپیویست دەکات فاکتەکان و لە ناویشیاندا ئاتاتورکچیتی، لە رەهەندی کات و شویندا وەربگیرین و تاووتوی بکرین. میتۆدی زانستی فاکتەکان لە چوارچیوەی یەکیتی‌یەك و لەناو پرۆسەی کارتیکردن لە فاکتەکانی ترو کارتیکران لەوانەوە، تاووتوی دەکات. تیگەیشتنیکی کۆنکریتی لەسەر فاکتەکان، پەیوەندیە فاکتی‌یەکان و، پەیوەندیە ناوەکی‌یەکانیان و دژایەتی و گۆرانەکانیان بەدەست دینێ. لە میتۆدی زانستیدا راستی، "حەقیقەت" تاکە یەك پیوەری هەیە. ئەویش فاکتەکانە. کەسەکان نابنە پیوەری راستی، میتۆدی زانستی بە شیوەیەکی بەردەوام لەسەر ئەوە راناوەستیت کە فلانە پرۆفیسۆر چۆن کتیبی نووسیوە. بە شیوەیەکی گشتی لەسەر چۆنیەتی بەدەستهینانی زانیاری رادەوەستیت. ئەمەش پیویستی بە ئاشکرا کردنی ئەو جیاوازیانە هەیە کە لە نیوان پرۆفیسۆرەکانی بەرەی نەتەوەیی و پرۆفیسۆرەکانی تردا هەیە، لە روانگەی تیروانین بۆ فاکتەکان و تیگەیشتن و باسکردنی فاکتەکانەوە.

مەسەلەی کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی جارێکی تر دەریخست کە ڕەخنە لە تورکیادا چەند لاوازو بێ ڕیشەیە. هەندێ شت، بۆ نموونە کەمالیزم، ناخرێنە ژێر ڕەخنەوە. ئەمە لە کاتێکدایە کە ڕەخنە لە بناغەی میتۆدی زانستیدایەو پرۆسەیەکە دەستی لێ هەڵناگیرێت. هەرچەندە بەشێکی چاپەمەنی تورکی و "چەپ"ی تورکیش، ڕەخنەیەکی توندیان ئاراستەی کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی کردووە، بەلام کەمالیزم و بیروبۆچوونی تیزی مێژووی تورک و تیۆری زمانی خۆر نەگرتووە، کە بناغەی ئەو کتێبانە پێک دێنن و لەگەڵیاندا یەکیتی یەکی ئۆرگانی یان هەیە. نەیانتوانیوە ڕەخنەیان بکەن. بگرە گوتوویانە بە گەرانەوە بۆ ئەوانە دەتوانین "ڕزگاری" بەدی بێنین. بەمەش هەولیانداوە وای نیشان بدەن کە هیچ پەیوەندیەک لە نێوان کتێبە دەرسیەکانی بەرەی نەتەوەیی و ئەم بنەمایانەی کەمالیزمدا نیە.

فکری تورکی، "چەپ"ی تورک و بزووتنەوەی "سۆسیالیست"ی تورکی، کە زوو زوو چەمکی وەک دیموکراسی، ئازادی فکرو بە دیموکراتی کردنی وولات بەکاردێنن، ناچارن بەووردی لەسەر کەمالیزم و ئاتاتورکچێتی ڕاوەستن. بۆ نموونە هەتا ئێستا دەگوترا "کەمالیزم ڕزگاریخوازی نەتەوەییە، ئێمە یەکەمین شەری ڕزگاریمان لە جیهاندا بەرپا کرد، بووین بە پێشرەوی هەموو نەتەوە ستەملێکراوەکان". لافی ئەوە لێدەدرا کە ڕێگە دان بە گوتنی ئەم قسەیە، ئازادی بیرکردنەوە بووە. ئەمە لە کاتێکدایە کە مەسەلەی سەرەکی ئەمە نیە. ئەوەش ڕاست نیە کە کەمالیزم بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی بووە. ئەگەر تەماشای فاکتەکان و ژیانی واقیعی بکرێت، دەردەکەوێت کەمالیەکان بە هاوکاری کردن لەگەڵ ئیمپریالیزمی ئینگلیزی و فەرەنسیدا کوردستانیان دابەش و پارچە پارچە کردووەو نەتەوەی کوردیان خستۆتە ژێر باری ستەمەوە. ئایدیۆلۆجیایەک کە بەهاوکاری کردن لەگەڵ بەهێزترین دەولەتە ئیمپریالیزمەکانی سەردەمدا نەتەوەی کوردی خستبێتە ژێ باری ستەمەوە، ناتوانێت ببێتە پێشرەوی نەتەوە ستەملێکراوەکان. کەمالیەکان، تەنانەت ئەو

کاتەی کە دەیانگوت یەکەمین شەری رزگاری نەتەوەیی ئیمە کردمانو بووینە پیشرەوی هەموو نەتەوە ستەملیکراوەکان، کاریان بۆ ئەوە دەکرد کە نەتەوەی کورد بخەنە ژیر باری ستەمی خۆیانەوە. مەسەلەی بنەرەتی، بۆ نموونە گفتوگۆ کردنە لەسەر ئەم پرۆسەیە. بەلام بەشیکی گەورەی فکری تورکی، "چەپ"ی تورکو بزووتنەوەی "سۆسیالیست"ی تورکی، لەگەل بۆرجوازی خۆیانو هیزە عەسکەری- مەدەنی‌یە کاریگەرەکاندا هاوکاری دەکەن، بەرتیلیان دەدەنێ، وەك چۆن خۆیان دەدزنەوە لەوەی گفتوگۆ لەسەر ئەم بابەتە بکەن، داکۆکی لە ئازادی بیروڕای ئەوانەش ناکەن کە بیری لێ دەکەنەوە.

بەلام هەر بزووتنەوەیەك کیشەی نەتەوەی کوردی بەرنامە ریژ نەکردبیت، ناتوانیت لە دیموکراتیزەکردنی تورکیادا داریك بنیتە سەر بەردیك. خەباتی دیموکراسی بە پشتگوێ خستنی کیشەی نەتەوەی کوردو، بەرتیل دان بە بۆرجوازیو ناوەندە عەسکەری- مەدەنی‌یە کاریگەرەکان ناکریت. داکۆکی لە ئازادی بیرکردنەوە ناکریت.

زنجیرەی کتیبە چاپکراوەکانی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم

١-پیکاسۆ	ئینگو والتەر	و. زۆراب
٢-خوان	ئەفلاتوون	و. ئاوات ئەحمەد
٣-مارا=ساد	پیتەر ڤایس	و. شیرزاد حەسەن
٤-دنیای شتە بچووکەکان	ریبوار سیوەیلی	
٥-جەژنی لەدایکبونی کەرویشکە خرپن	ئەلیسۆن ئەتتلی	و. تۆفیق ئەحمەد عبدالله
٦-هیلانە	حسین عارف	
٧-راپەرینی شیخ سەعیدی پیران	رۆبەرت ئۆلسن	و. ئەبوبەکر خۆشناو
٨-هوشیاریی ئابووری	فوئاد تاهیر سادق	
٩-بینای هونەری لە کورتە چیرۆکی کوردیدا	ئەحلام مەنسور	
١٠-کوردو کوردستان	د. ولید حمدی	و. محەمەد نوری تۆفیق
١١-زمانی ئاگایی، ئاگایی زمان	عبدالمطلب عبدالله	
١٢-بەهەشتی ئەوبەر پردەکە	ریبوار حەمە رەحیم	
١٣-مستەفا سائیب ئەستیرەگەشەی	کەمال رەئووف محەممەد	
١٤-رووەك و پزیشکیتی میللی کوردی	کەمال جەلال غەریب	
١٥-زستانە خەون	گولی تەرەقی	و. دلاوەر قەرەداغی
١٦-هاوریناموە بۆ میژووی کوردستان	هاوریٔ باخەوان	
١٧-پیدرۆ پارامۆ	خوان رۆلفۆ	و. ئازاد بەرزنجی و ریبوار سیوەیلی
١٨- ئاغا و شیخ و دەولەت	مارتین فان برونەسن	و. کوردۆ
١٩-پالمە خۆی		و. ریبوار رەشید
٢٠-چراکانی سەر هەلەموت	شیرکۆ بیکەس	
٢١- گۆران وگەران بەدوای یەقیندا	عەتا قەرەداغی	
٢٢- کتیبی (ژن)	کەژاڵ ئەحمەد	
٢٣- ریویەکی سەیر		و. حەمە رشید
٢٤- لە پەراویزی میژووی ئەردەلاندا	نەوشیروان مستەفا ئەمین	
٢٥- میژووی ئارامییەکان	شاسوار. خ هەرشەمی	

٢٦-٣٣ گولله	ئیسماعیل بیشکچی	و. ئاسۆس ئەحمەد هەردی
٢٧- دیوانی بیکەس	کۆکردنەوەی ئومید ئاشنا	
٢٨ کیژی کاپیتان	ئەلیکساندەر پووشکین	و. محەمەد حەمە صالح
٢٩- سێ دلۆپە خوین		و. محەمەد کریم
٣٠- پاشماوەی خیلەکان	عطا محمد	
٣١- سەلیقەی زمانەوانی	د. حسین محمد عزیز	
٣٢-کیمیاگەر	پاولو کوئیلو	و. ئەبوبەکر خۆشناو
٣٣-کوردستانی عیراق		
سەردەمی قەلەمو موراجەعەت	نەوشیروان مستەفا ئەمین	
٣٤-کیشەی کەسایەتی یاسایی	د. مارف عومەر گوڵ	
نیونەتەوەیی گەلی کورد		
٣٥- لەتاریکییەوە بۆ رووناکی		و. جەمال میرزا عەزیز
٣٦-بیرەوەریەکانی تەیمووری لەنگ		و. حەمەی حەمە سەعید
٣٧-کوردستانو راپەریذەکانی کورد	مستەفا یامولکی	و. شیرزاد کریم، ئا : سدیق سالح
٣٨-بەفرنووس	دلشاد عبدالله	
٣٩-دۆن کیشۆت	سیرڤانتیس	و. کاکە وەیس
٤٠-چەند بابەتیکی میژوویی	د. جەبار قادر	
٤١-زیری ناو زبڵ/لیکۆلینەوە	د. فەرهاد پیرباڵ	
٤٢-سیبەرو هەتاو/ هونەری	نامق عەلی قادر	
٤٣- سیاسەت بە هەلەیدا بردین	بزورگی عەلەوی	و. هەژار جلال فهمی
٤٤- بەتەنیشت سیاسەتەوە	ستران عبدالله	
٤٥-کلیلەکانی دەروازەی		
ناسینی خەڵکو خودی خۆمان	دۆن بایرونو رۆبرت ئا. بارۆن	و. مستەفا پەژار
٤٦-گولدانی خالی/ چیرۆکی منداڵان		و.موژە محمد حەمە باقی
٤٧-مرۆڤو دەوروبەر/ رووناکبیری	مسعود محمد	
٤٨-گۆڤاری گزنگ/ لیکۆلینەوە	نەوزاد علی ئەحمەد	
٤٩-کتیب	کەریم دەشتی	
٥٠-عەقلی خیل	بیستون شەوکەت	
٥١-لە "عەممان"ەوە بۆ "ئامیدی"	عەلی سەیدۆ گەورانی	و. تالیب بەرزنجی

٥٢-چەند ویستگەیەکی فیکریو ئەدەبی	ئازاد بەرزنجی	
٥٣-گەردون لەروانگەی زانستەوە	عەبدولرەحمان فەرهادی	
٥٤-میری چکۆلە		و. ناصر حسامی
٥٥-سی شانۆ نامەی چیخۆڤ	عوسمان چیوار	
٥٦-جوگرافیای کوردستان	عەبدوللا غەفور	
٥٧-قەدەغە شکینی	مەولود ابراهیم حەسەن	
٥٨-دەسەڵات و جیاوازی	مەریوان وریا قانیع	
٥٩-خەونەکانی دیلە گورگ	جەنگیز ئایتماتۆڤ	و.جەوهەر کرمانج
٦٠-کارنامەی ئەردەشیری بابەکان		و. شاسوار خ. هەرشەمی
٦١-ئای لە ڤیلیا لە ڤیلیا	کاروان عومەر کاکە سوور	
٦٢- پەندی پیشینان	شیخ محمدی خال	
٦٣- لە هونەرمەندە بلیمەتەکانی جیهان		و. محمد عارف
٦٤- نان و شەراب	ئینازیۆ سیلۆنە	و. رزگار ئەمین نەژاد
٦٥-ژنیک و دوو پیاو	لیۆنارد فرانك	و.شیرکۆ بیکەس
٦٦-کاروانی بی کۆتایی	محمودی مەلا عیززەت	
٦٧-وشیاری فەلسەفی	فوئاد تاهیر سادق	
٦٨-سلیمانی شارە گەشاوەکەم	جەمال بابان- ئاسۆ بابان- ئومید خالید	
٦٩- (گۆڤاری نزار)		
٧٠-رامبۆ و زەمانی پیاو کوژان		و.غفور صالح عبدالله
٧١-خوریی زیرین		و. محمەد حەمە صالح توفیق
٧٢-ئەفسانەی کوردی	م.ب. رودینکۆ	و.عەزیز گەردی
٧٣-تورکیا لە سەردەمی گۆراندا	محمد نورالدين	و.ئازاد بەرزنجی
٧٤-گەشتیک بەکۆماری مەهاباد	بەکر عبدالکریم حەویزی	

نرخی (٣٠) سی دینارە